031265

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१०२

~~सं०~~ ~~८१~~

पत्र १६४

१० यजुर्वेदभाष्यम् पत्राणि ~~२०८~~ १६२

पत्र ३२ जाते हैं और ७४ का पत्र दो हैं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रीमन्महागणाधिपतयेनमः॥यस्यनिश्वसितंवेदायोवेदेभ्योखिलंजगत्॥निर्ममेतमहंवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरं॥चतुर्थउपहोमाख्योमंत्राध्वर्यवं
द्रुतिनाः॥प्रपाठकेपंचमेस्मिंस्तछेषउपवर्ण्यते॥१॥तत्रप्रथमेनुवाकेप्रथमामृचमाह॥प्राणोरक्षतिविश्वमेजत्इर्योभूत्वाबहुधाबहूनिस
इ॰सर्वंव्यानसहति॥योयंमुखनासिकावर्तीप्राणवायुःसोयंबहुधाभूत्वाप्राणापानादिवृत्तिभेदेनानेकप्रकारोभूत्वाबहूनिजीवजाता
निप्रतिइर्यःप्रेरकःसन्एजत्कंपमानंजंगमंरूपंजगत्रक्षति॥इ॰सएवप्राणःसर्वंजगत्व्यानशेव्याप्तवान्॥अथद्वितीयामाह॥योनेतोदहवि
षीति॥दिव्यंतीतिदेवाःघ्राणचक्षुःश्रोत्रादयः॥तेषुदेवेषुमध्येयोमुख्योदेवःप्राणश्वासकर्तासोयंनेतारंस्वयंतपुनःपुनरंतकृत्स्नावमा
नत्वात्तविश्वदेवेरहस्ववन्नीभिरशतिरंतस्यस्वामी॥वृषाश्रेष्ठःतस्यदृश्यतः॥अथवायथालोकेअध्वगोनाम्नागमनंकरोतिएवमयंप्राण राम॰
प्रतिक्षणंउच्छ्वासनिश्वासौकरोति॥तमितंतमेवप्राणामनसोपचक्षिह्मि तत्रकिंभूतःसत्यपचरितस्मप्राणोवेदानाम॥ ७ १

२ऋ तं मव्यंचगुप्यते। तद्धि देवेषु

ध्ये अयंप्रथमंनोस्मदीयं इदं हविरत्तु भक्षयतु॥ यदुक्तमैतरेयब्राह्मणे चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राणः ताएताः पंच देव
वि ताः इमं श्लिष्टाः पुरुषमिति॥ तदेतन्मंत्रद्वयं प्राणदेवताविषयं द्रष्टव्यं॥ अथ तृतीयामाह॥ मनसाश्चित्तेदं [illegible] मि
न यमिति॥ यदिदमसौ तत्करणमस्ति तस्य चित्ताचित्तैः इत्ति विशेषणं इदं हइयमानं भूतं भव्यं च अतम नागतं ती
सर्वं गुप्यते रक्ष्यते॥ यत्पूर्वं निष्पन्नं पुत्रपश्वादि चेतनं धनधान्याद्युत्पन्नं युद्भुतः परं संपादनीयं चेतनं चेतनं म
वत्तत्सर्वं मनसैव परिरक्ष्यते तद्रक्षोपायानां मनसा विंतमानत्वात् हि यस्मात्कारणात् तं मनो देवेषु दीप्यमाने
ग षु इंद्रियेषु अग्रियं श्रेष्ठं तस्मात्तेन रक्षमुचितं॥ अथ चतुर्थीमाह॥ आनरतु पु[illegible]तितन्मना देवैर्दीप्यमानैरन्यै
रिंद्रियैः सह पुरश्चरं स्वयमग्रगामी भूत्वा नोस्मदीयं इमं हवं आह्वानं प्रति आयातु अभिमुख्येन प्राप्नोतु॥ किं कुर्वन्
श्रेयसि श्रेयसि कर्मनूतस्मिंस्तस्मिन् प्रशस्तकर्मणि यज्ञपतिं दधत्॥ यजमानं स्थापयतु सर्वेषु पुण्यकर्मसु प्रवर्त

३रश्चरं। सहदेवैरिमं हवं। मनः श्रेयसि श्रेयति। कर्मन्यज्ञपतिं दधादि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

[redacted] यद्धि मनसा ध्यायति तद्वा वदति त [redacted]

। बहुधा वदंति । वरा रा देवाः परमे जनित्रे सानो विराड् नपस्फुरंती । वाग्देवी जुषतामिदं ।

बहुधा वदंति । वरा रा देवाः परमे जनित्रे सानो विराड् नपस्फुरंती वाग्देवी जुषतामिदं ॥ ... देवता विग्रहस्पुरोहिता प्रथमतः प्रवृत्ता यद्यपि पुरश्चरण

य इति सूर्थः ॥ तदितन्मंत्रद्वयं मनोदेवताविषयं द्रष्टव्यं ॥ देवताविग्रहस्पुरोहिता प्रथमतः प्रवृत्ता यद्यपि पुरश्चरणं

२ काय मनसइकृत तथापि व्यापारापेक्षया पूर्वभावितं प्रथमप्रवृत्तिर्वचसो युक्ता अत एव व्यवहारक्रमोन्याय्यः स्यात् [redacted]

[redacted]

र्मणा करोतीति हव्यवाट्वाचा मंत्रमुच्चार्य हविर्दीयते तस्माद्वागियं हविर्वहतीत्युपचर्यते ॥ अनपायिनी

हि सर्वेष्वपि व्यवहारेष्वनुगता नहि वागिंद्रियमंतरेण अतीतानागतविषयो व्यवहारः संभवति । ॥ अथ षष्ठी २

माह । ॥ ययाणिरूपाणि हविरिति ॥ [redacted] यान्येतानि देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपाणि यानि च नीलपी म

तशुक्लकृष्णादिरूपाणि तानि सर्वाणि यया वाचा मनुष्या बहुधा वदंति इदं समीचीनमिदं समीचीनमिति ए

तादृशं बहुधा वदंति तथा परमे जनित्रे उत्तमे जन्मनि वर्तमाना देवा अपि इमानि रमणीयानि रूपाणि यया वाचा

८ अथ पंचमीमाह । जुषतामनपायिनीति । इदं पुरोवर्तिमिह हविः वाग्देवी सेवतां कीदृशी विराड्देवी

१ वागिद २ हविः । विराड्वीपुरोहिता । हव्यवाडन

३ । अस्य विज्ञानाय बहुधा निधीयते । तस्य सुम्नमशीमहि । मानोहासी

वदंति सा वाग्देवी नोस्मदीयमिदं हविर्जुषतां कीदृशी वाक् ॥ अर्थप्रकाशकत्वेन विविधं राजमाना इति विरा

ट् अपस्फुरणं अर्थापिधाने कुंठीभावस्तद्रहिता अनपस्फुरंती तदिदं मंत्रद्वयं वाग्देवताविषयं द्रष्टव्यं ॥

अथ सप्तमीमाह ॥ ॥ चक्षुर्देवानां ज्योतिरमृते न्यक्तं दिदृक्षणमिति ॥ देवानां दीप्यमानानामिंद्रि

याणां मध्ये चक्षुरिंद्रियं ज्योतिर्बिंबस्पष्टभासकं तच्चामृते मरणरहिते आदित्यस्वरूपे न्यक्तं निलीनं अ

वि सर्दस्य तएव बहुधा आनमंति आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदिति ॥ तादिदं चक्षुरस्य नीलपीतादिरूपजा व्याव

तस्य बहुधा विज्ञानाय नानाविधज्ञानसिद्धये निधीयते प्रजापतिना स्थाप्यते तस्य चक्षुरिंद्रियस्य सुम्नं

सुखं तेन चक्षुरिंद्रियेण रूपप्रकाशने सति यत्सुखं जायते तत्सर्वमशीमहि अश्नुवीमहि । प्राप्नुयाम् विच

क्षणं विशेषणप्रकाशकं तच्चक्षुरिंद्रियं नोस्मान्माहासीत् कदाचिदपि मापरित्यजतु ॥ अथाष्टमीम

१अनं धा श्वक्षुषावयं जीवाज्योतिरशीमहि। सुवज्यौतिरुतामृतमिति। चक्षुर्वै सर्वथा वर्धतामनेन चक्षुषा युक्ताव यं जीवाः [redacted] न धाः तः रू [redacted] भिन्न
२। श्रोत्रेणवाचंबकु घोघमानां। श्रोणमादश्व महश्च श्रूयते। श्रोणसवादि [redacted] स्म [redacted] क्रवृत्ति लक्षण ज्योतिरशीमहि पाघुया

ह॥ आयुरिन्नः प्रतीर्यतां। ५ तत्प्रसादेन नोस्मदीयमायुः इहीर्यतां [redacted] प इयेम तदिदं मंत्रद्वयं चक्षुर्देवता विषयं द्रष्ट
३ ति। व्यं। नवमीमाह॥ श्रोत्रेण भद्रमुत शृण्वंति सत्यं श्रोत्रेणामी यद्भद्रं कल्याणं यज्ञसंबंधे नत सर्व श्रोत्रेणैव सर्वे
कृ शृण्वंति॥ येयं वा प्राणिभिर्बहुधोच्यते॥ तां सर्वां वाचं अनेन श्रोत्रेंद्रियेण सर्वो जनः शृणोति। किंच यो यं [redacted] मो
स दोह [redacted] षीविषयो वृत्तांतः यज्ञमहः पूजादिविषयो वृत्तांतः स वोपि श्रोत्रेणैव श्रूयते॥ किंच सर्वा दिशः यो यं सर्वदि
[redacted] प्य ग्विषयो वृत्तांतस्तमहं श्रोत्रेण [redacted] सर्वतः शृणोमि। अथ दशमीमाह। येन प्राच्या उत दक्षिणा सर्वं बभू
लि वैरं न श्रोत्रेण प्रादिश्य आगतं शृण्वंति तदेव श्रोत्रं बहुधा घमानं उच्यमानं शब्दजातं सर्वं परिबभूव परि
त्य गृह्णाति रथनेमिः सर्वान् अरान् चक्राश्च वा इर्वे ला यो नेमिस्तु दंतवर्तिनो वा [redacted] वयवाः कालसंज्ञाः अराः॥ एतज्ञम ३ रिव
त्रद्वयं श्रोत्रविषयं द्रष्टव्यं। एतेषां दशानां मंत्राणां जातकर्मणि विनियोग बोधायन आह॥ अथैनं दधिमधुघृ
३ च्यादि ३ प्रतीच्यै दिशः इ ण्वंत्यु तराः तां दघ्रो त्रं बकुघोघमानां। अरान्न नेमिः परि

३ इदं राष्ट्रमाविशास्म न तावता यो रोहितो विश्वमिदं जना सनोराष्ट्रेषु सुधितां

तमितिसमुदाहृत्य हिरण्येन प्राशयाति॥ प्राणो रक्षति विश्वमेजदित्यनुवाकेन प्रस्तवमिति इति सायनाचार्य
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्ब्राह्मणे द्वितीये पंचमप्रपाठके प्रथमोनुवाकः॥ ।उदेहि वाजिन्यो अ
स्वप्स्वन्तः दक्षिणाह्नुहि वाजिनू अश्वमेधे कर्मणि प्रयुज्यमानेह अश्व उदेहि जलमध्यादुद्गच्छ॥ अत्राश्वमेधे
मारद्वाजसूत्रं अश्वमपो वगाह्य स्नापयित्वा समुद्धृतते ह्युत्तारमनु दकमुदान [redacted] यतिउदेहि वाजिन्नि सूष्टाभि
रिति। अतोत्राश्वमेधगतमश्वसंबोध्योच्यते॥ यो यमश्वाः अप्स्व तर्वर्तते स त्वमुदेहि उद्गच्छ [redacted] । सूनृता वा
वनूपीति [redacted] युक्तं इदं राष्ट्रमाविश॥ इहास्य तामिह मुज्य तानि येवं रूपाणि सनृता अस्यचाश्वस्य प्रजापतिजन्य
[redacted] ट्रो [redacted] दितः सनूः इदं
स्वकारणभूत स्वे वंन तद्रूपहमुपचर्यप्रशस्यते। यो श्वः प्रजापतिरूपे गार जो गुण युक्ता [redacted]
विश्वं जजान् उत्पादयामास स प्रजापतिरूपो श्वो नो स्मोत्तषु राष्ट्रेषु। सुधितानु सुरवयुक्तान् रक्षतास्थापयतु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१ता। हे रोहित रोहिद्व र्षप्रजापतिस्वरूप अश्व। रोहं रोहं भौमं भोगं स्वर्गभोगं आरुरोह आरोहणं कुरु। काभिः सह प्रजाभिः सह। कुमिव। वृद्धिमिच्छतां प्रजानां संबंधी

उपस्थं प्रत्यारोहण। मिव। ताभिः प्रजाभिः मतस्त रक्षः उत्साहयुक्तः सन् भवान् षडुर्वीः रविंदत। ज्ञातदा नसि। उर्वीः गातुं गंतुं प्रपश्यन्नि राष्ट्र आहाः।

नवप्रेक्ष णवराद्राष्ट्रस्थाजनाः सान्निहिता इत्यर्थः।१

आहृतवानसि अथ द्वितीयामाह। रोहं रोहं रोहित आरुरोह ॰ माहा हें॥ तृतीयामाह। आहार्षीद्राष्ट्रमिह रोहितः ॰ × तोभिरिति।

४ ॰ चतुर्थीमाह॥ विममर्श रोहि॰ स्वनेनतिस रोहितः प्रजापातः विममर्शपरामर्चकृतवान् अनेनेदं कर्म कृतं अय

प्रजा मस्य फलस्य योग्य इति परामर्शः कीदृशः पतिः विभ्वुरूपः सर्वं जगदाधारेण वर्तमानः॥ तथा समाचरणेन

सम्यग्गस्मानानू फलविशेषान् कुर्वाणः ते च फलविशेषाः आरुहो रुहश्चेति शब्दद्वयेनाभिदीयते। प्रकर्षेण

रुह्यंते प्राप्यंत इति प्ररुहः स्वर्गभोगाः रुहो मानुषा भोगाः तदुभयं कुर्वाणः स प्रजापतिर्दिवं गतः स्वर्गं प्राप्य यः

महता महिम्ना स्वकीयेनाधिक्येन महात्म्येन नास्माद्धीमिदं ... स्तु तपपयैः स्वकीयेन वृष्टिजलेन व्युनकुवि सा

शेषेण क्लेदयतु॥ अथ पंचमीमाह॥ या [redacted] मे तु रोहित इति हे रोहित प्रजापते त्वदीयेन तपसा याविशः प्रजाः संबभू ४

त वुः तथा ह्यन्यत्राम्नायते॥ स तपोतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत इति। ते त्वदीयाः प्रजा गायत्र्व समन्वागुः।

७रोहितः संराष्ट्रमिह आलार्षीदि आह तवानसि। व्यास्था त विरोधि निर्बाधात् मघः सुदात् अश्वाभिर्न प्रजापते नवप्रसीन्नो। अत्र यमस्तु। अश्वाभि

त्वप्रजापतेन वप्रसीद्या। याः पृथिवी द्यावापृथिवीः ऋक्भिः शाक्वरीयुक्ताभिः रेवतीभिः सामाभिमा। निर्देवताभिः सह अस्मभ्यं अस्मदर्थं राष्ट्रं दुहां थांपुरितवस्यो ७

सत द्यौ छंदो

दी

मरुतः पृश्निमातरः। इंद्रेणास युजा प्रमृणीथ शत्रून्। आवो रोहितो अशृणोदभिद्यवः। त्रिसप्तासो मरुतः स्वादुसंमुद इति।

५ स्वेतु रोहित इति। हे रोहित प्रजापते त्वदीयेन तपसा याविशः प्रजाः संबभूवुः तथाह्यन्यत्राम्नायते। स तपोतप्यत। स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत इति। ते त्वदीयाः प्रजा गायत्र्व समन्वागुः।

एष वै गायत्र्यो वसो यदाग्रयण इति श्रुतं तदाग्रयणग्रहो गायत्र्या स्वाधीनो वैऽस्य स्थानीयः॥ तमाग्रयणं स्वतु

सं अश्वमेधस्य मध्यमेऽहनि अनुष्ठितवतः ताः प्रजाः स्वेन महसा स्वकीयेनानुष्ठितेन महिमाख्य [redacted] ग्रहेण हो

विज्ञातु। किं बहुना मा तास्वर्वभूतानां सम्यङ्निर्माता पुत्रः पुत्रवद्रक्षकः रोहितोऽश्वरूपः प्रजापतिः अभ्येतु अस्मा

नभिलक्ष्य गच्छतु। अथ षष्ठीमाह। यूयमुग्रा मे [redacted] हे मरुतो यूयं स युजः पृश्नीभिः सहावुरस्थेनेंद्रेण साकम य

निराकुरुत स्मदीयान् शत्रून् प्रमृणीथ [redacted] रोहितः प्रजापतिरूपो यमश्वः वो युष्मान् आ

शृणोतु शत्रुक्षयकारिण इति भवदीयां कीर्तिं सर्वदा शृणोति। कीदृशा मरुतः। उग्राः शत्रुविषये कोपयुक्ताः प्र

र श्निमातः एषां ते पृश्निमातरः पृश्नेः पुत्राः उपमास इति हि मंत्रांतरं। पृश्न्यां वै पयसो मरुतो जाताः इति च ब्राह्मणं॥ अ हि

त्रिसप्तास भिद्यवः अभितो द्योतमानाः त्रिविधाः संख्यायेषां ते त्रिसप्तासः सप्तगणा वै मरुत इति ब्राह्मणात् गणाः सप्त

सप्त मरुत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४स्मि॑ं स्तं तुंपरमे ष्ठीतन। तस्मिं छिश्रियेअजप कपात्। अद् ंॅ ह्यावाए थिवी॥

८ प्रम्रणीथहे मरुतोयुष्मान्

संख्या काः तत्र धुनिश्च ध्वांतश्चे त्यारण्यको नुवा को तागणो मध्यमः॥ तस्मात् पूर्ववर्तिनः ई ट्टङ्च त्यादिनोक्तो [redacted] योगणाः

संख्या काः तत्र धुनिश्च ध्वांतश्चे त्यारण्यको नुवाको तागणो मध्यमः॥ तस्मात् पूर्ववर्तिनः ईदृङ्च त्यादिनोक्तो योगणाः

५ ऋतश्च सत्यश्चे त्यादिनो क्ताउत्तराभा विनस्त्रयोगणास्तेत्र कस्मिंन्गणत्रयेपि सप्तसंख्याका विद्यंते तस्मात्त्रिसप्तासः

इत्युच्यंते स्वादुना हविषा सम्यक्उन्मो दितइति स्वादुः संमुदः॥ अत्र मरुतइति संबध्यं [redacted] पदाद्विराम्नातत्वात्वास्यहयुया

जनीयं॥ हे मरुतः शत्रून्रो हतो श्वपणादिति योजना॥ सप्तमीमाह॥ रोहितो द्यावापृथिवी जजानेत्यनेन॥ यायं

रोहितोश्व रूपः प्रजापतिः स एवपुरा द्यावापृथिव्यावुत्पादितवान्॥ तस्मिन्रोहिते श्वपरमेष्ठी प्रजापतिस्तंतुमश्वमे

एव धंतंतुपरं परांततानविस्तारितवान्॥ एकपद्यतेगच्छतीत्येकपात्॥ तथा चमंत्रांतरं॥ सूर्यएकाकी चरतीति॥ स च मनु ५

ष्यवत्सृष्टिं [redacted] मध्ये पुनः पुनर्जन्मरो हेलवादजः तादृशःसूर्योपि तस्मिन्रोहितश्चे शिश्रिये आश्रितवान्॥ रोहित

श्वस्य प्रजापति द्वारा जगत्सृष्टि कर्तृकत्वात् सूर्यस्य तदाश्रितत्वं युक्तं स च रोहितः प्रजापतिः स्वकीयेन बलेन द्याव

९॥ तेनसुवस्तभितंतेननाकः॥ सो अंतरिक्षे रजसो विमानः॥ तेनदेवाः सुव [redacted] ८

पृथिव्याव दृंहत् दृढीचकार॥ अष्टमीमाह॥ रोहितो द्यावापृथिवी अदृंहत् स्वरन्वविंदन्निति॥ रोहितः प्रजापतिः द्यावा अधो

र्ग पृथिव्यौ दृढीकृतवान्॥ तेनरोहितेन सुवस्तभितं स्वर्लोकं यथा नपतति तथास्तभितः तथा नाकः स्वर्ग विशेषोपि ते

नस्तभितः॥ स एव रोहितः अंतरिक्षे रजसोरंजकस्य ज्योतिर्गणस्य उदकस्य वा विमानः विशेषेण [redacted] निर्माता [redacted] ते

नरोहितेन देवा इंद्रादयोपि सुवः अन्वविंदन्॥ स्वर्गंलब्धवंतः॥ एवमेतैरष्टभिर्मंत्रैरश्वमेधगतस्याश्वस्य जलेन

ध्यादुद्गमनं कुर्यात्॥ नवमीमाह॥ सुसं वृं वाभानवो दीदिवांसं भोजनानीति॥ हे जातवेदः जुव्हः जुव्हा द्याः स्रुवःस

मध्याद्वृतपूर्णाः सत्यः स्वनिष्ठेन घृतेन तासु क्षरंति॥ कीदृशाःजुव्हा द्याः भानवः घृतेन पूर्णत्वात्भासमानाः कीदृशं त्वां सु

वास सेवं सुरेखेन सवितुं शक्यं दीदिं अत्यंत दीप्यमानं वाजिनंवे [redacted] गवंत अत्रवेति [redacted] पदं द्वितीयांतं द्विराम्नातं तत्रैकं प्रथ

मांतत्वेनापरिनतव्यं॥ हे अग्ने त्वं भोजनानि भातुं योग्यानि अस्मदीय हवींषि संसंश्रयंतसम्यक् त्वेन युवसे मिश्रय

१०॥ समग्रास्तोज्जुहोजातवेदः उक्षंतिव्हावाजिनमापृतेन। सं ूं समत्रे युवसे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१४ द्युम्नान्युत्तमानि सेतु। सं जास्पत्यं सुयममा कृणुष्व। शत्रूयतामभितिष्ठ।
१उत्तमानि मणिमुक्तादीनि २ क्षमा

सि स्वीकरोषीत्यर्थः॥ दशमीमाह॥ अग्ने शर्ध महते सौभगाय तव द्युम्नान्युत्तमानि सन्त्विति॥ हे अग्ने अस्माकं महते सौभागाय युद्धं ग्रार्धं
ह स्खलवसंबंधीनि [redacted] धनानि अस्माकं सन्तु। जास्पत्यं जायापतिभावं सुयमं सुष्ठु नियतं कृणुष्व॥ सम्यक् संपाद द्युम्नानि
६. य। शत्रूयतां शत्रुत्वमिच्छतां पुरुषाणां महांसि तेजांसि अभितिष्ठ। अभितः आक्रमस्व॥ इमं मंत्रं हृदयुमाग्नेये कर्म
णि द्रष्टव्यं॥ विवाहकर्मण्यपि बोधायन आह॥ अथ तथोपविश्यान्वारब्धाया मुपयमनी [redacted] र्जुहोत्यग्ने शर्ध महते न शोत्तरस्य
सौभगायेति॥ ॥इति सायणाचार्य विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयाष्टके पंचमप्रपाठके द्वि
तीयोनुवाकः॥ ॥तृतीयानुवाके प्रथमामृचमाह॥ पुनर्न इंद्रो मघवा ददातु धनानि शक्रो धन्यः सुराधाः॥ अर्वाचीनं कृणुतां याचितो मनः। श्रुष्टी नो अस्य हविषो जुषाण इति॥ अस्मदीयानि धना ६ सुक्त
य नियानि नष्टानि तानि सर्वाणि पुनरपि नः अस्मा [redacted] इंद्रो ददातु। कीदृश इंद्रः॥ मघवा धनवान्॥ शक्रः शक्तिइत्यर्थः
॥धन्यः धनदानार्हः॥ सुराधाः शोभनान्नयुक्तः तादृशो यमिंद्रः याचितोस्माभिः प्रार्थितः सन्नस्मदीयं मनः [redacted] अर्वाची
३। धनानि शक्रो धन्यः सुराधाः। अर्वाचीनं कृणुतां याचितो मनः। श्रुष्टी नो अस्य हविषो
षो

२ जिनं धनानि। जहर्थ शूर मन्युना। इंद्रानुविंदन्नस्तानि। अनेन हवि
५। सर्वाभ्यो भयं करत्। जेता शत्रून्वि

नं कृणुतां अस्मत् अभिमुखं करोतु नोस्मदीयस्यास्य हविषः भागं श्रुष्टी जुषाणः शीघ्रं सेव्यमानः स इंद्रः अस्मद
भीष्टं करोतु॥ द्वितीयामाह॥ यानि नो [redacted] पुनरिति। हे शूर इंद्र त्वं वेहितस्यानुष्ठानात् तूनिषिध्य सेवनात् पापयुक्तान्
नः अस्मान्जिनन्नुग्रेक्षार्थं हि स नूमन्युना अस्माकं क्रोधेन यान्यस्मदीयानि धनानि जहर्थ अपहृतवानसि॥ अ
ः नेनास्मदीयेन हविषा तुष्टः सन्पुनरपि नोस्माकं तानि धनानि अनुविंद अनुग्रहेणलभस्व देहीत्यर्थः॥ एतदुभयं
पुनः नष्टधनस्य प्राप्त्यर्थे कस्मिंश्चित्कर्मविशेषे द्रष्टव्यं॥ तृतीयामाह॥ इंद्र आशाभ्यः परि [redacted] पीति विचर्षणि
दिदिव्यद्रष्टा शत्रूणां जेता इंद्रः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः परितो वर्तमानाभ्यः अस्माकं अभयं करत्। करोतु॥ अयं मंत्रः पूर्ववत्रे व लो
उपहोमार्थः॥ चतुर्थीमाह॥ आकूत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा पुरोदधे अमृतत्वाय जीवसे इति॥ हे इंद्र आकूत्यादिसिध्यर्थं पुरोदधे पुरस्करोमि संवेशा कूतिः
अमृतत्व संकल्पः कामो भोगः॥ समृत्समृद्धिः॥ अमृतत्वमपमृत्युराहित्यं जीवनं मंत्रादि संपत्तिः॥ पंचमीमाह॥ आकूतिमस्या
२ त्वा समृधे त्वा। पुरोदधे अमृतत्वाय जी
१ वसे। काममस्य समृध्यौ। इंद्रस्य युजते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२ नसः पुमे दधे। यज्ञस्यमा तासुहवा मे अस्तु। यदिच्छामि मनसा सकामः। विदेयमेनद्धृदये

धियइति। लोके बुधिमंतः कर्तारः अवसस्युरक्षणार्थं समर्थ्यै [redacted] धनादि समर्थ्यार्थं अस्यैदस्याकूतिं संकल्पं कामं च
धियइति। लोके बुधिमंतः कर्तारः अवसस्युरक्षणार्थं समर्थ्यं [redacted] धनादि समर्थ्यार्थं अस्य इस्याकूतिं संकल्पं कामं
धियइति। लोके बुधिमंतः कर्तारः श्रवसस्युरक्षणार्थं समर्थ्यै धनादिसमर्थ्यार्थं लभंते

७ श्र बु ततिमेमम

मिच्छां धियो बुधिविशेषाश्च युंजत आयुंतिनतिं दैनेरपेक्ष्येणस्युतंत्रानाकूत्यादीन्भजंते॥ षष्ठीमाह। आकूतिं देवीं
मिच्छां धियोबुधिविशेषाश्च युंजत आयुंतिनतिं दैनेरपेक्ष्येणस्युतं त्रानाकूत्यादीन्भजंते॥ षष्ठीमाह। आकूतिं देवीं मिच्छां धियो बुधिविशेषाश्च युंजत आयुंति नतिंदैनेरपेक्ष्येण स्युतं त्रा नाकूत्यादीन्भजंते। षष्ठीमाह। आकुतिं देवीं मिच्छां धियो बुधिविशेषाश्च युंजत आयुंतिनतिं दैनेरपेक्ष्येणस्युतं त्रा नाकूत्यादीन्भजंते॥ षष्ठीमाह। आकुतिं देवीं मिच्छांधियो बुधिविशेषाश्च युंजत आयुंति नतिं दैनेरपेक्ष्येण स्युतंत्रानाकूत्यादीन्भजंते। षष्ठीमाह। आकूतिं देवीं
मिच्छां धियोबुधिविशेषाश्च युंजत आयुंतिनतिं दैनेरपेक्ष्येणस्युतंत्रानाकूत्यादीन्भजंते॥ षष्ठीमाह। आकुतिं देवीं मिछा धियो बुधिविशेषाश्च युंजत आयुं तिनतिं दैनेरपेक्ष्येण स्युतंत्रानाकूत्यादीन्भजंते॥ षष्ठीमाह। आकुतिं देवीं
निविष्टमिति॥ अहमाकूतिसंकल्पाभिमानिनी देवीं कार्यं कुर्वाणस्य मनसः पुरोदधः संकल्पपूर्वमेव सर्वं कार्यं मदी ह
येनमनसा क्रियत इत्यर्थः॥ सेयमाकूतिः॥ यज्ञस्य माहृस्थानीयां सुहवा सुखेन आह्वातुं शक्या स्तु। कामः काम
सहितो ऽहं मदीयेन मनसा यत्कार्यं कर्तुमिच्छामि मदीये हृदये निविष्टमेतत्तत्कार्यं विदेयं लभेयं॥ अस्य मंत्रस्य ७
यस्य कर्मणामादौ संकल्पविनियोगं बोधायन आह। आकूत्यावेदनं करोति। आकूत्यैवाकामाय त्वा समर्थ्ये त्वेति। :·
सप्तमीं॥ तदग्निरमीं रासमिति। यत्र यस्मिन्नग्नौ यजमानेनोपचरिते सति तनयः पुत्रः वाजी अन्नवान् वीडुपा पि
णिर्यागदानादिषु दृढहस्तः सहस्रपाथाः सहस्रसंख्याकेनान्नेन युक्तः सन् अक्षरः अक्षरेण अविनाशेन जीवनेन
१ इसे सन्यानः। यत्र वा तीतनयो विडुपाणिः। सहस्रपाथा अक्ष

२ तेभ्यः। वतुर्भ्यो अमृतेभ्यः। इदं भूतस्याध्यक्षेभ्यः। विधेम हविषा

समेति संगच्छता। स दाग्निः सम्यगुपचरिताग्निः॥ अन्यानि तर यजमानसंबंधीनामीनि अस्मे तिमति कामतिः सोयमं ति
त्वा त्रः प्राय एवियेष्टा स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या [redacted]। अष्टमीमाह। आशानां त्वाशापालेभ्यः पशोर्वा आशानां दिशां मध्ये अम्न तेभ्यः
भ्यः आशापालेभ्यः विशिष्टानां दिशांपालेभ्यः रक्षितॄं इंद्र यम वरुण सोमेभ्यः देवेभ्यः समर्पयामीति शेषः। भूतस्य अ
स्मिन्कर्मणि प्राप्तस्य पशोः अध्यक्षेभ्यः स्वामिभ्यः देवेभ्यो वयं हविषा इदं विधेम। शीघ्रमेव परिचरेम॥ अथ
ति नवमीमाह। विधा आशामधुं सर्वा विश्वा आशाः सर्वा दिशः अहं मधुनामधुरेण घृतं दकेन संसृजामि संयोजया
भवंतु मि केन आप ओषधयश्च अनमीवा रोगरहिताः संतु॥ अयं च यजमानः मृधः शत्रून्व्यस्यतां निरस्यतु सर्वे पशवः
तस्करा अग्रभीता व्याघ्रादिभिः रक्षीकृताः संतु। इदं मंत्र द्वयं पशुसंज्ञप्यमाने यजमानेन जप्यं॥ तथा दिवः रयुनसंहिका
स्विष्टिषु आशाये वरुमि यस्य याज्यानुवाक्ये॥ तथा च तयोः प्रतीक द्वयमाम्नातं॥ आशानां त्वा विश्वा आशा इ
४ नासं सृजामि। अनमीवा आप ओषधयो भवंतु। अयं यजमानो मृधो व्यस्यतां॥ अगृभीताः पशवः संतु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१रुणोमित्रइंद्रः। बृहस्पतिः सविताय: सहस्त्री पूषानो गोभिरवसा सरस्वती। त्वष्टारूपाणि समनक्तु॥
२मिसमनक्तु यज्ञैः। पूषाभगं सविता नोददातु। बृहस्पतिर्ददिंद्रः सहस्त्रं। मित्रोदाता वरुणः सो

दा ति॥ अथ दशमीमाह॥ अग्निः सा भोव यज्ञेति॥ अग्न्यादयस्त्वष्टृपर्यंताये दश देवाः संति तेषां मध्ये एकैक एव नो स्मा
कं॥ अवसा रक्षणायगोभिः समनक्तु संयोजयतु। यज्ञैश्च समनक्तु॥ त्वष्टादेवो रूपाणि पुत्रपौत्रादिशरीराण्यपि स
मनक्तु॥ यः सहस्त्रीति। सवितृविशेषणं यः सहस्त्रसंख्याकराश्मियुक्तः सोयं सवितेति योज्यं॥ एकादशीमाह
॥ त्वष्टा रूपाणि अग्निरिति॥ अयं त्वष्टा रूपाणि पुत्रादिशरीराणि ददातु॥ सरस्वती दधती धारयित्री भूयात्॥ पूषा
सविता बृहस्पतिश्च प्रत्येकं नः अस्मभ्यं भगं सौभाग्यं ददातु॥ इंद्रः सहस्त्रं सहस्त्रसंख्याकं धनादिकं ददत् ददा गो
तथा तु॥ मित्रवरुणसोमाग्नि षु एकैकः सहस्त्रस्य दाता भवतु॥ एतच्च मंत्रद्वयं मित्रविंदायामिष्टौ याज्यानुवाक्ये॥ तथास्तु ऽ
श्वलायनो मित्रविंदामाह वैराजी याज्यादि नोदाज हारेति॥ पंचमप्रपाठके तृतीयोनुवाकः॥ ॥[redacted]अथ
ति मामृचमाह॥ आनो भरस्व सूनृतमिहेइंद्र द्युमंतं दीप्यमानं भगं धनादि सौभाग्यं नः अस्मभ्यं आभर संपादयातं
१गभिंद्रद्युमंतं। नितेदेष्णस्यधीमहि प्ररेके। ऊर्वइवपप्रथेकामो अस्मे। तमापृणावसुपते

३गोभिरश्वैः। चंद्रवताराधसापप्रथश्च। स्वर्यवोमतिभिस्तुभ्यंविप्राः। इंद्रायवाहः कुशिकासो

शील तव देष्णस्य दानस्य प्ररेके अतिशयसति अतिरिक्तं धनं यागार्थं तुभ्यं निधीमहि॥ ऊर्वो बाडवाग्निरिव अस्माकं इव
कामः पप्रथ प्रथितो भूत्॥ दुस्त्ंनां वसुपते बहुधनस्वामिन् तं कामं मम प्रणाः सर्वतः पूरय॥ द्वितीयामाह॥ इमंका
श्व मं मे दया अत्रकंनिमि हे इंद्र इमं मम अस्माकं कामं गोभिरश्वैः सयादतेः मंदयहर्षहेतुं कुरु॥ चंद्रवता हिरण्यवता राध
प्रथय सा रत्नादि धनेन त्वकामं प्रथुः सुक्षर्यवः स्वर्गमिछंतो विप्राः मेधाविनः कुशिकाः स कुशिकास्तु विश्वामित्रस्य पुत्राः ये
मतिभिः स्तोत्रैः अहि अश्लिष्य जमानाः बृहस्पतिं देवसदने यज्ञस्थाने सादयध्वं॥ कीदृशं॥ आवेधुस सर्वतः स्त्रष्ट
र नीलपृष्ठपृष्ठभागे नीलवर्णं दहंतं गुणेर्महांतं सादद्यां निंयोनाख गस्थाने यजमाना नृसादयंताद् मेय हे आदीदि
वांसं सर्दतो दीप्यमानं हिरण्यवर्णं सुवर्णसमानकांतिं अरुषं रोषरहितं तादृशं बृहस्पतिं सपेम संबध्नामः॥
स हि शुचिः॥ करिष्ठा सहि प्रसेव॥ बृहस्पतिः॥ शुचितादिगुणोपेतः शुचिः शुध्दः शतपुत्रः शतसंख्याकवाहना

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१ पेतः बृहस्पतिः शुधः अन्येषामपि शोधकः हिरण्यवाशीः हिरण्यस्य वाशीवाश्यु शतमस्मै देहिसह स्रमस्मै देहीत्या
दिरूपं तेन वाक्येनोपेतः इषिरः सर्वैरेषणीयः सुवर्णः सुवर्णप्रदः॥ बृहस्पतिः स्वावेशः सुष्टु भवेष्टुं समाश्रावयितुं श
क्यः ऋग्धुः ऋषिरतींद्रियद्रष्टा ताहशः बृहस्पतिः सखिभ्यः सखिवत् हितेभ्यः यजमानेभ्यः पुरुभूतं आसुतिं अभ
कनिष्ठः अतिशयेन कर्त्री॥ एतन्मंत्रद्वयं श्वेतां बार्हस्पत्यादिसूक्तस्य परे॥ सूक्ते द्रष्टव्यं तथाच प्रतीक द्वयमाम्नातं॥ आ
वेयसं सहिष्णु वेरिति गपं च दशीमाह॥ यास्त॥ मान इति॥ हे पूषन् समुद्रे समुद्रवद्विस्तीर्णे अंतरिक्षे आलमध्ये
हिरण्यये सुवर्णवर्णाः ते तव संबंधिन्यः नावो नः तामन्यः दीप्यमानाः याः अंतरिक्षे अभि तेभिः सूर्यस्य दूत्यां यासि दतां
प्राप्नोषि तुभ्यमिंद्राय वाहः अक्रान्वाह मकुर्वन् तव दीया स्तुतिरेव तद्दागमनहेतुहात् वाहनामित्यर्थः॥ एतज्जो
भयं पेंद्रे कर्मणि द्रष्टव्यं॥ अथ तृतीयामाह॥ इंद्रस्यनु वीर्याणि प्रवोचं॥ पर्वतानामिति॥ वज्री वज्रहस्त इंद्रः
१ या निचकार प्रथमानि वज्री॥ अहन्नहिमन्वपस्ततर्द। प्रवक्षणा अभिनत्

३ ते विशिश्रियाणं॥ त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्यं ततक्ष॥ वाश्रा इव धेनवः स्यंदमानाः॥ अंजः समुद्रमव जग्मुः

णि प्रथमानि मुख्यानि यानि वीर्याणि शौर्याणि चकार॥ इंद्रस्य संबंधीनि तानि वीर्याणि नु क्षिप्रं॥ प्रवोचं प्रवक्ष्यामि इन्द्रियांस्था
॥ प्रथमं तावत्॥ अहिं वृत्रारव्यं असुरं अहन् हतवान्॥ अनु तदनंतरं अपस्तर्द मेघस्थितं जलं मेघं भेदनं व्या
पितवान्। अथ पर्वतानां वक्षणाः पक्षान् अभिनत् प्रकर्षेण भिन्नवान्॥ अथ चतुर्थीमाह॥ अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं इति॥ प
र्वते पर्वतसमाने मेघे शिश्रियाणं आश्रितं अहिं जलनिरोधकं अहिनामानमसुरं अहन् हतवान्॥ त्वष्टा देवः अस्मै इं
द्राय स्वर्यं स्वर्गाय हितं वज्रं ततक्ष तीक्ष्णीकृतवान् ततो वृत्रेण वृष्टिनिरोधके वृत्रे हते सति स्यंदमानाः आपः समुद्रं
समुद्रसमानं प्रदेशं अंजः समंजसं यथा भवति तथा अवजग्मुः प्राप्ताः अपां दृष्टांतः॥ वाश्रा धेनव इव यथा स्वं
मानाकारयितुं शब्दं कुर्वंत्यः धेनवो दुहंति तद्वत्॥ अथ पंचमीमाह॥ वृषायमाणो वृमहीन मिति॥ वृषायमाणः वृषभ
२ जिघ्रंसुः वृषभ इव बलं नूदेवानां पानार्थं इंद्रः सोमं मवृणीत ततः त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुक नाम
२ णीत सोमं। त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य। आसायकं मघवादत्त वज्रं॥ अहन्नेनं प्रथमजां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२हन्प्रथमजामहीनां। आन्मायिनाःमोतमायाः। आत्सूर्यंजनयंद्यामुषासं। तादीत्नाशत्रून्न किलाविवित्से॥४॥

केवुयस्ते षुसुतस्याभिषुतस्य सोमस्यरसमयमिंद्रो पिबन् तथा मघवेंद्रः सायकं बाणवत्तीक्ष्णं वज्रमादत्तस्वीकृतवान्
केद्रुयकेषु। अहन्नेनं प्रथमजामहीनाम्। अथ षष्ठीमाह। यदिंद्राहन्
२० दा नूआहो यत्र अहीनामसुराणां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नमेनं वृत्रं अहन् हतवान्। अनंतरं मायिनां मायायुक्तानामसुराणां मायाउत सव
इति। हे इंद्र यद्यदा त्वं अहीनां प्रथमजां हतवानसि आत् अनंतरं सूर्यं जनयन् स्वर्भानुसंज्ञकेन असुरेण प्रयुक्ते नभ
अपि मायाः प्रामिनाः प्रकर्षेण विनाशितवानसि। आत् अनंतरं सूर्यं जनयन् उषःकालं दीप्तं कुर्वन् वर्तसे तादीत्ना तादृशान् शत्रून् कदाचिद
सिमयं सूर्यप्रादुर्भावयन् तथोषासं द्यां जनयन् उषःकालं दीप्तं कुर्वन् वर्तसे तादीत्ना तादृशान् शत्रून् कदाचिद
सिमयं सूर्यप्रादुर्भावयन् तथोषासं द्यांजनयन् उषःकालं दीप्तं कुर्वन् वर्तसे ... पृथिव्यामिति। अयमिंद्रोम् १०
पितं नाविविसे किल सर्वथा न लभसे॥ अथ सप्तमीमाह। अहन् वृत्रं वृत्रतरं पृथिव्यामिति। अयमिंद्रोम्
हतावृत्रं देवेन वधसाधनभूतेनानेन वज्रेण वृत्रमहन् वृत्रनाम कमसुरं हतवान् कीदृशं वृत्रतरं अतिशये
नलोकत्रयावरकं सहमांल्लोकान् वृणोति त्रिब्राह्मणं व्यंसं छेदनेनांसरहितं ततो यमहिः वृत्राख्योसुरः इंद्रेणाहतः
३। इंद्रो वज्रेण महता वधेन। स्कंधांसीव कुलिशेना विवृक्णा। अहिः शयत उपपृक्

२मंद आहि जुह्वे। महावीरं तुविबाधमृजीषं। नातारीरस्य समृतिं वधानां। सं रुजानाः पिपिष इंद्र
[redacted]

सनृ पृथिव्यामुपपृक्तउपसंपृक्तः पतितो शयिष्ट॥ तत्र दृष्टांतः कुलिशेन कुठारेण विवृक्णा विशेषतः छिन्नस्कंधांसीव
वृक्षस्य स्कंधा यथा भूमौ निपतंति तद्वत्॥ अथाष्टमीमाह॥ अयोध्येव दुर्मदा आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषम्। ■ ना ■
व थैआहूतवान् किल तत्र दृष्टांतः॥ अयोध्येव यथा लोके योद्धुमशक्तः दर्पेणवायुधार्थं जनं करोति तद्वत् कीदृशमिंद्र क्ष
मेव नहावीरं शूरेषु मध्ये अत्यंतशूरं विबाधं बाधरहितमृजीषं सोमसंबंधिनं ऋजीषस्यापि मर्कहान् ऋजीषरूपता द
स्येवे शैंद्रस्य शत्रुर्वृत्रः अस्य इंद्रस्य वधानां समृतिं संगमं नातारीः न प्राप्तवान्॥ इंद्रहतुं नशक्तोदियर्थ॥ अस्तुत रुजानाः न
गंप्रा प्रभुवंती स्वकीयाए वसेनाः संपिपिषे सम्यक् पिष्टवान् वज्रेणहता भूमौपतन् स नूसमीपवर्तिनः सर्वान् सुरान् वृ
र्णीकृतवानित्यर्थः॥ इंद्रस्यानुवीर्याणी ह्यारभ्य प्रथमं त्राः निषेवल्य शस्त्र अंतर्यां विनीयाः॥ अथ नवमीमाहा दिव्ये
र्णीकृतवानित्यर्थः॥ इंद्रस्यनुवीर्याणी ह्यारभ्य प्रथमं त्राः निषेवल्य शस्त्र अंतर्या विनीया॥ अथ नवमीमाहा दिव्ये
विहाय अग्निद्वारा वृणु एवतीति॥ अयमग्निः विश्वो विश्वात्मकः॥ अरतिः उपरतिरहितः हविर्वहनाय पुनःपुनरागमनं
विहायाविशि ष्ट गतियुक्तः
१रतिः। वसुर्दधे हस्तेदक्षिणे। तरणिर्नशिश्रथत्। श्रवस्ययानशिःश्रपत्। विश्वस्मादिदिषुध्यसे देवत्राहव्यमू
हिषे। विश्वस्मादित्सुकृते वारमृण्वति। [redacted]

११ नास्मस्यो पराति: वसुःनिवासहेतुः ताद्दशोयमग्निःब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते दधे धृत आसीत्। अत एव तत्र होम
आम्नातःब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यमिति। तरणिः दुःखेभ्यस्तारयिता न शिश्रथत् श्रथः शिथिलो न भवति तत्र हे वि
तुःअवस्यया हविर्लक्षणया भेच्छया न शिश्रथत् पुनःपुनरभिवृद्धये चाभूत् न तौ शिथिलः विश्वस्मा इत् सर्वस्मै जगते
सर्व एवं जगद्रक्षणार्थं इषुध्यसे ई श्वरोभवसि॥ इषु ऐश्वर्ये इति धातुः॥ देवत्रा सर्वेषु देवेषु हव्यम् हविः अस्मदीयं हवि
र्व्यवहसि विश्वस्मा इत् सुकृते सर्वस्मा अपि पुण्यकृते तदर्थं वारम् एवं लिखितं प्रवेशार्थं नःप्राणिनः यत्र तत् सुवर्गस्य वा
स्वर्गद्वारं द्वारमिति श्रुच्युतेत दक्षा दृणोति अयमग्निः द्वारं विवृत एव लिखितं करोति॥ अस्य एित्वादि ▪ यमष्टपदा॥ अथ दश ११
मीमाह॥ उदुज्जिह्नादिग्भ्य इति॥ [redacted] हे अग्ने दिग्भ्यः सकाशात् नोस्मदीयं काममभीष्टमर्थं अभिह
र्थसंपादयकिं कुर्वन्॥ उदुज्जिहानःअयं तमूर्धमुद्गच्छन् काममभीष्टमर्थं अभिमतं ईरयन् प्रेरयन् विश्वा भुवना
३ तदेवस्पष्टीक्रियते९
हानोअभिकाममीरयन्। प्रपश्चन्विश्वाभुवनानिपूर्वथा। आकेतुना सुषमिद्धाय जिष्ठः। कामन्नो अग्ने अभिहर्द
२

२व्यममम तेषु इद्धः। आनोरयिंबहुलांगोमतीमिवं। निधेहियक्षदमत्तेषु ▪

पथा निपूर्वथा पूर्वकेतुना स्वकीयेनधूमेन प्रपश्यन् प्रकर्षेण संयोजयन् कीदृशोऽग्निः सुषमिद्धः अत्यंतदीप्तः यजिष्ठः अतिश
येनयष्टा॥ अथैकादशीमाह॥ जुषाणोहव्यमपञ्चमिति॥ हे अग्ने हव्यं जुषाणः अस्मदीयं हविः स्तुवमानः तेषु देवेषु म
या दृदयःगत्वहिताय पुरुषादानीय नो अस्माकं रयिं धनं बहुलाम् अतिप्रभूतां गोभिर्युक्तां इषमन्नानि धेहि नितरां संपा गोमतीं
दय॥ दुर्बुद्धिःयुमान् देवेषु भाति न करोति तदीयधनमाहृत्य अस्मभ्यं देह्यर्थः॥ अस्मदीयस्तु यजमानः अ
षु ग्रतें देवेषु मध्ये भूषन् स्वात्मानमलंकुर्वन् देवहमाने इध्मो सिथ॥ स यजमानस्त्वद्दत्तेन धनादिना युक्तस्तूया
गं करिष्यति॥ तदेतन्मंत्रत्रयमाग्नेयकर्मणि द्रष्टव्यं॥ अथ द्वादशीमाह॥ अश्विनायज्ञमागतं॥ रयिमिति॥ हे अ
श्विनौ युवां पुरुदंससा भूरिकर्माणौ संतौ दाशुषा हविर्दत्तवतो यजमानस्य यज्ञमागतं॥ पुरुषात्तनास्मदर्थं आगछतं
रयिं रक्षतु॥ अथ त्रयोदशीमाह॥ इमं यज्ञमाश्विनावर्धयंता॥ युष्मन्निति॥ हे अश्विनौ इमं अस्मदीयं यज्ञं वर्धयं
३ दात्रउषःपुरुदंससा। पूषारक्षतुनो
१ इमौरयिंयजमानायधत्तं। इमौपन्नत्रक्षतं। विश्वतो नः। पूषानःपातुसदमप्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उरस्वति। सुभगे वाजिनीवति। सत्यवाचे भरे

ता ऋधिं प्रापयंतो इमौ युवां यजमानाय रायें धनं ददंतं संपादयंतौ॥ इमौ युवां नोस्मदीया नूपश्चन्विश्वतोरक्षतां
१२ सर्वतो भयात् पातु यतं अयं पूषा प्रयुछन् प्रमादमकुर्वन्नो स्मदीयं सदं सद[illegible] स्थानं पातु एतद्धाभयसमि
भ्यां पूष्णे द्वादशकापालं निर्वपतीयस्य याज्यानुवाक्ये॥ अथ चतुर्दशीमाह॥ प्र ते महे सरस्वतीति॥ हे सु
हे भगे सौभाग्यपुरोडाशं ग्ययुक्ते वाजिनीवति अन्नयुक्ते हम हेम हति हे रेसरस्वति हे रस सत्यवाचे अनृतवाक्यरहिता
ये ते तुभ्यमतिं मदीयां स्तुतिं प्र भरे संपादयामि॥ अथ पंचदशीमाह॥ इदं ते हव्यमिति॥ हे रे सरस्वति ते तुभ्यं
तव तुभ्यं तत्युक्तमिदं हव्यं अस्माभिः संपादितमिति शेषः॥ स सत्यवाचे तस्यै सरस्वत्यै इमानि संपादितानि हवींषि प्र १२
भरेम प्रकर्षेण समर्पयामः॥ दुरितानि दुरितानि अस्माभिः कृतानि तानि सर्वाणि हे सरस्वति ते प्रसादात् सुभ यानि
गानि सुकृतानि संपन्नानि तेभिः तैः सुकृतैर्वयं सुभगासः सौभाग्ययुक्ताः स्याम। एतत्र्चा सरस्वत्यै सत्यवाचे चरुमि

४ व्यं घृतवत्सरस्वति। सत्यवाचे प्र भरेमा हवींषि। इमानि ते दुरिता सौ
भगानि। तेभिर्वयं सुभगा

१ यज्ञ ईशे वसूनां। यज्ञः सस्यानामुत सुक्षितीनां। यज्ञ इष्टः पूर्वचित्तिं दधातु। यज्ञो ब्रह्मण्वां अप्येतु

सस्य याज्यानुवाक्ये॥ ॥ इति चतुर्थेनुवाकः॥ ॥ अथ पंचमानुवाके प्रथमामृचमाह। यज्ञो राय इति वानि ति
॥ यज्ञो यज्ञः स्वामीयो देवः सारायो धनस्य माणिमुक्तादि रूपस्य ईशे स्वामी भवतितथा यज्ञो वसूनां निवासहेतूनां
गृहाणां मीशे स्वामी भवति। तथा य यज्ञः सस्यानां व्रीह्या द्योषधीनां स्वामी उत अपि च सुक्षितीनां शोभनभू
मीनां ईशे स्वामी॥ इष्टो यज्ञः पूर्वचित्तिं दधातु। पूर्वचित्तिं स्वर्गं दधातु॥ तथान्यत्राम्नातं द्यौ रासीत्पूर्वचित्तिरिति॥
५ ब्रह्मवेदाः ब्रह्मण्वा नूनं ब्र युक्ता यज्ञः देवानप्येतु देवानप्राप्नोतु द्वितीयामाह। अयं यज्ञो देवा इति। अयमस्मा
भिरनुष्ठीयमानो यज्ञः गोभिरश्वैश्च सह वर्धतां॥ ऋधिं प्राप्नोतु। इयं वेदिर्यज्ञसंबंधिनी स्वपत्या शोभनपुत्रप्रदा सुवी प
रा शोभनभृत्यप्रदा चास्तु॥ इदं च वेद्यामास्तीर्णं बर्हिः अन्या बर्हीषि इतरयजमानैर्बर्हीषि अतिक्रामतु इमं चा संबंधिनी
स्मदीयं यज्ञं विश्वे देवा अवंतु रक्षंतु॥ एतत्र्चा दिवः श्येनि नामकास्विष्टिषु यज्ञाय चरुमिसस्य याज्यानुवाक्ये
२ वर्धतां गोभिरश्वैः। इयं वेदिः स्वपत्या सुवीरा। इदं बर्हिरति बर्हींष्यन्या। इमं यज्ञं विश्वे अवंतु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१ भगवाँ अस्तु देवाः। तेन वयं भगवंतः स्याम। तं त्वा भग सर्व इज्जोहवीमि स नो भग पुरएता भ
३ ग सत्यराधः। भगेमां धियमुदवददन्नः। भग प्रणो जनय गोभिरश्वैः। भग प्र नृभिर्नृवंतः

तृतीयामाह। भग एव भगवाँ अस्तु। हे देवाः यो भगाख्यो देवः स एव भगवान् सौभाग्यवानस्तु तेन देवेन वयं सर्वे भगवंतः सौभाग्य हे
१३ युक्ताः स्याम॥ हे भग तं त्वा त्वां सर्व इत् सर्व एव जोहवीमि आह्वयामीत्यर्थः॥ हे भग देव इह कर्मणि नोऽस्माकं पुरएता पु
रतो गंता भव॥ अथ चतुर्थीमाह। भग प्रणेतरित्येतत्। हे प्रणेतः प्रकर्षेण नेतः कुशल हे भग देव अस्मान् कर्म
णि प्रणयेति शेषः॥ हे सत्यराधः सत्यधन भग देव अस्मभ्यं धनं देहीति शेषः॥ हे भग नः अस्मभ्यं इमां धियं दद
त्। कर्मानुष्ठानबुद्धिं प्रयच्छन् उदव उत्कर्षेण रक्षन्॥ हे भग देव नः अस्मान् गोभिरश्वैः प्रजनय उत्कृष्टा
न् कुर्वित्यर्थः॥ हे भग त्वत्प्रसादात् वयं नृभिः पुत्रपौत्रादिभिः पुरुषैर्नृवंतः पुरुषवंतः स्याम। एतद्युग्मं गा
यत्रीरूपं वाताये इह द्रष्टव्यं। पंचमीमाह। शाश्वतीः समाः आरुरोहेति॥ लोकाः सर्वे प्राणि
शाश्वतीः नः शाश्वतीः समाः। निरंतरवर्तिनः संवत्सरानुपयंति प्राप्नुवंति। एकस्मिन् संवत्सरे अतीते पुनरन्यं संवत्स
रमुपयंति लोकाः। शाश्वतीः समा उपयंत्याप इच्छंत्यर्थः। शाश्वतानाम् शाश्वतेन। हविषेष्ट्वानंतपर

रं प्राप्नुवंति। तथैव अपः शाश्वतीः समा उपयंति निरंतरं प्रवहंतीत्यर्थः। तावुभौ दृष्टांतौ तथा शाश्वतीनां समानां
निरंतरवर्तिनां संवत्सराणां संबंधि इष्टपूर्तं श्रौतस्मार्तं च कर्म प्रवर्ततां॥ कर्मानुष्ठानमनवच्छिन्नमस्त्वित्यर्थः
॥ तेन शाश्वतेन निरंतरानुष्ठितेन हविषा देवमिष्ट्वा अनंतं विनाशरहितं परमुत्कृष्टं लोकमारुरोह। पु
रुष आरोहति कृष्यादिफलवत् श्रौतस्मार्तकर्मफलं सहसा न विनश्यति किंतु चिरमनुभवितव्यमित्य
र्थः॥ अस्यामृचि देवताभिव्यक्त्यभावात् अनिरुक्तः प्रजापतिरित्यनुसारेण प्राजापत्ये कर्मण्येषा द्रष्टव्या॥ ष
ष्ठीमाह॥ इयमेव सा यत्पूर्वेति। यास्य उपक्रमेषु व्युच्छत्सु व्युष्टासीत् इयमेव सा इदानीमस्मान् प्र
तीत्सरत्। उदियात् पूर्वकालरूपा उषाः प्रादुर्भवति सैव पुराणी पुनः पुनरावर्तते इत्यर्थः॥ सा देव्येकेव सती पंचरू
पाणि पंचवर्णान्तल्लिंगानि वपूंषि कुरुते॥ सप्तमीमाह॥ द्वे स्वसारौ अंतमिति॥ अहश्च रात्रिश्चैते द्वे देवते
१ सा प्रथमा व्यौच्छत् सा रूपाणि कुरुते पं
१ वयत स्तत्रमेतत्। समानं विततं षण्मयूखा अवान्याः स्ततं त्वं किरतो धत्तो अन्यान्नाव वृज्याते न गमाते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्वसारौ परस्परभगिन्यौ ते एतन्तू संवत्सरात्मकं तत्रं तन्तुनिष्पन्नं वस्त्रं वयतः यथा कुविंदस्तंतुभिः वस्त्रं वयति निष्पादयति एव
१४ मेते संवत्सरं निष्पादयत इत्यर्थः॥ तच्च संवत्सरात्मकं कीदृशं सनातनं अनादिकालसिद्धं॥ नहि संवत्सरप्रवाहस्यास्माभि
दृश्यमान आदिः कश्चिदस्ति॥ अत एव वितते वस्त्रगत दीर्घतंतुवत् विस्तीर्णे षण्मयूखं षट्संख्याकाः अरतवः मयूखाः
शंकवः स्थानीया यस्य तादृशं कुविंदेन हि तंतुवायेन तंतुप्रसरणाय शंकवो निखन्यंते तद्वदृतव इत्यर्थः॥ कुविंदो हेव
स्त्रनिर्माणकाले कांश्चित् दीर्घतंतून् अधःस्थलामध्ये तिर्यक्कृतंतून् धारयति एवमेते अप्यहोरात्रदेवते अन्यान् कांश्चिद् १४
हर्विशेषान् तंतून् अस्तमयकालेषु अवाकिरतः अधोगतान् कुरुतः अन्यांश्च रात्रिरूपान् तंतून् अस्तमयात् ऊर्ध्वं यतो धा
ख्या रयतः॥ एते अहोरात्रदेवते कदाचिदपि नावप्रज्योतत स्यैव व्यानं अंतं नगमातसंवत्सरात्मकवस्त्रनिर्माणस्य समाप्तिं नगच्छ
तः॥ निरंतरं संवत्सरपरंपरां निष्पादयत इत्यर्थः॥ एतच्च मंत्रद्वयं क्रमात् उपादेवताके अहोरात्रदेवताकेच कर्मणि विशेषद्रष्टव्य॥

१ अधा वृष्टिं येविश्वेमरुतो जुनंति। अयं यो अग्निर्मरुतः समिद्धः। एतं जुषध्वं कवयो
२ रुतो धृष्णुवोजसः। मृगा न भीमास्तविषेभिरूर्मिभिः। अग्न यो न रुद्रा रुचाना ऋजीषिणः। भूमिं धमंत उपगा
अथाष्टमीमाह॥ आवोयं तु नया हा सौयुवा न इति। हे मरुतः ये विश्वे सर्वे मेघाः वृष्टिं जुनंति जवेन त्वरया प्रेरयंति वायुभ्रतूं संवे
धिनः उदवाहाः उदकवाहिनो मेघाः अद्यास्मिन् कर्मणि आयंतु आगच्छंतु॥ कवयः सर्वज्ञाः युवानो नित्यतरुणाः मरुतो वयं
अ यो अग्निरिह समिद्धः तमेतं जुषध्वं इष्ट्यर्थं सेवध्वं॥ अग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति॥ मरुतः सृष्टां नयंतीति ब्राह्मणं॥ नवमीमा
[redacted] हा धारावरा मे अवृष्टएवं तेतिं स्ते मरुतः गौ दुहाना वृष्टिः उपाएवं तस्समीपे रत्नवंतः वृष्टिं संपादितवंत इत्यर्थः॥ कीदृशा
मरुतः वृष्टिधारया भूमिं वृण्वंति व्याप्नुवंतीति धारावराः॥ धृष्णु धर्षणक्षमं ओजोबलं येषां ते धृष्णुवोजसः॥ अत एव दी
मृगा न सिंहव्याघ्रादिमृगा इव तविषेभिः बलवद्भिः ऊर्मिभिः गमिनेः भीमाः भयंकराः अभयो नक्षुचाना प्रभ्यइव रुष्मा
भूमिं नाः ऋजीषिणः ऋजीषोपलक्षित सोमपानयुक्ताः भ्राम्यतीति भ्रमिः तमेघं धमंत चालयंतः॥ एतच्चोपयं मारुतक
र्मणि द्रष्टव्यं॥ हादशीमाहा॥ आवेध संतीसपेमेति॥ हे ऋत्विग्यजमानाः बृहस्पतिं देवं सदने यज्ञस्थाने सादयध्वं॥ की
१ दशाम्याए का वश्याश्च प्रतीके दर्शयति॥ त्रिचक्रमे त्रिर्देव इति त्रिचक्रम इत्येका त्रिर्देव इत्यपरा एते जुष्टीनर इत्य व्याख्याते एतच्चो
भे यं वैष्णवे कर्मणि द्रष्टव्ये ११ लपष्ठं वृहतः॥ बृहस्पतिं सदने सादयध्वं॥ सादद्योनिं दम आदीदिवांसं॥ हिरण्यवर्णमरुषं
२
Indira Gandhi National Centre for the Arts

उत पत्रः सस्रंध्यूः। हिरण्यवाशी रिषिरः सुवर्षाः। बृहस्पतिः सख्यावेशाक्ष्वाः। पुरू सखिभ्य आसुतिं

१५ इदं आवेधसं सर्वतः सृष्टारं नीलपृष्ठं पृष्ठभागे नीलं बृहंतं गुणैर्महांतं सादद्यानं यो नोः स्वर्गस्थाने यजमानान् सादयंतं दमे गृहे आदीदिवांसं सर्वतो दीप्यमानं हिरण्यवर्णं सुवर्णसमानकांतं अरुषं रोषरहितं तादृशं बृहस्पतिं सपर्य

मसंबध्नामः॥ त्रयोदशीमाह॥ सहि शुचिः शतपत्रः शुंध्युः। हिरण्यवाशीरिषिरः स्वर्षाः। बृहस्पतिः सुवावेशः सुष्टुः। आवेशुं समाश्रावयितुं शक्यः ऋषाः ऋषिः अतींद्रियद्रष्टा तादृशः बृहस्पतिः सखिभ्यः सखिसदृशेभ्यः यजमानेभ्यः पुरुप्रभूतं आसुतिं अन्नं करिष्टः अतिशयेन कर्ता॥ एतश्च मंत्रद्वयं श्रुता बार्हस्पत्या मित्युस्यपशोः सूक्ते द्रष्टव्यं॥ तथा च प्रतीकद्वयमाम्नातं॥ आवेधसं शुचिरिति॥ चतुर्दशीमाह॥ पूषंस्तव व्रते वयं। नरिष्येम कदाचन। स्तोतारस्त इह [redacted]

मसंबध्नामः॥ त्रयोदशीमाह॥ सहि शुचिः शतकः करिष्ट इति॥ सहि प्रसिद्धः बृहस्पतिः शुचित्वादिगुणोपेतः शुचिः शुध्य शतपत्रः शतसंख्याकवाहनोपेतः बृहस्पतिः शुध्यूः अन्येषामपि शोधकः हिरण्यवाशीः हिरण्य [redacted] वाक्यं [redacted]

शतमस्मै देहि सहस्रमस्मै देहीत्यादिरूपं तेन वाक्येनोपेतः इषिरः सर्वैरेषणीयः सुवर्षाः स्वर्गप्रदः बृहस्पतिः सः १५ः

स्वावेशः सुष्टु आवेष्टुं समाश्रावयितुं शक्यः ऋषाः ऋषिः अतींद्रियद्रष्टा तादृशः बृहस्पतिः सखिभ्यः सखिसदृशेभ्यः

यजमानेभ्यः पुरुप्रभूतं आसुतिं अन्नं करिष्टः अतिशयेन कर्ता॥ एतश्च मंत्रद्वयं श्रुता बार्हस्पत्या मित्युस्य पशोः सूक्ते

हि द्रष्टव्यं॥ तथा च प्रतीकद्वयमाम्नातं॥ आवेधसं शुचिरिति॥ चतुर्दशीमाह॥ पूषंस्तव व्रते वयं। नरिष्येम कदाचन। स्तोतारस्त इह [redacted]

वो अंतः समुद्रे। हिरण्ययीरंतरिक्षे चरंति। याभिर्यासि दूत्यां सूर्यस्य। कामेन कृतः श्रव इ

मा

दीये कर्मणि कदाचन न रिष्येम विनश्येम॥ इह कर्मणि ते तव स्तोतारः स्मसि भवामः॥ पंचदशीमाह॥ यास्ते पूषन्नावो

मानशी हे पूषन् समुद्रे समुद्रवद्विस्तीर्णे अंतरिक्षे अंतर्मध्ये हिरण्ययीः सुवर्णविर्णाः ततत्र सबधिन्यः नावो नाम्यः दी

तयः याश्चरंति याभिश्च रश्मिभिस्त्वं सूर्यस्य दूत्यां [redacted] यासि दूतत्वं प्राप्नोषि सूर्यो हि स्वभानुसंज्ञकेनासुरेण तमसावृ

तः सन् दुःखिता या सूर्या यासमीपं पूषणं रश्मियुक्तं दूतत्वेन प्रेषितवानिति तदिदमाख्यानं शाखांतरे द्रष्टव्यं॥ तथा च सू

क्ते पाम्नायते तं देवासो अददुः सूर्याया इति॥ सत्वं ताभिर्दीप्तिभिर्युक्तः सन् श्रव इच्छमानः कीर्तिमाकांक्षन् कामेन कृतः स्वे

च्छयैव वृत्तकर्माणि प्रेरितः॥ एतदुभयं पूष्णः कर्मणि द्रष्टव्यं॥ सूक्ते एकस्य प्रतीकमाम्नातं॥ यास्ते पूषन्नावो अंतरिति॥ षोडशी

न माह॥ अरण्यान्यरण्यान्यसौ या प्रेव नश्यसि। कथाग्रामं न पृच्छसि। न त्वा भीरि इति॥ अरण्यानि शब्देन महारण्यमुच्यते हे रुतिः राद्धार्थी॥ हे अरण्यानि यात्वं प्रण

श्यतीव जनरहितत्वान्नष्टेव प्रतीयसे असौ त्वं कथा कथं ग्रामं न पृच्छसि सर्वो हि जनोभार्गं गच्छन् स्वनिवासाय ग्रामः कुत्रेति पृच्छ

२। या प्रवनस्यसि। कथा ग्राम न पृच्छसि। न त्वा भीरि [redacted]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२दते। यदुपावति चिच्चिकः। आघाटीभिरिव धावयन्। अरण्यानिर्मही
या
१६ तथा छलिवंतुनप्र छसि तथा ग्रामात् बहिष्ठं पुरुषं रात्रौ भिः प्रविशन्ति वानविदंति भियंन लभंत एवमुतिर्विस्मयार्थः। तदेवम
रण्या भिमानिदेवतासूयते॥ सप्तदशीमाह॥ वृषारवायवदते इति॥ वृष्टिकाले रवः शब्दविशेषो यस्य पक्षिविशेषस्य सः
उपरिनिर्गत्य ये वृषारवः स हि निर्जनादरण्यान्यां निरंतरं चिच्चिदित्यादिशब्दं वदति तथा वदते वृषारवाय पक्षिणे प्रत्युत्तरवादी चिच्चि
काख्यः कः पक्षी यत् यदा उपावति समीपमागत्य तदीयमभिवदनं प्रत्युत्तरदानेनानुपरिपालयति एकस्मिन्पक्षिणि
ति चिचिशब्दं कुर्वति सत्यन्येपि तज्जातीयाः पक्षिणः तदानीमेव चिचीशब्दान् कुर्वते तदानीं इयमरण्यानिः महीयते लक्ष
रिवं ज्यते तत्र दृष्टांतः॥ आघाटीभिः काण्डवीणादिभिः धावयन्निव शोधयन्निव यथा गानकाले गायकः पुरुषः स्वरविशेषान् १६
तादृश वीणादिभिः शोधयति तं दृष्टं कुशलैर्गायकैः संस्तूयमानः राजा यथा लोके पूज्यते एवं मुक्तिप्रयुक्तिरूपा चिचिशब्दसहस्राणि
कुर्वद्भिः सूक्ष्मैः पक्षिविशेषैः युक्तेयमरण्यानिः शोभत इत्यर्थः॥ अष्टादशीमाह॥ उत गावैः सनेतीति। उत अपि च गावइव

९दवादंतं। उतोवेश्मेवदृश्यते। उतोवेश्मेवदृश्यते। उतो अरण्यानिः सायं। शकटीरिव

यथा ग्रामे गावो गृहे व संति तथा अरण्ये गवयाद्याः मृगविशेषाः तृणानि भक्षयंतीव वर्तंते उतो अपि च वल्लनागुल्मादि
के तत्र तत्र वेश्मेव गृह इव दृश्यते उतो अपि च इयमरण्यानिः सायंकाले वृक्षांतरालेषु तमसा छन्नेषु शकटीः सर्ज
तीव लक्ष्यते यथा कृषिकाः सायंकाले धान्यविशेषैः शकटानि पूरयित्वा स्वगृहे समागच्छंति एवमत्रापि अहनि वृक्षा
न त्रेषु दृश्यमाना निष्कला निरंतरं दृश्यंते तथा सर्वाणि फलानि लुंठा शाकटे पूरयित्वा गृहेषु नीता नीति मुग्धानां सति
बालानां प्रतिभासो भवति सोयं प्रतिभासोत्र अरण्यवर्णनार्थमुच्यते॥ एकोनविंशीमाह॥ गामंगैष इति॥ अ
पि तु अरण्यान्यामहनि गाश्चारयन् गोपालः अंगशब्देन प्रियसंबोधनेन विना गामाह्वयति॥ यस्मिन्नाह्वानार्थे शब्द
गवां संकेतः कृप्तः तादृशस्य शब्दस्य उपलक्षकोयमंगशब्दः गोपालस्य शब्दं श्रुत्वा यतः कुतश्चिदपि गावः समाग
छंत्येव तदिदमाश्चर्यं अपि च चित्रस्यनिर्मीना यस्त्वक्ष्णा स एषः स्वापोक्षितं दारुकाष्ठमरण्यान्यामुपावधीत् छिनत्ति

४ आह्वयति। दार्वेगैष उपावधीत्। वसन्नरण्यान्यां सायं। अक्रुक्षदितिम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३ निर्हृति। अन्यश्चेन्नाभिगच्छति। स्वादोः फलस्य जग्ध्वा। यत्र कामं नि▮

सर्थः॥ यस्य या दृशा कादृष्टमपेक्षितं तस्य तादृशमस्ति इत्यपरमिदमाश्चर्यं॥ तस्याश्चर्यस्य द्योतको यमंगशब्दः॥ अंगहं

१७ वस ते इत्यर्थः॥ अपि च दीर्घयात्रासु मार्गे गच्छन्नरण्यान्यां सायंकाले यः पुमान्वर्तते सोयं महतो वृक्षस्याधस्तात् सन्बहून् बहून् प

क्षिशब्दान् श्रुत्वा सेयमरण्यान्याक्रोशतीति मन्यते तदिदमन्यदाश्चर्यं॥ अथ विंशीमाह॥ न वा अरण्यानिर्हन्तीत्य ति॥ ये पुरुषास्तपश्चरितुमरण्ये निवसंति तान्प्रति अन्यो व्याघ्रादिर्नाभिगच्छति चेत् तदानीमियमरण्यानिर्न वै निहन्ति स न्ति

न्यां वृथा न मारयति॥ अयमर्थः॥ अरण्यप्रयुक्तः कश्चिदपि बाधो नास्ति व्याघ्रादिप्रयुक्तस्तु उपायेन परिहर्तुं शक्यत इ

ति॥ यस्यामरण्यान्यां स्वादोः फलस्य जग्ध्वा स्वादु फलं भक्षयित्वा कामेन यथेच्छं यानि वसितुं शक्यते नखलु १७

ग्रामसंपादनाय प्रयासोनास्ति नापि निवासस्थानसंकोचः॥ तादृशीयमरण्यानीति गुणस्तुतिः॥ विंशीमाह॥ आंजनगंधीं सुरभीं बहुन्ना

मरुषीं न कौ त्रीष्वमिति॥ अहमनुष्ठाता इयमरण्यानीं प्राशंसिषं प्रकर्षेण शंसनं कृतवानस्मि॥ कीदृशीमांजनगंधीं॥ आंजने धुकर्पूर

१ प्राहं मृगाणां मातरं। अरण्यानीमशंसिषं

४ शावसे। पृतनासाह्याय च। इंद्र त्वावर्तया[redacted]

३ तदेतदरण्यानित्यादिकमरण्यवासिभिस्तपस्विभिः स्वरक्षार्थं देवतां प्रार्थयितुं जपितव्यं॥

रादिषु गंधिद्रव्यप्रक्षेपेणया दृशं गंधं संपादयंति तादृशगंधोपेतां विचित्रैः पुष्पैः फलैश्चानुकूलो गंधः समुत्पद्यते॥ अत ए

वर्तते व सुरभीं सुगंधीं चंपकपुष्पादिजन्यो हि सुगंधो भक्षितुं योग्यानां फलविशेषाणामनेकत्वात् बहु अन्नं तादृशीं फलिनां वृक्षा नां

पा णां स्वत एवोत्पन्नत्वेन कृषीवलं तत्रोत्पन्नानां मृगाणां पालकत्वान्मातरं सदृशीं॥ ॥ इति पंचमप्रपाठके पं

चमोनुवाकः॥ ॥ षष्ठानुवाके प्रथमां मंत्रमाह॥ वार्त्रहत्याय शवसीति॥ हे इंद्र वार्त्रहत्याय शत्रुवधाय शवसे अस्मदी

यायबलाय पृतनासाह्याय वैरिसेनाभिभवाय च त्वामावर्तयामसि पुनः पुनर्भजामः॥ द्वितीयामाह॥ सुब्रह्माणं विद

इति॥ हे इंद्र अस्मभ्यं रायिं दाः धनं देहि वयं तुभ्यं भजाम इत्यध्याहारः कीदृशं तं सुब्रह्माणं शोभनब्राह्मणोपेतं ऋत्विग्भि

स्तुत्यामित्यर्थः॥ वीरवंतं वीरैः पुत्रैः भृत्यैश्चोपेतं बृहंतं ऐश्वर्येण महांतं उरुं गभीरं अत्यंतगभीरं अतिप्रबुद्धमित्यर्थः

॥ पृथुबुध्नं विस्तीर्णमूलं प्रजापतिरस्त्रष्टा इत्यर्थः॥ प्रजापतिरिदमसृजतेति श्रुतेः॥ श्रुतैः ऋषिषु मंत्रेषु ऐंद्रस्तुत्या र्षि

४ णं वीरवंतं बृहंतं। उरुं गभीरं पृथुबुध्नमिंद्र। श्रुतर्षिमुग्रमभिमातिषाहं। अस्मभ्यं चित्रं वृषणं २

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२ त्वा निर्ऋत्यै त्वा । द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् । अनागसं ब्रह्मणे त्वा करोमि । शिवे ते द्यावापृथिवी उ

१८ दिशु श्रूयमाणं उग्रं वैरिषु क्रोधिनं अभिमातिषाहं पाप्मनो विनाशकं कीदृशं चित्रं मणिमुक्तादि रूपेण बहुविधं वृष
णं कामाभिवर्षणक्षमं ॥ एतच्छोभयं रैद्रे कर्मणि द्रष्टव्यं ॥ तृतीयामाह । क्षेत्रियैस्त्वे इमे इति । एतस्य मंत्रजातस्य जा
तकर्म विषयत्वात् कुमारो त्र संबोध्यते ॥ हे कुमार त्वा क्षेत्रीनामिकाया रक्षो जातेः द्रुहः द्रोहात् त्वां मुञ्चामि मुक्तं करोमि
बालोपद्रवकारिणी कावित् रक्षोजातिः क्षेत्रीतथान्या रक्षोजातिः निर्ऋतिः तस्या अपि द्रोहात् त्वां मुञ्चामि तथा व
रुणस्य पाशो रोगविशेषः तस्मादपि त्वां मुञ्चामि ब्रह्मणे परिच्छेदाय जातकर्मादि संस्काराय त्वाम नागसं दोषरहितं
करोमि ते त्वदर्थं इमे द्यावापृथिवी उभे अपि शिवे शांते भवेतां ॥ चतुर्थीमाह । शंते अग्निः सहाद्भिरिति । हे कुमार त्वदर्थ म
यमग्निः अद्भिः सह शं सुखहेतुरस्तु द्यावापृथिव्यौ वौषधीभिः सह शं सुखहेतुः स्तां ॥ अन्तरिक्षं च वातेन सह ते शम
स्तु प्राच्या द्याः प्रकृष्टदिशश्च तस्यापि ते शं भवतु ॥ पञ्चमीमाह । या दैवीः प्रचैरिति । वातपत्नीः वायोः पालयित्रीः देवीः
३ हाद्भिरस्तु । शं द्यावापृथिवी सहौषधीभिः । शमंतरिक्षं सहवातेनते । शंते च तस्रः प्रदिशो
१ श्वतस्रः प्रदिशः । वातपत्नीरभिसूर्यो भिचष्टे । तासां त्वा जरस आदधामि । प्रयक्ष्म एतु निर्ऋतिं

३ क्ष्माद्दुरितादवद्यैः । द्रुहः पाशान्निर्ऋत्यै चोदमोचि । अहा अवर्तिमविदत्स्योनं । अप्यभूद्भद्रे सुकृतस्य

देवतारूपाः याश्चतस्रः प्रादिशः अभिलक्ष्य सूर्यो विचष्टे विशेषेण ख्यापयति तासां दिशां जरसे जरार्थं त्वां दधामि स्थापया
मि यावद्दिशो न जीर्यंति तावत्त्वां जीवयामीत्यर्थः ॥ योयं यक्ष्मा [redacted] व्याधिः स परैतु ॥ तथा पराङ्मुखो भवतु निर्ऋतिरक्षो
जातिं प्रैतु प्राप्नोतु ॥ षष्ठीमाह । अमोचि यक्ष्मात् इति ॥ अयं कुमारो यक्ष्मात् व्याधेः दुरितादि [redacted] हेतोः पापात् अवद्यैव
निर्ऋतिः वर्तनजीवनहेतुः संपत् तद्विपरीतं दारिद्र्यं अवर्तिः तस्या अपि अमोचि मुक्तो भूत् तथा निर्ऋत्यै राक्षसजातेर्द्रुहो द्रो
हरूपपाशादयं कुमार उदमोचि उत्कर्षेण मुक्तोभूत् अवर्तिं दारिद्र्यं महा अहासीः परित्यक्तवान् स्योनं सुखं अविद
त् लब्धवान् भद्रे कल्याणे सुकृतस्य लोके पुण्यकर्मणः फलभूते स्थानेपि अभूत् । सप्तमीमाह । सूर्यमृतं तमसो ग्रा
हादिति । तमो विधस्य सूर्यस्य प्रतीकारं देवाश्चक्रुः तथा च ब्राह्मणं । सुवर्भानुरासुरः सूर्यं तमसाविध्यत्तस्मै देवा
प्रायश्चित्तिमैच्छन्निति । सोयं वृत्तांतो न दृष्टांतत्वेन अधीयते यत्तु यथा देवा ऋते अंधकारप्राप्तं सूर्यं ग्राहाद्ग्राहक
३ मसो ग्राहाद्यत् । देवा अमुञ्चन्नसृजन्व्येनसः । एवमिमं क्षेत्रियाज्जामिशंसात् । द्रुहो मुञ्चामि वरुणस्य

१८ (right margin, upper folio); त्पाशात् (left margin, beside line 6 of lower folio); अवस्थितादन (right margin); भि (left margin)

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२ इन्द्रश्च वस्वः। दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य। धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चित्। यूयं पात स्वस्तिभिः॥

१९ तो आवारकं तमस अमुं चन्द्रमुः क्रम कुर्वन् तथा न धौरे नसः पापात् व्यस्त जन्तूवियोजितवतः एवमहं जनकः इमं कुमारं वरुणस्य पाशात् मुञ्चामि मुक्तं करोमि कीदृशात् पाशात् क्षेत्रियात् क्षेत्रं गर्भस्थानं तत्रोत्पन्नात् जामिशंसात् आलस्य प्रख्यापकात् द्रुहो बाधकात् ॥ क्षेत्रियं त्वा सादि मन्त्राणां जातकर्मणि विनियोगं बोधायन आह ॥ अथैनं स्नापयति क्षेत्रियै त्वा ■ निर्ऋत्यै इति ॥ अष्टमीमाह ॥ बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति ॥ हे बृहस्पते हे इन्द्र त्वं च युवां दिव्यस्य वस्वः दिविभवस्य वसुनः धनस्य ईशाथे स्वामिनौ भवथः उत अपि च पार्थिवस्य पृथिव्यां भवस्य धनस्य ईशाथे स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कीरये चित् कर्त्रे याग बृहस्पति सवाख्यं कुर्वते पि रयिं धनं संपादयतं ॥ हे इन्द्राबृहस्पती सपरिवारा यूयं नः अस्मान् स्वस्तिभिः क्षेमैः सदा पात रक्षत ॥ एतस्य मन्त्रस्य बृहस्पतिसव याग यजमानाभिषेके विनियोगमापस्तम्ब आह ॥ आज्येन माध्यंदिने सवने कृष्णाजिन आसीनमभिषिञ्चति ॥

रुक्मं मधि नो व्यां संस्रावेण बृहस्पते युवमिति ॥ नवमीमाह ॥ देवायुधा ...र्यमाना इति ॥ येन द्रेण हताः वृत्रादयः दीर्घमध्वानमायन्

१ मिन्द्र माजोहुवानाः ॥ विश्वावृधमभियेरक्षमाणाः ॥ येन हता दीर्घमध्वानमायन् ॥ अनन्तमर्थमनिव

२ षडं मयोभूः गं नमाय कृदोसि ॥ ततो नो देहि सी [redacted]॥

मरणं प्राप्ताइ यथीः ॥ तमिन्द्रमभिलक्ष्य येय जमानाः रक्षमाणाः प्रतीक्षां कुर्वतः आजोहुवानाः सर्वतः आह्वानं कुर्वन्तो वर्तन्ते कीदृशमिन्द्रं देवायुधं देवार्थं या धारं विश्वावृधं विश्वस्य वर्धयितारं ते यजमानाः इन्द्रसेविनः अनिषत्स्यमानाः इतः परं मनुष्यलोके पुनरावृत्तिरहिताः संतः अनन्तविनाशरहितं अर्थं सर्वैरर्थनीयं लोकमायन् प्राप्ताः सोयं मन्त्र ऐन्द्रकर्मणि द्रष्टव्यः ॥ दशमीमाह ॥ यत्ते सुजाते हिमवत्सु ओषधे इति ॥ सीबल्ला शब्दः का चिदोषधिं वल्लीरूपामाचष्टे सा च हिमवत्सानुषु शुभ्रूप घतीति नवसु पर्वतादिशेषेषु सुजातेसु यत्र हे ओषधे तवदीयं यद्भेषजं रोगविनाशं औषधमस्ति यद्यं तवह्रदोहृदयस्य शान्तमा तः

सर्वोपद्रव शमनहेतुः ■ मयोभूः सुखस्य भावयित्री चासि ॥ हे सीबल्ले एतत् संज्ञके ओषधे ततस्तादृश्यास्त्व ■ सकाशात् न

दौषधं नो देहि ॥ एकादशीमाह ॥ अदो गिरिभ्यो अधि यत् इति ॥ हे ओषधे यद्यत् गिरिभ्यः पर्वतेभ्यः सकाशात् अदः अमुष्मिं दा

सर्वतः वतितथा आधि प्रधावसि अधिकं वल्लीरूपा प्रसरति तत्र दृष्टान्तः संशोभमाना कन्येव यथा सर्वैराभरणैः सम्यक् शोभमाना क

२ भ्यो अधि यत्प्रधावसि ॥ संशोभमाना कन्येव ॥ तां त्वा मुञ्जालाह विषावर्धयति ॥ सा नः सील ले रयिमा भाज

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

उपरेणानुपश्यंत जन्मभिः। जन्मान्यवरैः पराणि। वेदानि देवा अयमस्मीतिमां। अहं हित्वा शरीरं जरसः

२० न्यास्त्वयं वरार्थं आगतानां वराणां पुरतः संचरति तद्वत् हस्तुभ्रोनिर्मले ओषधिदेवते तां तादृशीं शुभ्रां मुद्गलाः मुद्गलो गोत्रो सत्राः ता
महर्षयो हविषा वर्धयंति हे श्रीवल्लाख्य ओषधिदेवते सा त्वमिह कर्मणि अस्मभ्यं रयिं माभाजय धनं संपादय रोगनिवर्तकं ओष
धमेवात्र धनं एतत् उभे ऋचौ एतदोषधिदेवताके शारवांतरगते कर्मणि याज्यानुवाक्ये। अथ द्वादशीमाह। पूर्वं देवा अ नेन
अहं परस्तादिति। हे देवाः अपरेणामेन जन्मना पूर्वजन्मानुपश्यन् इदानींवर्तते तथैव अपरैः निकृष्टैः मनुष्यजन्मभिः पराणि
उत्कृष्टानि देवजन्मानि वेदा निलभेय। इदानींतने जन्मनि प्रयत्नमंतरेण स्वतः प्रवृत्ता वेदशास्त्रादि वासना दृष्टा प्र
आहुः र्वमप्येतादृशजन्मसंपन्नमितिनिश्चीयते। अत एव अभिज्ञाः [redacted] प्रपदिरे प्राक्तनजन्मा विद्या इति सायं दृष्टांतः। व २०
यथा यं पूर्वजन्मादि वासितमिह जन्मनि कात्स्नं। एवमत्रापि अनुष्ठितं उत्तरत्र फलिष्यतीति जानामि अतोनु विज्ञाख्यायो देवता
त्व याः प्रसादात् अहं हे देवाः जरसः परस्तात् शरीरं हित्वा लोकांतरे अयमीदृशो देवोस्मीति मां वेदानि ज्ञातु शक्नुयामत्र

चक्षुः श्रोत्रं। वाचं मनसि संभृतौ हित्वा शरीरं जरसः परस्तात्। आभूतिं भूतिं वयमश्नवा

योदशीमाह। प्राणापानौ महा इति। द्वावेतौ प्राणापानौ उच्छ्वासनिश्वासरूपौ वायू यदपि चक्षुः श्रोत्रमित्यादिके ज्ञानेंद्रियं या
वागपि मनसि संभृतौ संबद्धौ वाक्चक्षुषी मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति श्रुतेः वाचा मनसि संबद्धा। इयं च वाक् मेंद्रि
याणां सर्वेषामुपलक्षणं तदिदं प्राणापानादिकं सर्वं गृहीत्वा वयं जरसः परस्तात् शरीरं हित्वा भूतिं भूतिं तत्तल्लोकस्थितं
तत्तदैश्वर्यमासमंतात् दक्ष्यामहे प्राप्नुयाम। एते ऋचौ दिवः श्येनि विशिष्टेषु अनुविधेयेचरुभिः सत्र याज्यानुवाक्ये। अतए
वतत्र प्रतीकद्वयमाम्नातं। पूर्वं देवा अपरेण प्राणापानादिति। चतुर्दशीमाह। इमा एव ता उषसं यं तम्मिति। या उषसः
प्रथमाः प्रथमभा विन्यः सृष्ट्यादौ वर्तमानाः व्याच्छन् व्युष्टिं प्रभातमकुर्वन् ता उषसः इमा एव इदानीं प्रति दिनं वर्तमाना ए
त वताश्चोषसो देव्यः पंचसंख्याकानि रूपाणि कुर्वते वसंतादीनि तल्लिंगानि वा कुर्वते शश्वतीः निरंतरं वर्तमानाः ता उषस
नावपृच्यंति कदाचिदपि न समाप्यंते तदेवस्य स्पष्टीक्रियते। अंतमवसानं न गमंति न प्राप्नुवंति सोयं मंत्र उषो देवताके कर्मणि
४ सो या प्रथमा व्यौच्छत्। ता देव्यः कुर्वते पंचरूपा। शश्वतीर्नावपृच्यंति। नगमे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१ एतस्यमंत्रस्य सावित्रचयने विनियोगमापस्तंब आह। अपरंच तृष्णीतं वसूनां त्वाधीतेनेति जुहोतीत्यनुवर्तते
१ रुद्राणामूर्म्या। आदित्यानां तेजसा। विश्वेषां देवानां क्रतुना। मरुतामेम्नाजुहोमि
द्रष्टव्यः॥ ॥षष्ठानुवाकः॥ ॥सप्तमानुवाके प्रथमामंत्रमाह॥ वसूनां त्वाधीतेनां स्वाहेति। हे अग्ने त्वां जुहोमि॥ कीदृशं त्वा

२१ वसूनामष्टानां संबंधि यदधीतं मंत्रजातं तेन सहितं रुद्राणाम् एकादशानां संबंधिनी येयमूर्मिः उत्कर्षः तेन सहितं आदि
त्यानां द्वादशानां संबंधि यत्तेजः तेन सहितं विश्वेषां देवानां संबंधियो क्रतुः संकल्पः कर्मानुष्ठानं वा तेन सहितं मरुतां संबंधि
यो युष्मे भैगविवशेषः तेन सहितं॥ द्वितीयामाह॥ अभिभूतिरहं सुदुष्पहइति। हे अग्ने अहमागमं तव समीपे समागतोस्मि
स्त्रा तमप्याशासु दिक्षु [redacted] भूतिः भूतिता दिगुणैर्युक्तः अरचउपविष्टा अभिभूतिर्वैरितिरस्कार इत्यर्थः इंद्रसखा इंद्रस्य प्रियः। स्वा
युधः शोभनेरायुधैरुपेतः दुष्पहः केनापि तिरस्कर्तुमशक्यः॥ अयं मेत्रकास्मिं श्विदाग्रयेक र्मणि उपमाह॥ तृतीयामाह २१
॥इंदवर्चोजेवीर्यायेति॥ अग्निना दत्तं यदिदं वर्चः आद्ये गुणजातं तादिदमागात्। यजमानप्रयागतं वर्चः शरीरकांति यशः कीर्तिः
शरीरश्रिमरूपतेजः सह अभिभव सामर्थ्यं ओजो बलं हेतुरष्टसोधातुः बलं शरीर शक्तिः शतं शारदायशतसंख्याकसंव
पमागमे। इंद्रसखा स्वायुधः। आस्वारास्त्र
२ अग्निनादत्तमागात्। यशो भर्गः सह ओजो बलं च। दीर्घायुत्वाय शतशारदाय। प्रतिगृभ्णामि मह

३ विश्वायुरसि। सर्वायुरसि सर्वमायुरसि। सर्वम आयुर्भूयात्। सर्वमायुर्गेषम्। मृत्युर्दीव्यन् पतिः। अम्लक्षा

त्सरोपेताय दीर्घायुत्वाय दीर्घ [redacted] कालवर्त्यायुष्याय महते वीर्याय अधिकसामर्थ्याय च प्रतिगृभ्णामि। अग्नेरनुग्रहं
स्वीकरोमि। अस्य मंत्रस्य हारियोजनादूर्ध्वभाविनियत्तपुच्छे विनियोगो द्रष्टव्यः। उक्तास्त्रयो मंत्रा अंगाद्रिकाः। चतुर्थमंत्रमारभ्यय
त्र जुरात्मकाः। तत्रैव चतुर्थमंत्रमाह। आयुरसि गेषमिति। हे प्रवर्त्ताख्यकर्णाभरण त्वं आयुरसि आयुषः स्वरूपमसि विश्वायुरसि विश्वस्याज
गतः आयुःस्वरूपमसि सर्वायुरसि विशेषतः सर्वेषां पुरुषाणां आयुःस्वरूपमसि सर्वमायुरसि। यच्छतसंवत्सरपरिमितमायुः। तत्त्वं तन्म
सि त्वत्प्रसादात् सर्वं संपूर्णं आयुर्मे भूयात्। अतोहं सर्वं संपूर्णमायुर्गेषं गम्यास्म। अस्य मंत्रस्य आयुष्कामे दक्षिणे कर्णे [redacted] भरणधारणे
विनियोगमापस्तंब आह। तं यजमान आयच्छ्य प्रतिगृह्य प्रदक्षिणं दक्षिणे कर्णे आबध्नात्यायुरसि विश्वायुरसीति। अथ पंचमो
.. यजुराह। भूर्भुवः सुवरिति। पृथिव्यंतरिक्षद्युलोकानि अनुगच्छंतु इति शेषः। अथ षष्ठं यजुराह। अग्निर्धर्मपतिः स्वाहेति। योयमग्निः
सोयं स्वकीयेन धर्मेण अन्नपतिः अन्नस्य पालकः। यावन्मृत्युः प्राणिनं न मारयति तावदयं मंत्रं भुंक्ते। तदिदमन्नपालकत्वं। ब्रह्म ब्राह्मण जातिः क्षत्र क्षत्रियजातिः ता
सोयं स्वकीयेन धर्मेण अन्नादो भवति अन्नभक्षकत्वं जाठराग्नौ प्रसिद्धं योयं मृत्युर्देवः सोयं स्वकीयेन धर्मेण अन्नपतिः अन्नस्य
न न्येतानि अग्निम्ल सुब्रह्मक्षत्राण्युद्दिश्य स्वाहा हुतमिदमस्तु। अथ सप्तमं यजुराह। प्रजापतिः प्रेरकः स्वाहेति। योयं प्रजापतिः
सोयं प्रणेता प्रेरकः। योयं बृहस्पतिः सोयं पुरएता पुरतो गंता योयं यमः सोयं पंथा मार्गपालकः। यस्तु चंद्रमाः सोयं पुनरसुः
पुनर्जयिमानः प्राणिरूपः तानेतान्प्रजापत्यादीनुद्दिश्य स्वाहा हुतमिदमस्तु। भूर्भुवः सुवरित्यादि मंत्रत्रयस्य विनियो

३ णेता। बृहस्पतिः पुरएता। यमः पंथाः। चंद्रमाः पुन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२२ १ न्नपतिः। अन्न. ५ मस्मिन्यज्ञेयजमानाय सम्राडाराजपतिः। राज्यम० ४ इंद्रमा दृतिः। साम्राज्यम० ५ क्षत्रपतिः। क्षत्रम०

ग स्तूयांतरेषु मग्यतां॥ अष्टमोयजुराह। अग्निरन्नादोन्नपदा स्वाहेति। योयमग्निः सोयमन्नादः जाठराग्निरूपेण अन्नस्य भक्षकः अं
न्नपतिः वा याग्निरूपेण अन्नस्य पाचकत्वात्पालकः सोयमग्निरस्मिन्यज्ञे यजमानाय भक्षणयोग्यमन्नं ददातु तस्मै अ
ग्नये स्वाहा हुतमिदमस्तु॥ नवमोयजुराह। सोमोराजांपदा स्वाहेति। यः सोमः सोयं ब्राह्मणानां राजा। सोमोस्माकं ब्रा
ह्मणानां राजेति मंत्रांतरात्। सचान्येषां राज्ञां पालत्वाद्राजपतिः। शेषं पूर्ववत्। दशमोयजुराह। वरुणः सम्रा स्वाहेति।
योयं वरुणः सोयं सम्मीचीनो राजा भूत्वा सर्वेषामन्येषां साम्राजानां पालकः। एकादशोयजुराह। मित्रः क्षत्रं स्वाहे
ति। मित्रो देवः स्वयं क्षत्रियजाति [redacted] र्भूत्वा सर्वेषामन्येषां क्षत्रियाणां पालकः स च क्षत्रं क्षत्रियधर्मं ददातु। द्वा
दशोयजुराह। ~~इन्द्रस्य बलं स्वाहेति बृहस्पतिः स्वयं देवानां मध्ये ब्राह्मणजाति युक्तो बृहस्पति~~
इन्द्रो बलं स्वाहेति। अयमिन्द्रः स्वयं बलं प्राप्य परकीयस्य बलस्य पालको भवति। त्रयोदशोयजुराह। बृहस्पतिं स्वाहेति। बृ
हस्पतिः स्वयं देवानां मध्ये ब्राह्मणजातियुक्तः। ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिरिति श्रुत्यंतरात्। सोयमितरजातेः
पालकः ब्राह्मणधर्मं ददातु। चतुर्दशोयजुराह। सविता राष्ट्रं स्वाहेति। सविता स्वयं राष्ट्रं प्राप्यान्यदीयस्य राष्ट्रस्य पालको भवति। पंचदशोयजु स्य
राह। पूषा विशं स्वाहेति। पूषा स्वयं देवानां विशां स्वामी भूत्वा मनुष्या अपि विशः पालको भवति। षोडशोयजुराह। सरस्वती पुष्टिं स्वाहेति सरस्वती स्वयं पुष्टियुक्ता

१ लपतिः। बलम० ८ बृहस्पतिर्ब्रह्म ब्रह्मपतिः। बलाभि० २ सूर्य राष्ट्रपतिः। राष्ट्रम० १ शांदृतिः। विशम० १ पुष्टिः पुष्टिपत्नी। पुष्टिम०

---

३ विश्वायुरसि। सर्वायुरसि सर्वमायुरसि। सर्वमआयुर्भूयात्। सर्वमायु

ह्रस्वोपेताय दीर्घायुषा यद्दीर्घकालवर्षायुष्याय महते वीर्याय अधिकसामर्थ्याय प्रतिगृह्णामि॥ अथैनमनुयहं स्वीक — न्ययो
रोमि अस्य मंत्रस्य हारि याजनादूर्ध्वं भाविनि यज्ञपुच्छे विनियोगो द्रष्टव्यः॥ उक्तास्त्रयो मंत्राः त्रयोगात्मकाः॥ चतुर्थमंत्रमाह
व — ष्यय जुरात्मकाः तत्रैतत्र चतुर्थमंत्रमाह॥ आयुरसि सुगीष माता॥ हे प्रवर्तनीयकर्णाभरण त्वमायुरसि आयुषः स्वरूपमसि सवि
श्वायुरसि विश्वस्य जगतः आयुःस्वरूपमसि सर्वायुरसि विशेषतः सर्वेषां पुरुषाणामायुःस्वरूपमसि सर्वमायुरसि॥ यच्च
तसं वत्सर परिमितमायुः तत्सर्वं त्वमसि तत्प्रसादात् सर्वं संपूर्णमायुर्भूयात् अतो हे सर्वं संपूर्णमायुः गोषं गम्यास्म
तसंवत्सर परिमितमायुः सर्वं त्वमसि तत्प्रसादात् सर्वं संपूर्णं आयुर्भूयात् अतो हे सर्वं संपूर्णमायुः गोषं गम्यास्म
अस्य मंत्रस्य आयुष्कामेष्टौ कर्णाभरणधारणे विनियोगमापस्तंब आह॥ तद्यजमान आचम्य प्रतिगृह्य प्रदक्षिणं दक्षि
यजु — णे कर्णे आबध्नाति आयुरसि विश्वायुरसीति॥ अथ चतुर्थो यजुः॥ भूर्भुवः सुवरिति॥ दधिसंततिरिंद्रो जोरु — नि अन्नपाते
बाधा — अथ षष्ठः अग्निधर्मेण स्वाहेति॥ योयमग्निः सोयं अन्नादः जाठराग्निरूपेण अन्नस्य भक्षकः अन्नपतिः पालकः ग्निरूपेण अन्नस्य प
अष्टममाह अग्निरन्ना० ददातु स्वाहेति॥ योयमग्निः सोयं स्वकीयेन धर्मेण अन्नादो भवति अन्नभक्षकत्वज्ञा० योयंस्तु देवः सोयं स्वकीयेन धर्मेण अन्नस्य पा
राज्ञोभिषिद्ध

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पालकः या वन्न स्वः प्राणिनं नमारयति ता वदयमं नं पालयती भुङ्क्ते तदिदमंन पालकः । ब्रह्म ब्रह्म जातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिः तान्येतानि अभि

त्रस्य पालकता पालकः सोयमं ग्निरस्मिन् यज्ञे यजमानाय भक्षणयोग्यमन्नं ददातु तस्माद् अग्नये स्वाहा हुतमस्तु। नव

२२ मीमाह। सोमो रा॰ स्वाहेति। यः सोमः सोयं ब्राह्मणानां राजा सोमोस्माकं ब्राह्मणानां राजेति मंत्रान्तरात् सर्वान्येषां राज्ञां

पालकः हा द्वाज पति। शेषं पूर्ववत्। वरुणः सं॰ हेति। योयं वरुणः सोयं समीचीनां राजा भवति सर्वेषामन्येषां साम्राज्यानां

लकः। दशमीमाह। मित्रः क्षत्रं॰ स्वाहेति। द्वादश। इन्द्रो ब॰ स्वाहा। अयमिन्द्रः स्वयं बलं प्राप्य परकीयस्य बलस्य पाल

कोभवति। त्रयोदशीमाह। बृहस्पतिः॰ स्वाहा। बृहस्पतिः स्वयं देवानां मध्ये ब्राह्मणजातियुक्तः ब्र सर्वे देवानां बृहस्प

तिरिति श्रुत्यंतरात्। सोयमितर ब्राह्मणजातेः पालकः ब्रह्म ब्राह्मणधर्मं ददातु। चतुर्दशीमाह। सविता राष्ट्रं॰ स्वाहे २२

ति। सविता स्वयं राष्ट्रं प्राप्यान्यदीयस्य राष्ट्रस्य पालकोभवति। पंचदशीमाह। पूषा विशां॰ स्वाहा। पूषा स्वयं देवानां

विशां स्वामी भूत्वा मनुष्या अपि विशः पालकोभवति। षोडशीमाह। स सृय ? पृ ष्टि॰ स्वाहेति। सरस्वती स्वयं पुष्टियुक्ता

ति निशोदेद स्वयं क्षत्रियजातिर्भूत्वा सर्वेषामन्येषां क्षत्रियाणां पालकः स च क्षात्रं क्षत्रियधर्मं ददातु

पुनानां रूपकृत् त्वष्टा रूपेणा भिन्यते यजमानाय परं ददातु

ऋजीषी तरुत्रः। मः शप्रवान् ऋषभो यो मतीनां यो गोत्रभिद् वज्रभृद् यो हरिष्ठाः। स इन्द्र चित्राँ अभितृंधि

स्ता परकीया या अपि पुष्टेः पालयित्री भवति। सप्तदशीमाह। [redacted] त्वष्टा पशूनां मिथुनानां स्त्रीपुरुषरूप

णां पशूनां रूपस्य कर्ता त्वष्टा सर्वेषां रूपाणां पालकः अतोऽस्मिन् यज्ञे यजमानाय समीचीनरूपेण युक्तान् पशून् ददातु। तस्मै

त्वष्टे स्वाहा हुतमस्तु। अग्निरन्नाद इत्यादयो दश मंत्राः मित्रविंदाख्याया मिष्टेरुपहोमार्थाः। ।सप्तमोनुवाकः। ।अष्ट

मे नुवाक्ये प्रथमामृचमाह। सर्वपाहि वाजानिति। हे इन्द्र यस्त्वं ऋजीषी निष्पीडितः सोमवल्लीभागो ऋजीषं तद्वान्। ऋजी सः

षी अरणेर व ब्राह्मणमाम्नायते तस्मात्तृतीयसवन ऋजीषमभिषुण्वंतीति। तरुत्रः दुर्बलेभ्यस्तारकः नादशः सह ईषा हि इम स

य सवने पालयस्व शिप्रवान् शोभनहनुयुक्तः यश्च लमतीनां अस्मत् बुद्धीनां वृषभः व बुद्धि सर्वेषां बुद्धिप्रदइत्यर्थः। यश्च गो र

त्र भित्पूर्वतानां भेत्ता वज्रभृत् हस्ते वज्रस्य धारकः यश्च हरिष्ठः हरिनामकयो रथयो स्वामी हे इन्द्र स त्वं चित्रा

जा न् शत्रून् अमं जानि अभितृंधि अभितो विनाशय मंत्रः माध्यंदिन सवने प्रास्थित याज्यासु अंतर्भावनीया। द्वितीयामाह

विचिंणि शा यः अ

१ ओ वृषन्तु पश्चात् । ओत्तरादधरागा पुरस्तात् । आ विश्वतो अभि समेत्वर्वाङ् । इंद्र द्युम्नं स्वर्वद्
४ स्मै पुरो रथं । इंद्राय शूषमर्चत । अभीके चिदु लोककृत् । संगे समत्सु वृत्रहा । अस्माकं बोधि चोदिता । नभंतामन्यकेषां । ज्याका अधि

आ ते शुष्मो द्युम्न इति ॥ हे इंद्र वृषभ श्रेष्ठ ते तव शुष्मो बलं पश्चादस्मत्तः पाश्चिमभागेण तु आगच्छतु तथैव उत्तरात् उत्तरभागे आ
२३ गच्छतु अधरात् अधरभागे आगच्छतु पुरस्तात् पूर्वभागे आगच्छतु विश्वतः सर्वेषु प्रदेशेषु अभि अस्मान् अभिलक्ष्य अ
र्व र्वाङ् समीपवर्ति आसमेतु सम्यगागच्छतु हे इंद्र सुवर्ततः स्वर्गयुक्तं द्युम्नं धनं अस्मे धेहि अस्मासु संपादय ॥ तृतीयामाह ॥
प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिति ॥ अस्मै इंद्राय अस्य इंद्रस्य पुरोरथं रथस्य पुरोभागे शूषं बलं प्रो सु अर्चत प्रकर्षेण सुष्टु पूजयत कथं बलस्य पू
वैरिभ जेति ॥ उच्यते ॥ अयमिंद्रो वृत्रहा वैरिघाती समत्सु संग्रामेषु संगे यो धृष्टिदः संगे साति संयोगे सति अभीके चित् उ तुं तु कामयमाने
पि वैरिणि लोककृत् स्थितिं करोऽस्ये वनं तु पालयति इत्थं बलस्य पूजा तथा पूजित इंद्रः इंद्रोऽस्माकं इतर व्यावर्तये चोदिता प्र २३
रयिता सन् बोधि बुध्यतां सावधानो भवतु ॥ अन्यकेषां कुत्सितानां वैरिणां धन्वसु अधि श्रितः वर्तमाना ज्याकाः कुत्सितज्याः नभं
तां हिंसतां त्रुट्यंत्वित्यर्थः ॥ एतद्धोभयं कस्मिंश्चिदिंद्रकर्मणि विनियोज्यं ॥ चतुर्थीमाह ॥ इंद्र वयं नागमदिति ॥ शुनो वायुः

१ शुनासीरं । अस्मिन्यज्ञे हवामहे । आ वाजैरुप

२ नासीराय । स्रुचा जुहुत नो हविः । जुषतां प्रति मे
३ घृतवंतस्मै हर्म श्वाय भरता सजोषाः । इंद्र त्सुनि ब्रह्मणा वावृधानः । शुनासीरेह हविरिदं जु इं.प्र.२

सीरः आदित्यः ताभ्यां युक्तमिंद्रं अस्मिन्यज्ञे वयं आह्वयामः ॥ स चेंद्रः वाजैः अन्नैः सह इह अस्मान् प्रत्युपागच्छतु ॥ पंचमीमाह गम
स्रुचा ॥ इंद्राय शुनासीरायेति ॥ शुनासीराय वाय्वादित्ययुक्ताय इंद्राय जुहुत अस्मदीयं हविः हे ऋत्विजः जुहुत मे अध्वरे मधावान् प्र नो
ति जुषतां प्रतिस्विकं तथ्य विः सवाता ॥ षष्ठीमाह ॥ प्रह्व्यानि चेति ॥ हे यश्वाय हरितनामकाभ्याम श्वाभ्यां युक्ताय अ
स्मै इंद्राय घृतवंति हव्यानि हे ऋत्विजः प्रहरत प्रकर्षेण संपादयत ॥ हे इंद्र त्वं सजोषाः वसंतादि ऋतुदेवताभिः समानप्रीतः
सन् ब्रह्मणा मंत्रेण वावृधानः वर्धमानः शुनासीरी वाय्वादित्ययुक्त इंद्र इह हविर्जुषस्व ॥ अत्रोपस्तवः ॥ इंद्राय शुनासीराय पुरो
डाशो द्वादशकपालः इत्यस्मिन् कर्मणि अत्र द्वयं विनियुक्तवान् इंद्राय शुनासीराय स्वाहा ॥ यद्धविरिदं जुषस्वेति याज्यानुवा
क्यद्वयं तेन वाक्येन यस्ते ताभ्यां पूर्वौ मंत्र इंद्रं वयमित्यादिसो यं पुरोनुवाक्या विकल्प्यते ॥ सप्तमीमाह ॥ वयः सुपर्णा उप से
सुपसेदुः दुरिति ॥ के चिदृषयः इंद्रं कार्यं प्राप्य उपासते ॥ कीदृशाः ऋषयः पक्षिमूर्तिधारिणः अत एव सुवर्णाः शोभनपक्षोपेताः प्रिय
र्थ वयः

२ प सेदुरिंद्रं । प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः । अप ध्वांतमूर्णुहि पूर्धि चक्षुः । मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव

Indira Gandhi National Centre for the Arts

४यत। मरुतोवृत्रहंतमः। येनज्योतिरजनयन्नृतावृधः। देवं देवाय

२५ मेधाः अधीतस्य ग्रंथस्यधारणशक्तिर्मेधा तस्यां प्रीतियुक्ताः नाधमानाः किं विह्वार्ययाचमानाः सएव याञ्चाप्रकारस्यष्टीक्रिय
ते॥ हे इंद्र ध्वांतमज्ञानलक्षणमंधकारं अपोर्णुहि अपसारय चक्षुर्ज्ञानलक्षणं दृष्टिं पूर्धि पूरय निधयेव अज्ञानेन बधान्नस्मा उपखलेष्व
स्मान्मुमुग्धि तस्मादज्ञानबंधान्मोचय अस्यमंत्रस्यसाम ऋया इ धूंअंसा छादकवस्त्रापनयने विनियोग माप स्त्वेब आह्ना अ
त्रयजमानो पोर्णुते वयः सुपर्णा इति॥ अष्टमीमाह। बृहदिंद्राय गायत जागृवीति। हे मरुतः वृत्रहंतमं अतिशयेनवैरिवधकारिणं
बृहत्साम इंद्रार्थं गायत ऋतावृधः यज्ञवर्धकाः ऋत्विजः देवाय इंद्रार्थं देवं दीप्यमानं जागृवि जागरणस्याप्रमत्तस्य
इन्द्राय बृहत्साम इंद्रार्थं गायत ऋतावृधः यज्ञवर्धकाः ऋत्विजः ... बृहतां इंद्राय गायतेत्यन्वयः ऋत्विजो हि पृथ २५
साधनं ज्योतिः ज्ञानरूपप्रकाशयेन बृहत्साम्ना अजनयन्नुत्पादितवंतः ते बृहतां इंद्राय गायतेत्यन्वयः ऋत्विजो हि पृथ
स्तोत्रे बृहत्साम गायंति॥ अस्यचमंत्रस्य क्वचित् सामविकृतौ विनियोगो द्रष्टव्यः॥ नवमीमाह॥ का मिहैवेदयेति॥ मिहि
काशब्दो नीहारवाचकः सन् दृष्टेरावरककरोग विशेषमुपलक्षयति॥ मिहिका एव मिहे काः पतंगः शलभवाचीसन्नेत्ररं
शब्दः
२काः कद्रूमे पतंगाः। माथालाः कुलिपरिमापतति। अनारतो नान्प्रथमंतुदेवाः। सौपर्णचक्षुस्तनुवा

अ त्रिमन्याः निकेशोडुकान्याकाशेभासमानान्युपलक्षयति॥ तानि चौ रोगे सति बहनिभासंते तदुभयोः किं विलूशब्दाभ्या
मा क्षिप्यते कमिहिकाकाइमे पतंगाश्च केतदुभयोपद्रवो ममनास्तीत्यर्थः॥ मंथशब्देन दधिमंथनमुच्यते तत्संबंधिनः तौ बिंदवः क्रे
मांथाः तद्दालातिआगच्छंतीति मांथालाः कशोद्रकविशेषाः कुलसमूहः तद्रूपतामापन्नाः कुलिशब्दे नाच्यते तेसंघशोभा च
हे परिपतंति देवाः अनाहताः कशोद्रादिरूपनेत्रावरणापगमनेनैतानकेशोड्डादिकान् रोगदोषान् प्रथमं तुप्रकर्षेण मुखे स्थितवा
श युमात्रेणविनाशयंतु ततो हंतनुवा सहितः सौपर्णचक्षुर्विदय॥ सुपर्णः पक्षी यथा दूरस्थं पश्यति तथा दूरदर्शनक्षमं चक्षु प
युमात्रेणविनाशयंतु ततो ... योक्तव्यः। दशमीमाह। एवावेदस्व वसदानः॥ हे यजमान बृहंतं गुणाधि
पाटवे लभेयं सोयं मंत्रोनेत्ररोगपरिहाराय प्रयोक्तव्यः। दशमीमाह। एवावेदस्व वसदानः॥ हे यजमानबृहंतं गुणाधिक
आ वरुणमेवं वेदस्व स्तुहि तथा धीरं बुद्धिमंतं अमृतस्य क्रतुफलस्यगोपां रक्षितारं नमस्य नमस्कुरु॥ सवरुणो नः अस्मभ्यं त्रि
वरूथं त्रिभूमिकात्रयोपेतं शर्म गृहं वियंसत् विशेषेण यच्छतु। हे वरुणसपरिवाराः यूयं स्वस्तिभिः क्षेमैः नः अस्मान् सदा पा
३रुणं बृहंतं। नमस्याधीरममृतस्यगोपां। सनः शर्मत्रिवरूथं वियंसत्। यूयं पात स्वस्तिभिः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२णमुपयत्यतं नं। हृदा वेनंतो अभ्यचक्षतत्वा। हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं। यमस्य योनौ शकुनं ... २८२
पर्वी रन्निष्टये। अपो भवंतु पीतये। शं योरभिस्रवंतु

त अस्य मंत्रस्य ब्रह्मणउ संगे सामासादन विनियोगमापस्तंब आह॥ एवा वंदस्व सुपुस्थे राजानं कुरुत इति। एकाद
२५ देकीशं त्वो शीमाह॥ नाके सुपर्णं भुरण्युमिति॥ हे प्रवर्ग्य स्वामिन् त्वा मर तिजा हृदा स्वकीयेन मनसा वेनंतः कामयमानाः यद्यदा अ
भ्यचक्षत अभितः अख्यापितवंतः तदा त्वं तुष्टो भवेति शेषः॥ नाके सुवर्गे पतंतं समीपं प्रतिगच्छंतं अत एव सुपर्णं शोभन
पक्षोपेतं हिरण्यपक्षं सुवर्णमयपक्षोपेतं वरुणस्य दूतं वरुणेन प्रेर्यमाणं यमस्य योनौ स्थानविशेषे भुरण्युं भरणशीलं
शंगसंपादकमित्यर्थः शकुनं पक्ष्याकार॥ अयं मंत्रः अभिषवप्रवर्ग्यस्यातपर्वा विनीयः॥ द्वादशीमाह शं नो देवीरिति। देवीः द्योत
मानाः आपः नोस्माकं अभिष्टये अपेक्षिताय पानाय शं शांता भवंतु नोस्मान् प्रति शंसुखहेतवः ये दुःखवियोजकाश्च सत्यः अभि २५
स्रवंतु अभितः प्रवहंतु त्रयोदशीमाह॥ ईशाना वार्यमिति॥ अहमपो देवीः प्रति भेषजं पापविनाशकारणं ओषधं याचामि
कीदृशीरपः वार्याणां वरणीयानां कामानामीशानाः तत्र समर्थाः चर्षणीनां मानुषाणां क्षयंतीः निवासहेतुभूताः॥ चतुर्दशीमाह
२र्याणां। क्षयंतीश्चर्षणीनां। अपो याचामि भेषजं

१ सोमो अब्रवीत्। अंतर्विश्वानि भेषजा। अग्निं च विश्वशंभुवं। आपश्च विश्व
र सरस्वति। गोष्वश्वेषु यन्मधु। तेन मे वाजिनीवति। मुखमंङ्धि सर
अप्सु मे भेषजीरिति। अप्सु अंतर्जलेषु मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाण्योषधानि संतीति मम ह्यं सोमो ब्रवीत् तथा विश्वशंभुवं सर्व
स्य जगतः सुखस्य भावयितारं अग्निं च मह्यं सोमो अब्रवीत्॥ तथा विश्वभेषजीः सर्वस्य अनिष्टस्य ओषधरूपा आपश्च याः सं
तिता अपि सामो अब्रवीत् तदेतन्मंत्रत्रयमब्देवताकं कर्मणि द्रष्टव्यं॥ तृतीयमंत्रस्य वृष्ट्यर्थेष्टौ द्वितीयाज्यभागे पि विनियो
त्ये गमापस्तंब आह॥ अप्सु मे ता वाज्यभागौ॥ यजत्यप्सु मे सोमो अब्रवीदिति॥ पंचदशीमाह॥ यदप्सु ते सरस्वतीति॥
हे सरस्वति नदीरूपे त्वदीयास्वप्सु यन्मधु मधुरं क्षीरं सभीरीन वहनसामर्थ्यं यद्यद्धि घृतं हे वाजिनीवति अन्नसमृद्धि
युके सरस्वति तेन सर्वेण मे मुखमंङ्धि अक्रमलं कुरु॥ षोडशीमाह॥ या सरस्वती वैशंभल्येति। विशंप्रजानां भरणं विशंभ कोषण
लं तत्कर्तुं समर्था वैशंभल्या तादृशी या सरस्वती तस्यां सरस्वत्यां नदीरूपायां मे रास्व॥ हे सरस्वति देवते मह्यं भोगं देहि तस्याः
सरस्वत्याः तेन वयं भक्षीय रसमनुभावमित्यस्यास्ते भूयिष्ठभाजः अति प्रभूतरससेविनो भूयास्म। एतस्य मंत्रद्वयस्य दाशिकं
तथा गोष्वश्वेषु मधुरं क्षीरं सभीनं वहनसामर्थ्यं च यद्धि घृतं

३ती वैशंभल्या। तस्यां मे रास्व। तस्यास्ते भक्षीय। तस्यास्ते भूयिष्ठभाजो भू

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रुमदस्मि त्वमेतत्। ममासि योनिस्तव योनिरस्मि। ममैव सन्वह हव्यान्यग्ने। पुत्रः पित्रे लोककृज्जा

२ यजमानोस्मि त्वमपि एतद्रूपं मदसि मत्तः सकाशात्॥ २

यजमानं विनियोगमापस्तंब आह। यदस्मु तइत्युपक्रम्य भूयिष्ठभाजो भूयास्मेति मुखं विमृष्ट इत्येतेन वाक्येन॥ सप्तदशीमाह।

२६ अहं अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतदिति। हे अग्ने त्वदस्मि त्वत्तः सकाशाद् दैवदाहवनीयरूपप्राप्तोसि। मयाधीय [redacted] मानस्य तवाहवनीयत्वं अ

तःकारणात् त्वं मम योनिः कारणमसि। अहं च तव योनिः कारणमस्मि॥ हे अग्ने ममैव सन् त्वं मदीय एव भूत्वा हव्यानि वह

॥ हे जातवेदः सर्वज्ञ पुत्रः पितृलोककृत्स्थान संपादको भवति॥ अतो यथा मया तव स्थानं संपादितं तथा त्वयापि मम पु

एयुल्लोकः [redacted] संपादनीयः॥ एतस्य मंत्रस्य फलचमसे विनियोगमापस्तंब आह। अहं त्वदस्मि मदसी यंगारे हुत्वा तस्मै

भक्षं प्रयच्छेदिति॥ अष्टादशीमाह॥ इहे वसंतौ तिष्ठ इति। हे अग्ने अहमिहैव दूरदेशस्थितः सन् तत्र आहवनीया युत्तेन

संतं वर्तमानं त्वां मदीयेन प्राणेन मनसा वाचा बिभर्मि धारयामि तिरोव्यवहितो भूत्वा संतं वर्तमानं [redacted] आयुः मा प्रहासीत् २६

॥ मा परित्यजतु॥ वैश्वानरेण सर्वपुरुषहितेन ज्योतिषा युक्तं त्वां उपतिष्ठे भजामि अयं मंत्रः क्वचिदग्न्युपस्थाने विनियोगः

मामां प्राति

गादभितृ यथा लोके ५

२ वसंतं सांग्ने। प्राणेन वाचा मनसा बिभर्मि। तिरो मा संतमायुर्मा प्रहासीत्। ज्योतिषा वैश्वानरेणोप

१ निर्ऋतियः। यतो जातो अरोचथाः। तं जानन्नग्न आरोह। अथा नो वर्धया

अथैकोनविंशीमाह॥ अयं ते योनि ऋत्विय इति॥ हे अग्ने अयमरणिरूपः काष्ठविशेषः तेतव ऋत्वियो योनिः ऋतुकाल

संबंधमुत्पत्तिस्थानं यतो योनेर्जातस्सन् अरोचथाः दीप्तोसि हे अग्ने जानन् स्वकीयत्वेन अवगच्छन् तं योनिं अरणिरूपं

आरोह। अथानंतरं नः अस्माकं रयिं धनं वर्धय समृद्धं कुरु। एतस्य मंत्रस्य विनियोगो ब्राह्मणेनाम्नातः॥ अयं ते योनि

य ऋत्विय इत्यरण्योः समारोहतीति॥ विंशीमाह॥ या ते अग्ने यज्ञियेति॥ हे अग्ने तव यज्ञिया तनूः यज्ञयोग्या या तनुः तया

ह तन्वा सह एहि। आगच्छ आत्मानं आरोह तं [redacted] मदीयं आत्मानं मच्छरीरमारोह। किं कुर्वन् अस्मे अस्माकं नर्या

नरस्य योग्यानि वसूनि धनानि पुरूणि बहूनि अच्छ अभिमुख्यानि कृण्वन् त्वं यज्ञस्वरूपो भूत्वा यज्ञं यज्ञनिर्वाहकं मद्दे

हं स्वां योनिं स्वकीयं स्थानमासीद प्राप्नुहि॥ हे जातवेदः भुवः सकाशात् आभिमुख्येन जायमानः सक्षयः निवाससंस्था

न सहितः एहि आगच्छ। एतस्यापि मंत्रस्य विनियोगो ब्राह्मणे दर्शितः॥ या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहेत्यात्मन्स

५ ज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहात्मात्मानं। अच्छा वसूनि कृण्वन्नस्मे नर्या पुरूणि। यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद स्वां योनिं। जातवेदो भुव आजायमानः सक्षय

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१ जातवेदः पुनस्त्वं । देवेभ्यो हव्यं वहनः प्रजानन् । आयुः प्रजां रयिमस्मासु धेहि । अजस्रो दीदिहि नो
४ जोहवीमि मघवानमुग्रं । सत्रा दधानमप्रतिष्कुतं शवांसि । मंहिष्ठो गीर्भिरा च यज्ञियो ववर्तत् । राये नो विश्वा सुपथा कृणो

२७ मारोहयत इति ॥ एकविंशीमाह । उपावरोह दुरोण इति । हे जातवेदः पुनरपि त्वं उपावरोह । अरण्योः सकाशात् भू
मावववतर अवतीर्य च प्रजानन् अस्यु देवस्य इदं हविरिति प्रकर्षेण जानन् नो स्मदीयं हव्यं देवेभ्यो वह प्रापय ॥ आ
युरादिकमस्मासु संपादय ॥ अजस्रो निरंतरं वर्तमानस्त्वं नः दुरोणे अस्मदीये गृहे दीदिहि दीप्यस्व ॥ पत स्यु
विनियोगमापस्तंब आह ॥ उपावरोह जातवेद इति । निर्वर्तमानमभिमंत्रयत इति ॥ द्वाविंशीमाह । तमिंद्रं तुव २७
ब्रवीति । तत्प्रासेध इंद्रं जोहवीमि आह्वयामि कीदृशमिंद्रं मघवानं धनवंतं उग्रं शत्रून् बुत्तीव्रं शवांसि सर्वाणि ब
लानि सत्रा दधानं सह धारयंतं अप्रतिष्कुतं कुतोपि प्रतिपक्षरहितं ईदृशं इंद्रः मांहिष्ठः अतिशयेन पूज्यः यज्ञियो यज्ञ
योग्यश्च स नः गीर्भिरस्मदीयाभिः स्तुतिभिः आववर्तत् पुनः पुनरावर्तमानः स नः वज्री वज्रयुक्तः विश्वा सुपथा सर्वान्
सुमार्गान् नः राये अस्माकं धनलाभाय कृणोतु करोतु । अयं मंत्रः ऐंद्रे कर्मणि द्रष्टव्यः ॥ त्रयोविंशीमाह । त्रिकद्रुकेषु

१ महिषो यवाशिरं तुविशुष्मस्तृपत् । सोममपिबद्विष्णुना सुतं यथावशत् । स ईं ममाद [redacted] महि कर्म कर्तवे महामुरुं । सैनं सश्चद्देवो देवं सत्यमिंदुं सत्य

५ इंद्र इति ॥ ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुका इत्यापस्तंबेन अभिधानात् ॥ ज्योतिरादयस्त्रयः सोमयागास्त्रिकद्रुकशब्दवा
च्याः ॥ तेषु यागेष्विंद्रो विष्णुना सहितः सोमममपिबत् कीदृश इंद्रः महिषः गुणैश्वर्यादिभिः महान् तुविशुष्मः प्रभूतबलः ॥ तृप
त्तृप्तिं गतः कीदृशं सोमं यवाशिरं यवसक्तुमिश्रितं सुतमभिषुतं यथावशं तूयथावदकामयत सम्यक्कामितवा
न् स सोमः महि कर्म कर्तवे महत्कर्म कर्तुं ईं ममाद इमामिंद्रं हर्षयामास सत्यं इंद्रः एनं सोमं सश्चत् प्राप्तवान् सो कीदृशं
मिंद्रं देवं दीप्यमानं सत्यमवितथं अवश्यफलप्रदं इंदुं आल्हादहेतुं कीदृश इंद्रः देवः
महान् स्वादुहननमहांतं उरुं प्रभूतं देवं दीप्यमानं सत्यमवितथं अवश्यफलप्रदं इंदुं आल्हादहेतुं कीदृश इंद्रः देवो
दीप्यमानः सत्यः अवितथस्वरूपः केनाप्यबाध्य इत्यर्थः ॥ चतुर्विंशीमाह । विद्यद्दीं सरमा गा दिति ॥ सरमा कापि शुनी ध
आयती मूर्तिधारिणी देवता भूमावप्रसंपादनार्थं इंद्रेण प्रेषिता अद्रे इतिमेरोः सकाशात् भूमिं गच्छंती रुग्णं अभावेन क्षुधा
ग्रस्तं जनं विदत् अलभत ततो महि पाथः महज्जलं कः अकरोत् कीदृशं पूर्व्यं पूर्वमुत्सन्नं अन्नस्य कारणं सहांचती ति

३ रुग्णमेकैः । महि पाथः पूर्व्यं सध्र्यक्कः । अग्रं नयत्सुपद्यक्षराणां । अच्छा रवं प्रथमा जान[redacted]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३माद्यच्छमर्दं। येनानुकंमानुषीभोजते विट्। आये विश्वाः स्वपत्यानि चक्रुः। कण्वानासोअमृतत्वाय

२८ सा धियक्व सर्वक्षेत्रं सहचारी सर्थः॥ सुष्टुप द्यते गच्छतीति सुपदी सा शुनी अग्रं नयत् तज्ज्ञा त्वं पुरतो नीतवती अत्रणु
रोदेश अक्षराणां क्षरो विनाशः हिंसा तदयोग्यानां गवां स्वदेश व्रजानती अच्छ तदाभिमुख्ये नप्रथमा मुख्या सती गाल
जगाम जलोत्पादनेनान्नसंपादनद्वारा रसं संपादयितुं गतवतीत्यर्थः॥ पंचविंशीमाह। विदत्सरमा गातुमिति। सरमा
शुनी गव्यं गोयूथं विदत् अलभत की दृशं इदं कदाचिदपि अनपायिनं उर्वं अतिप्रभूतं मानुषीं विश्व मनुष्यरूपाप्र विद
जा येन गोयूथेन भोजते क्षीरादिकं भुंक्ते नुकमित्येतदव्ययं सर्वथेत्यस्मिन्नर्थे वर्तते॥ अमृतत्वाय स्वर्गरूपाय कर्मफला २८
य गातुं मार्गं कण्वानासः कुर्वाणा ये यजमानाः विश्वाः सर्वाणि स्वपत्यानि कर्माणि चक्रुः सर्वतः कृतवंतः तथाविध यज
मानरूपा प्रजा येन गव्येन भुंक्ते तं गोयूथमालभतेति पूर्वत्रान्वयः॥ षड्विंशीमाह। तं नृभिः शुंहतिति। हे हर्यश्व ह
रिनामकाश्वाभ्यामुपेत इंद्र हे नृपते मनुष्याणां पालक नृभिर्मनुष्यैः यजमानैरस्मिभिः देवहूतौ देवार्थमाह्वाने कृतस
श्याम २नृपते देवहूतौ। भूरीणि वृत्रा हर्यश्वहंसि। त्वं नि दस्युं चुमुरिं। धुनिं चास्वापयो दभीतये

१हिप्रत्नथा मंदतुत्वा॥ श्रुधि ब्रह्म वावृधस्वोत गीर्भिः। आविः सूर्यं कृणुहि पीपिहीषः। जहि शत्रूंरभि गाइ

तिं त्वं भूरीणि बहूनि वृत्राणि वृत्राणि शत्रुजातं निहंसि मारयसि किंच त्वं निदस्युं प्रभृतीन् ञीन् राक्षसविशेषान् सुहंतु निदस्यु
५ सुष्ठु हननसाधनेन वज्रेण दभीतये दंभनाहिंसार्थं अस्वापयः सुप्तान्मृच्छितानकरोः॥ सप्तविंशीमाह॥ एवा पाहि प्रत्नं
धीति। हे इंद्र प्रत्नथा पुरातनः पूर्वकल्पावस्थित इंद्रो यथा सोमं पिबति एवा एवमेव अहमपि सोमं पिब॥ स च सोमः हि
त्वां मंदतु हर्षयतु ब्रह्मास्माभिः प्रयुज्यमानं मंत्रं श्रुधि शृणु उत अपि च गीर्भिः अस्मदीयाभिः वावृधस्व। अतिशयेन
वर्धस्व सूर्यमाविष्कृणुहि। आच्छादकस्य असुरस्य विनाशनेन प्रकटीकुरु इषोन्नानि पिपीहि पालय॥ शत्रूं जहि
व्याघ्र मारय गा अभित्वक्ष्यतं धिविरोधिनो व्याघ्रतस्करादीन् विनाशय त्रिकद्रुकेष्विति मंत्रस्तेषां उशिशास्त्रप्यंतर्भाविनी
या। अष्टाविंशीमाह॥ अग्ने बाधं हेति। हे अग्ने मृधः शत्रून् विशेषेण बाधस्व अमीवा रोगान् अपनुदस्व रक्षांसि
५ अपसेध अपगमय अस्मात् दृश्यमानात् समुद्रात् बृहतो दिवो नः अपां भूमानं जलस्य बाहुल्यं सृज उत्पादय॥ विं समुद्र वदन्ति प्रोक्षण २

२स्वदिम धोजुषस्व। अपामीवा अप रक्षांसि सेध। अस्मात्समुद्राद्बृहतो दिवो नः। अपां भूमानमुप नः सृजे

३तमिदं जोहवीमीत्यादि मंत्रषट्कं ऐंद्रे कर्मणि द्रष्टव्यं।३
१घुलोकात् अस्मदर्थं दृष्टि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३माद्य छ मूर्दे। येनान्वृकं मानुषी भोजते विद्। आ ये विश्वाः स्वपत्या नि चक्रुः। कण्वा नासो अमृतत्वाय

२८ साध्रियक्क सर्वक्षेत्रं सहचारी सर्थः॥सुष्ठुप द्यते गच्छतीति सुपदी सा शुनी अग्रे नयत् तज्जात्वं पुरतो नीतवती अत्र पु
रोदेश अक्षराणां क्षरो विनाशः हिंसा तदयोग्यानां गवां रंदशं वृंजानती अच्छ तदाक्षिमुखेन प्रथमा मुख्या सती गात्
जगाम जलोप्पादनेनान्नं संपाद्यगार संसं पादयितुं गतवती सर्थः॥पंचविंशीमाह॥ विदद्गव्यं सरमा दृढमौर्वमिति॥सरमा विद्
शुनी गव्यं गो यूथं विदत् अलभत की दृशं हृढं कदाचिदपि अनपायिनं उर्वं अतिप्रभूतं मानुषी विश्व मनुष्यरूपा प्र
जा येन गो यूथेन भोजते क्षीरादिकं भुङ्क्ते नुक भिसे तदव्ययं सर्वथे यास्मिन्नर्थे वर्तते॥ अमृतत्वाय स्वर्गरूपाय कर्मफला २८
यगातुमार्गे कृण्वा नासः कुर्वाणा ये यजमानाः विश्वा सर्वाणि स्वपत्यानि कर्माणि चक्रुः सर्वतः कृतवंतः तथा विध यज
मानरूपा प्रजा येन गव्येन भुङ्क्ते तं गो यूथमालभतेति पूर्वत्रान्वयः॥ षड्विंशीमाह॥ नृभिः॥ हेति॥ हे हर्यश्व ह
श्याम रिनामकाभ्यामश्वाभ्यामुपेत इंद्र हे नृपते मनुष्याणां पालक नृभिर्मनुष्यैः यजमानैः हितेभ्यः देवहूतौ देवार्थमाह्वाने कृतस
२नृपते देवहूतौ। भूरीणि वृत्राहर्यश्व हंसि। त्वं नि दस्युं चुमुरिं। धुनिं चास्वापयो दभीतये

२हि मेलथा मंद तुत्रा। श्रुधि ब्रह्म वावृधस्वोत गीर्भिः। आविः सूर्यं कृणुहि पीपिहीषः। जहि शत्रूंरभि गाई

तिं त्वं भूरीणि बहूनि वृत्रा वृत्राणि शत्रुजातं निहंसि मारयसि किंच त्वं नि दस्युं प्रभृतीन् जीन् राक्षसविशेषान् सुहंतु निदस्यु
य सुष्ठु हननसाधनेन वज्रेण दभीतये दंभनौ हिंसार्थं अस्वापयः सुप्तान्मूर्छितानकरोः॥सप्तविंशीमाह॥एवापाहीत्
धीति। हे इंद्र प्रत्नथा पुरातनः पूर्वकल्पावस्थित इंद्रो यथा सोमं पिबति एवा पाहि एवमेव त्वमपि सोमं पिब॥स च सोमः हि
तां मंदतु हर्षयतु ब्रह्मास्माभिः प्रयुज्यमानमंत्रं श्रुधि शृणु उत अपि च गीर्भिः अस्मदीयाभिः वावृधस्व अतिशयेन
वर्धस्व सूर्यमाविष्कृणुहि। आच्छादकस्य असुरस्य विनाशनेन प्रकटीकुरु इषोन्नानि पिपीहि पालय॥शत्रून् जहि
व्याघ्र मारय गा अभित्व क्ष्यतं धिविरो धेना व्याकृतस्करादीन् विनाशय त्रिकद्रुके क्षितिमांत्र स्पृशो उशिशस्त्रप्यंतमी विनी
य। अष्टाविंशीमाह। अग्ने बाधहेति। हे अग्ने मृधः शत्रून् विशेषेण बाधस्व अमीवा रोगान् अपनुदस्व रक्षांसि
य अपसेध अपगमय अस्मात् हृश्यमानात् समुद्रात् बृहतो दिवो नः अपां भूमानं जलस्य बाहुल्यं सृज उत्पादय॥वि समुद्रवदीन प्रोक्षण २
२स्वविम धोजुषस्व। अपामीवा अप रक्षांसि सेध। अस्मात्समुद्राद्बृहतो
दिवो नः। अपां भूमानमुपनः सृजे
३ तमिंद्रं जोहवीमीत्यादिमंत्रषट्कं ऐंद्रे कर्मणि द्रष्टव्यं।३
१ घुलोकात् अस्मदर्थं वृष्टिं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२९

१तिष्ठसुमतौ स्तन्नो वा आ वा। दस्यू निपुरुधा विशंतु। दीर्घमायुर्यजमानाय कृण्वन्। अधाम् तेन जरितारम्

च नः अस्मानपि इह कर्मणि उपसृज संयोजय। एकत्रिंशीमाह। यज्ञप्रतिष्ठीति। हे यज्ञ यागनिष्पादक वन्हे सुमतौ शोभ
नि युक्तायामस्मदीयायां बुद्धौ प्रतितिष्ठ प्रतिष्ठितो भव। किं कुर्वन् यजमानस्यार्थे दीर्घमायुः कुर्वन्। ता दशांता पुरुधा बहु
धा [illegible] वसूनि धनानि आविशंतु सर्वतः प्रविशंतु। अथानंतरं जरितारं जरां प्राप्स्यंतं यजमानं अमृतेन। धिनाशरहितेन स्वर्ग
यो लोकेन संयोजय। एतन्मंत्रयोरुत्तरवेद्यामाग्निप्रतिष्ठापने विनियोगमापस्तंब आह। अग्ने बाधस्व यारभ्य संभारेषु प्रतिष्ठा ह
प्य सतेन वाक्येन। अथ त्रिंशीमाह। इंद्रः शुनावदिति। अयमिंद्रः शुनावत् सीरं वायूवत् संभृतमादित्यं वितनोति वि
स्तारयति। एतदादित्यस्य विस्तारस्य संवत्सरस्य प्रतिमाणं प्रतिनिधिरूपं आदित्यगमनात्संवत्सरो निष्पाद्यते। व
दितत्तदानीमेव अर्कस्यादित्यस्य ज्योतिर्ज्येष्ठं अतिप्रशस्तं प्रवृद्धं यावत् यज्ज्योतिः संवत्सरनिष्पादकत्वात् संवत्सरस्व
रूपं शुनवद्वायुसंयुक्तं सीरं आदित्यमंडलरूपं रसेन तस्य ज्येष्ठं। एकत्रिंशीमाह। इंद्रस्य राधः प्रयुषेति। इंद्रस्य राधः स
४दित नोति सीरं। संवत्सरस्य प्रतिमाणमेतत्। अर्कस्य ज्योतिस्तदिदास ज्येष्ठं। संवत्सरं शुनवत् सीर
१ यत्तं पुरुत्मना। तदर्करूपं विमिमानमेति। द्वादशारे प्रतितिष्ठती

४व्यंतो वाजयंतः। हवामहे त्वोपगंतवा उ। आभूषं तस्त्वा सुमतौ नवायां। वयमिंद्र त्वा शुनं
र्वकर्मसाधकं यत्सामर्थ्यं तत्पुरुप्रशस्तं आत्मना प्रयतं स्वेनैव संपादितं तत्सामर्थ्यं अर्कस्वरूपं सूर्यस्य रूपं भूत्वा विमि
ती मानमेति सर्वैः प्राणिभिर्विशेषेण प्रगीयमाणं सत् एति गच्छति संचरतीत्यर्थः। सोयमादित्यरूपो वृषा कामाभिवर्षक
ती इंद्रः द्वादशारे द्वादशमासरूपैः अरैः युक्ते संवत्सरचक्रे प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठित एव वर्तते। अथ द्वात्रिंशीमाह। अश्वायं
तो गव्यंतेति। हे इंद्र वयं अश्वायंतः अश्वमात्मन इच्छंतः गव्यंतः गा आत्मन इच्छंतः वाजयंतः वाजमन्नमात्मन इच्छं
तः त्वामुपगंतवा उ। उपगंतुमेव हवामहे आह्वयामः। नवायां नूतनायां मतौ शोभनायां भक्तियुक्तायां अस्मद्बुद्धौ त्वामा
भूषतः सर्वतः प्रशंसंतो वयं हे इंद्र त्वा शुनं तद्रूपं वायुं तदुपलक्षितमादित्यं च हुवेम। आह्वयामः। तदेतन्मंत्रद्वयं शुनासी
रगुणके कर्मणि द्रष्टव्यं। वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमार्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ ॥इ
ति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकांडे पंचमप्रपाठके अष्टमोनुवाकः समाप्तः॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३०

प्रपाठकः॥ ॥हरिः ॐ॥ यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्व

रं॥ उपहोमार्थमंत्राणां पंचमे शेष ईरितः॥ षष्ठे प्रपाठके सौत्रामणिः कौकिल ईर्यते॥ तत्र प्रथमानुवाके गृहा उच्यंते क

ल्पः सुरायाः संधानकाले तोक्मसीसरेण नग्नहुना च सुरां संसृजेदिति अंकुरिता व्रीहयस्तोक्म निर्ई षत्पाणां यवानां

चूर्णं द्विविधं सूक्ष्मं स्थूलं च तत्र सूक्ष्मचूर्णं दध्यातकेन वा मिश्रितं दर्भैः प्रछन्नं मासरइत्युच्यते॥ स्थूलचूर्णं तु मंत्रे

२ णामिश्रितं दर्भैः प्रछन्नं नग्नहुरित्युच्यते॥ तैस्तोक्ममासरनग्नहुभिः सुरायाः संसर्जनार्थं स्वाद्वीं त्वेति मंत्रः॥ तत्पाठस्तु ३०

॥स्वाद्वीं त्वा स्वादुना तीव्रां तीव्रेणामृताममृतेन मधुमतीं मधुमता सृजामि सं सोमेन सोमोऽस्यश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेंद्राय सुत्राम्णे पच्यस्वेति॥ हे सुरे स्वाद्वीं त्वा स्वादुना सोमेन संसृजामि॥ अत्र सोमशब्देन तोक्मसरनग्नहुश फ पौ लं

ब्दाभिधेयद्रव्यत्रयमुपलक्ष्यते॥ सोमस्यौषधिराजत्वेन तदुपलक्षकत्वं शक्यं॥ कीदृशीं त्वां तीव्रां उग्रगंधां णं

अमृताममृतवदाप्यायनकरीं अत एव बलीवर्दादीनाप्याययितुं पाययंतिमधुमतीं माधुर्येणोपेतां कीदृशेन सो

३ तीव्रां तीव्रेण। अमृताममृतेन। मधुमतीं मधुमता। सृजामि सं सोमेन। सोमोऽस्यश्विभ्यां पच्यस्व। सरस्वत्यै पच्यस्व। इंद्राय सुत्रा

म्णे पच्यस्व। परीतो षिंचता सुतं। सोमो य उत्तमं हविः। दधन्वा यो नर्यो अप्स्वंतरा। सुषाव सोमम

मेन तीव्रेण वमना द्युपयुक्तौषधित्वेन सोमस्य तीव्रत्वं॥ अमृतेन अपाम सोमममृता अभूमेति श्रुतेरमृतत्वप्रापकेणाम

धुमता माधुर्ययुक्तेन एवंविधसोमरूपतया भावितैस्तोक्मादिभिर्युक्तत्वात्त्वं सोमोऽसि तस्माद्देवतार्थं त्वं पच्य

र्य स्व सुत्राम्णे सुष्ठुरक्षकाय कल्पः सत्तूनांत्रैधं तयेन परिकीर्य पीतो षिंचता सुतं नामिधेयकस्यागादुग्धेन परिषिंच्येति। स्या

र्य माकसक्तूंस्त्रेधा विभज्य तृतीयांशं सुरायामुपरि कीर्य तदुपरि दुग्धपरिषेचनार्थो यं मंत्रः तत्पाठस्तु॥ परीतो षिंचता

भिरिति। यः सोमलतात्मकः तदेवेदमुत्तमं हविः तदत्र सुतमभिषुतं इतोऽस्मत्क्षीरात्परितः सिंचत मयूः यः सोमः

रा नर्यः नराणां यजमानानां हितः स नूनमप्सु अंतः द्रवद्रव्येषु मध्ये आ समंतात् दधन्वा स्वादुत्वं धारयति तं सोमं अद्रिभिः

उपांशुसवनप्रभृतिभिः पाषाणैः सुषाव यजमानोऽभिषुतवान्॥ यदुक्तं सूत्रकारेण आज्यमुत्पूय वालेन पयउ

त्पुनाति प्राउसोमो अतिद्रुत इति सोमवामिनः प्रयच्छ सोमो अतिद्रुत इति॥ सोमातिपवितस्येति तत्र सोमं वा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१ दिद्रुतं। सोमः सूर्यस्य दुहिता। वारेण शश्वता तना। वायुः पूतः पवित्रेण। प्राङ् सोमो अतिद्रुतः। इंद्रस्य युज्यः

३१ नाः मिंसोममंत्रमाह॥ पुनातु ते परिस्रुतमिति। हे इंद्र त्वदर्थं सूर्यस्य दुहिता पयः पावयंती सूर्यस्य संबोधनी दुहितृस्था
नीया दीप्तिः सुत्रुद्रवीभूतं सोमं सोमत्वेन भावितं पयोद्रव्यं वारेण वालजन्येन पवित्रेण पुनातु शोधयतु कीदृशेन वारेण शश्वता शाश्वतेन दृढेन तना विस्तीर्णेन तादृशा तानेन पवित्रेण पूतः सोमः पयोरूपो वायुः
शीघ्रगामी भूत्वा प्राङ् ऊर्ध्वं निर्गतः कीदृशः सोमः इंद्रस्य युज्यः योग्यः सखा तादृशो यं सोमः शुद्धो भवत्वि
त्यर्थः॥ यः पूर्वं सोमयागं कृत्वा वांतीकृतवान् तस्येदानीं सौत्रामण्यां पयः शोधनार्थीयं मंत्रः॥ यस्य तु पुरा सोमो
जीर्णः सोयं सोमातिपवितः यस्य सोमो घोद्वारेण निर्गतः सोयं सोमातिपवितः तस्य पयः शोधनार्थं मंत्रमाह॥ ३१
वायुः पूतः पवित्रेण॥ प्रसङ् सोमो असरत्वेति। अत्र पुनातु ते परिस्रुतमिति पूर्वभागोनुषज्यते॥ प्रत्यङ् अतिद्रुतः अधो निर्गतः अन्यत्पूर्ववत् व्याख्येयं॥ कल्पः ब्रह्मक्षत्रं पवत इति सुरां प्रतिप्रस्थाते तिपुनाती यत्नु

२ तिद्रुतः। इंद्रस्य युज्यः

५ स्यश्विभ्यां तां जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा यवसक्तुभिः श्रीत्वा पवित्रेण परिमृज्य एष ते योनिस्तेजसे त्वेति सादयित्वोपयाम गृहीतो सि
१ वर्तते जइंद्रियं। सुरया सोमः सुत आसुतो मदाय। शुक्रेण देव देवताः पिपृग्धि। रसेनान्नं यजमानाय
वर्तते॥ पाठस्तु ब्रह्मक्षत्रं पवते इति॥ ब्राह्मणजातिः क्षत्रियजातिश्च तेजः कारणं इंद्रियहविष्कारणं चेंद्रं द्र
व्यं पवते पुनाति अनया सुरया सोमः सुतः उत्पादितः मदाय देवानां मदार्थं आसुतः सर्वतो भिषुतश्च हे सोम
देव तव शुक्रेण निर्मथनरसेन देवताः पिपृग्धि संपृक्ताः कुरु॥ यजमानाय चान्नं संपादय॥ कल्पः अध्वर्युः प
योग्रहान् गृह्णाति कुविदंगेति सर्वेषामेका पुरोरुगेका पुरोनुवाक्यैकः प्रैष एका याज्या उपयाम गृहीतो
त्वा ८ सरस्वत्यै त्वा जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा गोधूमसक्तुभिः श्रीत्वा पवित्रेण परिमृज्य एष ते योनिर्वीर्याय त्वेति सादयि
त्वोपयाम गृहीतो सि इंद्राय त्वा सुत्राम्णे जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा उपवाकसक्तुभिः श्रीत्वा पवित्रेण परिमृज्य एष ते योनि
सादयित्वा र्बलाय त्वेति सादयित्वेति॥ तत्र पुरोरुचमाह॥ कुविदंग यवमंतो यवं चित्। यथा दांत्यनुपूर्वं वियूय। इहेहैषां कृणुत भोजनानि। ये बर्हिषो नमोवृक्तिं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३२ नतिष्ठंतितेषामेषां यजतां हविर्द्विषयाणि भोजनानि इहेह ग्रहणेषु तथ हणपात्राणाममनेकत्वानुवीसातत्रोपमान

लोके मुच्यते॥ कुविछब्दोबह्वर्थवाची विच्छब्दः समुच्चये यथा यवमतोयवादिधान्यापेताः कुवीदकाः कुविध वेविंत्नू ब वि

हुलंयवं अन्यानि वगोधूमप्रियंग्वादिधान्यान्यनुपूर्वं तत्र परिपाकानुक्रमेण विधूय विशेषेण इदं पक्वमिद वियूय

मपक्वमिति पृथक्कृत्य दांतिलुनंति तथायूयमपि नमस्कारादिराहितानांतिकायययुज्वाश्रद्धालुर ययुज्वेतिविवि

च्यश्रद्धात्वो हवींषिभुङ्ध्वं॥ अथग्रहणमंत्राना हा उपयामगृहीतेन इति। उपयामशब्दः पृथिवीकार्येदारुपात्रवा

त्वं चीइयंवाउपयामः इतिश्रुतः पयारूपद्रव्यविशेषैः उपयामेन गृहीतोसि॥ [redacted] श्वि

भ्यांदेवार्थंत्वामिहपात्रेगृह्णामि सरस्वती मंत्रे पूर्वोत्तरभागावनुषंजनीयौ॥ तथा सुत्रामंत्रेपि॥ अथ सादनम ३२

ते न्त्रानाह॥ एषतेयोनिस्तेजसेत्वेति। हे आश्विन ग्रहण एषः खरप्रदेशः तवस्थानं अस्मिन्स्थाने तेजःसिद्ध्यर्थं सादयामी वां

गृहीतोस्यश्विभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामि। सरस्वत्या इंद्रायसुत्रा

१ जसेत्वा। वीर्यायत्वाबला

२ यधेहि। वीर्यमसिवीर्यंमयिधेहि। बलमसिबलंमयिधे

तिशेषः॥ वीर्यबलमंत्रयोरप्येषतेयोनिरित्यनुवर्तते॥ हे सारस्वतग्रह वीर्यवृद्धयेत्वामिहसादयामि। हे सुत्रामग्रह

बलवृद्धयेत्वामिहसादयामि॥ कल्पः उत्तरैर्यथालिंगमुपतिष्ठतइति॥ पाठस्तु तेजोसितेजोमयिधेहीति। ग्रहत्रयः क

मेण संबोध्य योजनीयं॥ कल्पः॥ सुरायांबालआनीयमानायांधारायाः प्रति प्रस्थातासुरांगृह्णाति॥ नाना हिवांदेव ग्रहान्

हितंसदः कृतमिति सर्वेषामेकापुरोरुगेकापुरोनुवाक्यैकः प्रेषएकायाज्योपयामगृहीतोस्याश्विनंतेजाश्विभ्यांत्वा

जुष्टं गृह्णामीतिगृहीत्वा पवित्रेण परिमृज्यैषतेयोनिस्तेजसेत्वेति सादयत्युपयामगृहीतोसि सारस्वतंवीर्यं सर

स्वत्यै त्वाजुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा पवित्रेण परिमृज्यैषतेयोनिर्वीर्यायत्वेतिसादयत्युपयामगृहीतोस्यैंद्रं बलमिंद्राय

त्वा सुत्राम्णेजुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा पवित्रेण परिमृज्यैषतेयोनिर्बलायत्वेति सादयतीति। तत्रपुरोरुचमाह। नाना

हिवांदेवहितंसदइति। हे सुरे हे सोम वां युवयोः नानाप्रभूतंसदःस्थानं देवेभ्योहितंकृतंसंपादितं तस्मात्त्वौ युवांमासंसृक्षा

१ वहितंसदःकृतं। मासंसृक्षाथांपरमे व्योमन्। सुरात्वमसि शुष्मिणीसोमएषः। मामाहिंसीःस्वांयोनिमा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३ ह्रीतोस्याश्विनंतेजः। सारस्वतंवीर्यं। ऐंद्रंब

३३ धांपरमेव्योमनूउहत्रष्टमदीयरक्षणनिमित्तभूतेसतिपरस्परसंसृष्टौमाभूतं॥ हेग्रह्यमाणद्रव्यविशेषत्वंशुष्मिणीब

ला लवातिसुरासि॥ एषतुसोमः शांतातततश्च युवयोःसंसर्गोनयुज्यते॥ हेसोमस्त्वायोनिमृद्ददररूपस्वस्थानमाविशन्

मासोमस्यपातारंमाहिंसीः॥ अथग्रहणमंत्रानाह॥ उपयामगृहीतमिति॥ हेद्रव्यविशेषत्वंदीयुरक्षणनिमित्तभूतेस

तिपरस्परसंसृष्टौमाभूतंहेग्रह्यमाणद्रव्यउपयामगृहीतोसितदिदंतवस्वरूपंअश्विसंबंधितेजः अतोश्विभ्यां ::

त्वाजुष्टंगृह्णामीतिशेषः॥ एवंसारस्वतमंत्रःऐंद्रमंत्रश्चसूचीकक्रमेणअनुषंगशेषपूरणाभ्यांयोजनीयः॥ अथसाद

नमंत्रानाह॥ एषतेयोनिरिति। सूत्रोक्तक्रमेणग्रहत्रयसादनयोजनीयः॥ कल्पःसत्रानुवाकशेषेणअध्वर्युर्यजमा ::

नश्चोपतिष्ठेते॥ उत्तरेणचानुवाकेनेति॥ तत्रानुवाकेशेषचत्वारियजूंष्याह॥ ओजोसिधेहीति॥ ओजोबलंमन्युःदी

प्तिःमहःपूजासहोभिभवितहे॥ हेद्रव्यविशेषत्वमुक्तगुणयुक्तासिअतोपिमय्येवतान्संपादय॥ अथैकान्तत्वमाह॥

3 निर्मक्षिपत्नी॥ आनंदायत्वामह

२ स्योजोमयिधेहि। मन्युरसिमन्युंमयिधेहि। महोसिमहोमयिधेहि। सहोसिसहोमयि

२ शूचिका॥ ३ मौत्रकंचरक्षति॥ श्येनंपतत्रिणःसिंहं॥ सेमंपात्वं
४ मामंद्रेणपक्क॥ विपरस्थविमापाप्मना

याव्याघ्रविंहसइति॥ भुक्तान्नजरणविरोधिव्याधिविशेषोविषूचिकातादृशीयाव्याघ्रंवृकश्चैवरक्षतिवृकारण्यश्वा

श्र व्याघ्रवृकयोःदीपनपाचकत्वात्कदाचिदपिअजरणदोषानास्तितथासाविषूचिकाश्येनाख्यपक्षिणंचसिंहंचरक्षति

तयोरपिनास्तियाव्याधिःसाव्याघ्रादिरक्षिकाविषूचिकाइमंयजमानंअंहसःपापफलाधेःपातु॥ अथयजुर्द्वयमा ला

ह॥ संप्रचुस्थसंप्टष्टेति॥ हेइपात्रस्थद्रव्यविशेषाःयूयंद्रवतेनस्वभावतःसंपर्कशीलास्थअतोमामिंद्रेणश्रेयसा

संयोजयत॥ इहतुपृथक्पात्रस्थत्वात्वंविष्टंचविशुक्तरूपास्थअतोमांपाप्मनाविष्टइत्वावियोजयत [redacted]

॥तत्रविनियोगसंग्रहः॥ स्वाहीतात्मादिभिर्योज्यंसुराक्षीरंपुनस्ततःनचात्रयादुत्पुनीयात्सुरांब्रह्मेतिशोधयेत्॥

कुविदंगपुरोरुचंब्रूयात्॥ उपयामादिभिस्त्रिभिःपयःपात्रत्रयंग्राह्यमेषांसादयतत्रिभिःतेजस्त्रिभिरुपस्थयनानेसे

तांपुरोरुचं॥ सुराग्रहे■पठेन्मंत्रैः ऊपयामादिभिस्त्रिभिःसुराग्रहानथैषांद्वेमंत्रैःसंपादयत्रिभिः॥ ओजोसीत्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३ जा [redacted] तं स्तुतः। अजीषेण जहात्मत्यं। ऋतेन सत्यमिंद्रियं। विपानं शुक्रमंधसः। इंद्रस्येंद्रियं। इदं पयो [redacted]

तत्रार्थेस्तु

34 दिभिः सप्तमंत्रैस्तानुपतिष्ठते। प्रथमेह्यनुवाकेस्मिन्नेकोनत्रिंशदीरिताः॥ ॥इति सायणाचार्यविरचिते माध
वीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्ब्राह्मणे द्वितीये कांडे षष्ठप्रपाठके प्रथमानुवाकः॥ ॥प्रथमे गृहा उक्ताः। द्वितीये तदु
पस्थानमुच्यते॥ तत्र प्रथमामृचमाह। सोमारमृतं माधि[?]। अयमभिषुतः सोमा राजा स्वयममृतं पीयूषसमा
नः। यथा पीयूषं पिबतो मृत्युर्नास्ति एवं सोमपस्यापि नापमृत्युरित्यर्थः॥ अजीषेण कीट[redacted]कुत्सनीयेन नीरसे
प नम्रत्युमजहात् अजीषे अपमृत्युसंकरस निःसरणेन तस्य परित्यागादपमृत्युहेतुः परित्यक्तः। अतोयमृतेन यज्ञ
[redacted] निष्पादनेनैंद्रियवृद्धिहेतुः तदेतत्सत्यं शपथं करोमीत्यर्थः॥ अथ सामरसादपि विपानं विशेषेण पानयोग्यं सोम
इंद्रिय रसरूपममृतं अकंशुकं शुभं योयामिंद्रः तस्यापींद्रियवृद्धिकारणमिदं। किंच द्रव्यं मधुपयः मधुरक्षीररूपं अतएवामृतं इद
रूपं॥ अथ द्वितीयामाह॥ सोममग्ने[?]द्रियमिति। शुचौ शुद्धप्रदेशे स्वर्गे सीदतीति शुचिषत् हंसः सर्वप्राणि हृदि स्थितजी

४ त्युपमत्युमजहात् अजीषे ४

१ सोप्यपिबत्। छंदसाहंसः शुचिषत्। ऋतेन। अथः क्षीरं व्यपिबत्। कुंङांगिरसो धिय॥ ऋते। अन्नात्परिस्रुतो रसो। ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षत्रं। ऋते।

१ छंदः साक्षितया तानि मत्प्रयः सका शांगिरत्यपिबन् १

वात्मा तद्रूपधारी इंद्रः ऋतेन यज्ञद्वारेणेंद्रियवृद्धिहेतुः सोमः तदेतत्सत्यं तत्र दृष्टांतः यथा लोके कुंकौं[?]चपक्षी
पुष्ट आंगिरसः सर्वांगिसंबंधी सारयुक्तः प्रविष्टशरीर इत्यर्थः॥ तादृशो धिया स्वबुध्या क्षीरमभ्योर्विविच्यापिबत्
क्षीरपात्रे स्वमुखे प्रक्षिप्ते सति मुखगत[redacted] रसः संपर्कात् क्षीरांशो जलांशश्चोभौ विविच्येते तत्र जलभा
गं परित्यज्य क्षीरभागमेव पिबति तद्वदयमिंद्रोपि सोमरसं जलभागाद्विविच्य पिबति अतो यज्ञद्वारेण इंद्रि
यवृद्धिहेतुः सोमः तदेतत्सत्यं तत्रैवान्यो दृष्टांत उच्यते यथा क्षत्रं क्षत्रियजातिः ब्रह्मणा प्रादेन क्षीराज्यादिनायोगात् प
रितः स्रवं[?][redacted]मिंद्रियमिति। यथा लोके स्त्रीयोनिं प्रविशत् पुरुषस्येंद्रियं रेतोमंत्रे त्रिविभज्य प
रिसृजति मूत्रस्य बहिस्त्यागः रेतसो गर्भाशये त्यागः तद्रेतः परिणामो जरायुणा वेष्टितो गर्भो भूत्वा स्वकीयेन जन्मना तदा
वरणरूपमुल्बं जहाति॥ एवमिंद्रोप्यसारं परित्यज्य एकस्मिन्नपि पात्रे सारमेव वशी करोति॥ ऋतेनेति पूर्ववत् यथा प्रजा

३ निष्पिछूदं न तस्मादन्नात्संपन्नं रसं पिबति राजादयो हि भोजनकाले प्रभूतं क्षीरं वा व्रीह्यादयो प्रक्षिप्य तदन्नं रसोपेतं क्षीरादिकं पिबति एवमिंद्रो यमपि सारभूतं
रसं पिबति ऋतेनेति पूर्ववत् तृतीयामाह। रेतो मूत्रं विजहाति। योनिं प्रविशदिंद्रियं गर्भो जरायुणा वृतः। उल्बं जहाति जन्मना। ऋतेन सत्यं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२ मो व्यपिबत्। सुतासुतौ प्रजापतिः। ऋतेः। दृष्ट्वा रूपे व्या। करोत्। सत्या नृते प्रजापतिः। अश्रद्धामनृते दधात्। श्रद्धां सत्ये प्रजापतिः। ऋतेः।
१ रागादिभागाद्यसद्रूपं २ सोमद्रव्येण

35 पतिरेकरूपेणवेदेन पर्यालोच्य सतासती पृथिव्यादि सद्रूपं वैविभज्याकरोत्। तथा अयम्मिंद्रः सारासार विभागं
कृतवान् अनृते नेति पूर्ववत्॥ अथ चतुर्थीमाह। सोमेन सो ॥ इन्द्रियमिति। प्रजापतिरेकरूपेण युक्तोरसात्मकोयं
त सोमो। भिषुतो वल्या तमकोयं सो मा नाभिषु इति विभज्य तत्र रसात्मकमेवापिबत्॥ अत्र प्रजापतिशब्देन प्रजा
पालकत्वादिंद्रो विवक्षितः॥ तद्विभागे दृष्टांत उच्यते॥ यथा प्रजापतिः सत्यवदनमनृतवदनं चेत्युभे वचने स्व
हेरूपविशेषेणस्पष्टवान् ततोनृते प्रजानाम अश्रद्धां विश्वासं स्थापितवान्॥ सत्यवचने तु प्रजापतिः विश्वासं स
स्थापितवान् एवमयमिंद्रोपि अभिषुतमेवपिबति॥ पंचमीमाह॥ दृष्ट्वा परिस्रुतो धृतिः॥ प्रजानां पालकोयं 35
आल मिंद्रः परिस्रुतः वा स्यरिवलस्य परितः स्रवणं कुर्वतो द्रव्यस्य सेरं दृष्टांतत्र शुक्रेण शुद्धेन द्रव्यांतरेण सहितं
शुद्धद्रव्यांतरं पयः सोमं च विशेषेणापिबत्॥ ऋतेनेत्यादिकं प्रथममेवव्याख्येयं॥ तेरेतैः पंचभिर्मंत्रैः उपस्थानं
म २
३ तोरसां। शुक्रेण शुक्रं व्यपिबत्। पयः सोमं प्रजापतिः। ऋतेः। विपानं शुक्रमंधसः। इंद्रस्येन्द्रियमिदं

२ र्हिषदं सुवीरं। यज्ञं हिन्वंतिमहिषानमोभिः। दधानाः सोमंदिविदेवतासु। मदेमेंद्रं यजमानाः

कुर्यात्॥ ॥द्वितीयोनुवाकः॥ ॥द्वितीये ग्रहोपस्थानमुक्तं तृतीये ग्रहहोमोभिधीयते॥ कल्पः सुरावंतमिति पयोग्रहं
जुहोतीति। पाठस्तु सुरावंतं बर्हिषदमिति। महिषाः महनीयाः पूजनीया यजमानाः नमोभिर्नमस्कारोपेतैर्यज्ञमिमं सोत्रामण्या मैत्रे
ख्यं हिन्वंति सम्यगनुतिष्ठंतीत्यर्थः॥ कीदृशं यज्ञं सुराद्रव्योपेतं बर्हिषदं बर्हिषि दर्भेषु साद्यमानेन हविषा युक्तं सुवीरं शोभना आ
प्रीणयती पयप्रदं दिवि द्युलोके देवतासु सोमं दधानाः संपादयंतः वयं यजमानाः स्वर्काः शोभनार्केण युक्ताः इंद्रमिमं मदेम हृष्टं ने
करवाम॥ कल्पः यस्ते रसः संभृत इति। सुराग्रहानिति। जुहोतीत्यनुवर्तते। पाठस्तु यस्ते रसः संभृत इति। हे सुरे यायं
ते रस ओषधीषु ब्रीह्यादिषु संपादितः सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य शुष्मो बलप्रदो रसः सुरया संयोजितः तेन मदे
त न तदीयेन हर्षेण यजमानं जिन्व प्रीणय तथा सरस्वत्यादि देवाश्च प्रीणय॥ कल्पः यमश्विना नमुचेरासुरादधि
युं भक्षयतीति। पाठस्तु॥ यमश्विना नमुचेरासुरादधि यामीति। अश्विनौ देवौ यं रसं नमुचिनाम्नः असुरादध्याहृतवंतौ कीदृशं सोमं
४ संभृत ओषधीषु। सोमस्य शुष्मः सुरया सुतस्य। तेन जिन्व यजमानं मदेन। सरस्वतीमश्विनाविंद्र
१ मुचेरासुरादधि। सरस्वत्यसुनोदिंद्रियाय। इमं तं शुक्रं मधुमंतमिंदुं [redacted] सोमं राजानमिह भक्षयामि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३ [redacted] २ रसिनः सुतस्य। यदिंद्रो अपिबच्छचीभिः। अहं तदस्य मनसा शिवेन। सोमं राजानमिह भक्ष [redacted]

१ परमैश्वर्ययत्रदेवा

३६ शुक्रं शुभ्रं मधुमंतं माधुर्योपेतं इंदु मान्हादकं॥ सुवसिसुर्वे [redacted] सरस्वतीन्व इंद्रियार्थं असनो प्रसादात् तमिमं सोमं राजान
मिह कर्मणि भक्षयामि॥ सुवसिरं सुरेश्वर्यमदं वा॥ कल्पः यदत्र रिप्तमिति। सारस्वतं प्रति प्रस्थाताग्नीध्रश्चेति भक्षयंत इति
शेषः॥ पाठस्तु॥ यदत्र रिप्तं [redacted] यामीति॥ रसिनो रसयुक्तस्य सुतस्याभिषुतस्य सोमात्मकस्य पयसो यदवशिष्टं पात्रेरि
संलिप्तं यद् इंद्रः स्वकीयाभिः शचीभिः शक्तिभिः स हापिबत्॥ अस्य सोमात्मकस्य पयसः तदवशिष्टं रसरूपं सोमराजं तेन
भाव्यमानं इह कर्मणि हं भक्षयामि॥ कल्पः दक्षिणेनाहवनीयं पयः शेषं पितृपितामहेभ्यो ददातीति पितृभ्य इति॥ पाठ
ते स्तु॥ पितृभ्यः स्वधा मिति॥ स्वधाकारस्तत्र हेतुरेषामस्तीति स्वधाविनः तादृशेभ्यः पितृभ्यः स्वधा पयः शेषोयं समर्पि
तः॥ तथा तेभ्यो नमस्कारोस्तु एवं पितामह प्रपितामहयो योजनीयं॥ एते पितरः अक्षन्नभुक्तवंतः भुक्त्वा चास्मानमीम
दंत तुष्टान् कुर्वन्॥ अतीतृपंत तृप्तिं युक्तान् कुर्वंत अमीमजंत शोधितवंतः हे पितरो यूयमपि शुंधध्वं शुध्यत भवत॥ कल्पः॥
४ शिवेन शांतेन मनसा अहं ३ धाविभ्यः स्वधा नमः। पितामहेभ्यः स्वधाविभ्यः स्वधा नमः॥ प्रपितामहेभ्यः स्वधाविभ्यः स्वधा नमः॥
अक्षन्पितरः। अमीमदंत पितरः। अतीतृपंत पितरः। अमीमृजंत पितरः। पितरः शुंध

१ तरः सोम्यासः। पुनंतु मा पितामहाः। पुनंतु प्रपितामहाः। पवित्रेण शता
३ पितामहाः। पुनंतु प्रपितामहाः। विश्वमायुर्व्य
स पुनंतु मा पितरः सोम्या इत्युपतिष्ठते॥ तत्र उपस्थानसाधनभूतासु दशस्वृक्षु प्रथमामाह॥ पुनंतु मा पितर इत्येषेति॥ सोम्या
सः॥ अनुग्राहकत्वेन [redacted] सोम्याः पितरः पवित्रेण शुद्धेन शतसंख्याकेन आयुषा मां पुनंतु शोधयंतु॥ एवं पितामह
प्रपितामहाश्च॥ अथ द्वितीयामाह॥ पुनंतु मा॥ श्व वा इति॥ पूर्वमंत्रोक्तानामपि पुनः कथनमादरार्थं॥ एतेषां प्रसा
दनाहं सर्वमप्यायुः प्राप्नवानूं अथ तृतीयादीनामष्टानां मंत्राणां प्रतीकानि दर्शयति॥ अग्न आयूंषि पवसे॥ अग्ने पवस्व॥ पवमा
नः सुवर्जनः॥ पुनंतु मा देवजनाः॥ जातवेदः पवित्रवत्॥ यत्ते पवित्रमर्चिषि॥ उभाभ्यां देव सवितः॥ वैश्वदेवी पुनती॥ अत्र आ
युष्मद्वयं तु मग्नेरुद्र इत्यनुवाके व्याख्यातं॥ अवशिष्टं तत्षट्कं पवमानः सुवर्जन इत्यनुवाके [redacted] कल्पत
मिति। यमराज्ये यमलोके वर्तमानाः पितरः मया समानस्वभावाः संगतमनस्काश्च ये संति तेषां पितृणां लोको ममा
स्त्विति शेषः॥ तेभ्यः पितृभ्यः स्वधा हविः शेषो दत्तः नमस्कारश्च कृतः अयं मदीयो यज्ञः देवेषु कल्पतां तृप्तिप्रदो भव
३ कल्पः। अथाकृतीर्जुहोति ये समाना इत्यध्वर्युर्येसजाता इति प्रतिप्रस्थातेति॥
ये समानाः समनसः। पितरो यमराज्ये। तेषां लोकः स्वधा नमः। यज्ञो देवेषु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ः समभसः। जीवाजीवेषु मामकाः। तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिं लोके शतं समाः

३७ तु॥ अथ द्वितीयामाह॥ ये सजाता इति॥ जीवेषु वर्तमानेषु मध्ये मामकाः मदीया ये जीवाः सजाताभ्रात्रादिरू
म पेण मया सह ज्ञातयः संगतनमस्काः यथि प्रीतियुक्ताः तेषां सर्वेषां श्रीः धनादिसंपत् मयि कल्पतां तिष्ठतु मदधीना भ
वत्वित्यर्थः॥ अस्मिंल्लोके मम समाः शतसंख्याकाः संतु॥ अथ द्वे सृती इत्यादिमंत्रः वल्मीकवपायां सुरावपनार्थः॥ स
चपूर्वको देयुवं सुरामभिसतुवाके राजसूयांतर्गतसौत्रामण्यर्थमाम्नातः॥ इह तु कौकिल्यर्थमाम्नायते॥ तस्यार्थः
स्तु॥ द्वे सृती अशृणवं इति॥ मरणशीलानां आतमार्गवर्तिनां कर्मानुष्ठायिनां उपासकानां च दक्षिणमार्ग उत्तरमार्गश्चे
ति द्वौ मार्गौ वेदमुखादहं श्रुतवानास्मि॥ तत्रैकः पितृणां संबंधि तल्लोकप्राप्तिहेतुत्वात्॥ अन्यश्च देवानां संबं
धी तल्लोकप्राप्तिहेतुत्वात्॥ एतावुभौ मार्गौ छांदोग्यबृहदारण्यकयोः स्पष्टमाम्नातौ॥ ते धूममभिसंभवंति
धूमाद्रात्रिमित्यादि दक्षिणमार्गः॥ ते अर्चिषमभिसंभवंति॥ अर्चिषोहरित्यादिरुत्तरमार्गः॥ एजत्कंपमानं परलो
४ वं पितॄणां॥ अहं देवानामुत मर्त्यानां॥ याभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति॥ यदंतरा पितरं मात

(stamp)

२७

३ जननं मे अस्तु॥ दशवीरं सर्वगणं स्वस्तये। आत्मसनि प्रजासनि। पशुसन्यभयसनि लोकसनि वृष्टिसनि॥ अग्निः प्रजां बहुलां मे करोतु। अन्नं पयो रेतो अस्मासु धत्त॥ रायस्पोषमिषमूर्जमस्मासु दीधरत्

विश्वं

-: कृति [redacted] युक्तमिदं प्राणिजातं याभ्यां [redacted] मार्गाभ्यां तत्तल्लोकं सम्यक् प्राप्नोति यन्मार्गद्वयं पितरं मातरं च अंत
रा द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तते तादृशमार्गद्वयं अहं अश्रवणमित्यन्वयः॥ कल्पः इदं हविरियं द्रव्यं ब्रह्मा यजमानश्चेति इ
तिः शेषं प्रक्षयत इति शेषः॥ पाठस्तु इदं हविः प्रजननं मे अस्तु इति॥ इदं भक्ष्यमाणं हविः मे स्वस्तये स्तु मम क्षेमाय प्रक्ष्य
तु॥ कीदृशं हविः प्रजननं प्रजोत्पादकं दशवीरं दशसंख्याकैः कर्मशूरैः पुत्रैर्युक्तं तथा च बंधुभृत्यादिभिर्बहुभिः प्रजा
प्रजासनि गुणैर्युक्तं सर्वगणं जीवात्मानमस्मिन् शरीरे चिरकालावस्थायिनं सनोति ददाति आत्मसनि पशुसनि पशून् प्रजासनि
[redacted] ददातीति पशुसनि अभयसनि [redacted] भीतिराहित्यं परलोकान् ददातीति अयमग्निर्मदीयां प्रजां बहुलां करोतु॥
देवा अन्नादीनस्मासु संपादयत तथा धनपुष्ट्यं रसानस्मासु धारयत॥ इदं हविरस्मत्स्वस्त्याहातु लमस्तु
॥ अत्र विनियोगसंग्रहः॥ सुरायस्ते क्रमात् कार्यं द्वाभ्यां क्षीरसुराहुतिः॥ यमश्विनेत्याश्विना रव्यमध्वर्युर्भक्ष

३८

येनथा॥ सारस्वतं प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रश्च यदि स्यात्॥ पितृभ्य इत्यादिकेन पयः शेषान्ददातीति हि॥ देश आहवनीय
स्य दक्षिणे योपतिष्ठते॥ पुनं तुमे सादिकानाम मन्त्राणां दशकेनाहि॥ अध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता तुर्ये येस द्युते जुहोति॥ सु
रा शेषं तु वल्मीके नयति क्षुत्वा इति॥ इदं भक्षितो ब्रह्मस्वामिना ग्रह मेदकं॥॥ अनुवाके तृतीयस्मिन्मंत्रा एकोन
विंशति॥ ॥ इति तृतीयोनुवाकः॥ ॥ तृतीये ग्रह होमोभिहितः॥ चतुर्थे उपहोमा उच्यंते॥ कल्पः॥ मनोता का
ले पृथक्पात्रेषु पशूनां यूषाणि निदधाति पुरस्तात्स्विष्टकृतः श्रृंग शफैः उपहोमान्जुहोति षष्ठावषष्ठाव् एकैकस्य कुष्ठिक
शफश्च आश्विनस्य यूषेण कुष्ठिकाशफं च पूरयित्वा शीसेन मंत्रमित्युक्तेन प्रतिमंत्रं द्वाभ्यां द्वाभ्यां कुष्ठिकशफाभ्यां
जुहोतीत्युत्तमाया श्रृंगे अनुषजाति हुत्वा हुत्वा स्रुचं अभिषेचन पात्रेषु संपातानवनीय आहवनीये कुष्ठिकशफानप्र
विध्य येवमुत्तरेण ऐंद्रेन सारस्वतस्य सवर्णानुवाकेनेंद्रस्येति॥ अत्र कुष्ठिका शब्देन शफसमीपस्थः क्षुद्ररूपश

२ नसामनीषिणः॥ ऊर्णा सूत्रेण कवयो वयंति। अश्विना यज्ञं सविता सरस्वती। इंद्रस्य रूपं वरुणोभि

फः॥ भिधीयते॥ एकैक शफ एकैकमुपशफं च यूषेण पक्वमांसरसेन पूरयित्वा एकैकामाहुतिं जुहुयात्॥ एतेश्च मंत्रे
र्यजमानेन प्रायणीया यज्ञावयवं तं निष्पाद्योभविष्यन्निंद्रदेहो निरूप्यते॥ तत्र प्रथमामृचमाह॥ शीसेन तंत्रं भेषज्य
न्निति॥ मनीषिणो बुधिमंतऽ हापोहकुशलाः कवयो विद्वांसः शास्त्राभिज्ञाः ऋत्विजः स्वमनसा प्रयोगं सर्वं विचार्य सी
सद्रव्यक्रीतेन शीषकुरादिना तंत्रं सौत्रामणियज्ञविस्तारं ऊर्णासूत्रेण वयंति निष्पादयंति॥ यथा लोके कुविंदा वुपा व
लकः ऊर्णासूत्रेण कंबलं वयंति एवमेते ऋत्विजः शीसक्रीतद्रव्यादिना यज्ञाख्यं दीर्घं तंतुरूपं वयंति आश्विनास
रस्वत्याद्या देवता इंद्रस्य रक्षरूपभूतमिमं यज्ञं ओषधिसदृशैः पश्वंगैः षड्यनु चिकित्संतो॥ अथ द्वितीयामाह॥
तदस्य रू॰ मभवन्न लाजा इति॥ द्वावश्विनावेका सरस्वती एतास्तिस्रो देवताः शचीभिः स्वकीयशक्तिभिः अस्येंद्र
स्य तद्यज्ञात्मकं रूपं अमलं विनाशरहितं यथा भवति तथा दधुः॥ संपादयामासुः॥ कीदृश्यो देवताः संरराणाः
२ मतं शचीभिः। तिस्रो दधुर्देवताः संरराणाः। लोमानि शष्पैर्बहुधा न तोक्मभिः॥ त्वगस्य मांसमभवं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३ निषग्वा रुद्रवर्तनी। सरस्वती वयति पेशो अंतरः। अस्थि मज्जानं मासरैः। कारोतरेण दधतो गवां

३९ संभूय परस्परं रममाणाः तोक्म शब्देन अंकुरिता व्रीहय उच्यंते तदंकुररूपं बाल्ल तृणं शष्प शब्देनोच्यते नकार उप
मार्थः॥ तोक्मभिः शष्पैः लोमानि वनिष्पादितवंतः। अंकुरप्ररोहाधारभूता बीजविशेषा लाजा शब्देनोच्यंते तैर्ला च
जा अस्य यज्ञरूपस्य त्वगिव मांसमिवाभवन्॥ तृतीयामाह॥ तदश्विनौ ता व चीति। रुद्रस्येव वर्तनिः मार्गो ययो
रश्विनोः तौ रुद्रवर्तिनी यथा रुद्रः क्रूरो देवो हिंसितुं समर्थः एवमेतावश्विनौ व्याधिं नाशयितुं समर्थौ वित्यर्थः॥ ता
दृशावश्विनौ तत्र यज्ञे भिषजौ चिकित्सकौ यातु सरस्वती अंतरः शरीरमध्ये पेशो वयति रूपं निष्पादयति मासर ३९
शब्देन यवा निष्पन्नाः सूक्ष्मसक्तवः दधिमिश्राः दर्भैः परिवेष्टिता उच्यंते॥ कारोतर शब्दे अवस्थानीयस्तत्सदृश
वेणुदलनिर्मिताश्चर्मणा परिवेष्टितः सुराश्रवणार्थं सांडा[illegible]रः पदार्थविशेष उच्यते॥ गवां त्वचु स्थितेन कारोतरे
ण मासरेश्च मज्जानं अस्थि च दधत दधाति सरस्वती संपादयती त्यर्थः॥ चतुर्थीमाह॥ सरस्वती मनसा पेशलमिति॥

सर्वतः १
१ शलं वसु। नासत्याभ्यां वयति दर्शतं वपुः। रसं परिस्रुता न रोहितं। नग्नहुर्धीरस्तसरन्न

इयं सरस्वती नासत्याभ्यां अश्विदेवताभ्यां सहिता वपुः वयति शरीरं मनसा निष्पादयति कीदृशं वपुः पेशलं व
सु देवता मनोनिवासयोग्यं दर्शतं दर्शनीयं दृष्टिप्रियमित्यर्थः॥ परिस्रुता न परिस्रुतेव धारया स्रवत्सुरा द्र
व्यं परिस्रुदि[illegible]त्युच्यते तया परिस्रुते व शरीरस्थं रसं जलं रोहितं रक्तं वयति संपादयति स्रवन्नू सए वरक्तस्थानीय
इत्यर्थः॥ नग्नहु शब्देन यवानां स्थूलचूर्णानि संश्रावेण भिषिकानि कथ्यंते। सोयं नग्नहुः अवयवांतरस्थानीय इ
त्यर्थः॥ धीर इत्यादि दृष्टांतः लोके धीरो बुद्धिमान्कुविंदः तसरं न वस्त्रमिव वेमशब्देन वस्त्रनिर्माणकाले प्रहा
रदंडोभिधीयते तेय यथा कुविंदः प्रहारदंडेन वस्त्रं निष्पादयति तद्वदित्यर्थः॥ अथ पंचमीमाह॥ पयसा शुक्रममृतं जनयंती
ति॥ यदेतदत्र पयो द्रव्यं यच्च सुराद्रव्यं तेन द्रव्यद्वयेन मूत्रात् मूत्रद्वारात् सकाशात् निर्गमनयोग्यं रेतो देवता[illegible] जनयंतिता
कीदृशं रेतः शुक्रं दीप्तिमत् श्वेतवर्णं अमृतं विनाशरहितं अत एव जनित्रं अपत्योत्पादकं यादेवता रेतो जनयं
तिरेतः। अपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः ऊवध्यं वातं स्वबुवंत

३ मृ तं जनित्रं। सुरया मूत्रा ज्जनयं तिरेतः। अपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः ऊवध्यं वातं स्वबुवंत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

हृदयेनसत्यं। पुरोडाशेन सविता तज्जान। यक्नः क्लोमानं वरुणो भिषज्यन्। मतस्ने वायव्यैर्नमिनाति

४० की दृश्य: अमतिं दुर्मतिं च अपबाधमानाः अमतिः कर्तव्यविषयज्ञानाभावः दुर्मतिः विपरीतज्ञानं किंच ता देवतास्त
प ठ स्मिन् संपादयितव्ये शरीरे आरात् समीपे उदरमध्ये ऊवध्यं जनयति अर्थं जीर्णमन्नं परिपक्वं पुरीषमुवध्य शष्पं वा च्यं पयः
सुराभ्यामेव तज्जनयति तथा स ध्रुवं वा तं जनयति वातः प्राणवायुः ध्रुवं शष्पैः श्वासकालीनं शष्पमनुरोति तेन शष्पे
न सहितमित्यर्थः॥ षष्ठीमाह॥ इंद्रः सुत्रामा पितृमिति॥ शोभनं यथा भवति तथा त्रायत इति सुत्रामा तादृश इंद्रः पशोः
रु हृदयेन सत्यं यथा शातिज्ञानं जजान॥ सविता च पुरोडाशेन यज्जजान वरुणश्च पुरोडाशेन क्लोमानं भिषज्यन् व
र्तते यकृत् क्लोमशब्दाभ्यां हृदयस्य पार्श्वद्वयवर्तिनो मांसखंडौ उच्येते॥ यकृत् क्लोम्नः समीपवर्तिनी मांसे मतस्ने वाय ४०
व्यैर्नवायव्यैरिव वायव्यानि ग्रहपात्राणि तैर्मतस्ने इव पितृमिवन्नमिनाति संपादयति॥ सप्तमीमा[illegible]ह॥ आंत्राणि
रन्नमातेति॥ मधुमधुरक्षीरादिरसं पिन्वमाना प्रीणयंति धारयंती त्यर्थः॥ नाहृशीस्थालीयावर्ततेसेयमांत्राणि आं

१स्थाली मधु पिन्वमाना गुदा पात्राणि सुदुघा न धेनुः। श्येनस्य पत्रं न प्लीहा शचीभिः। आसंदी नाभिरुद — अवयवजातेर

त्रस्थानीयान्यन्यानि पिष्टादि द्रव्यस्थापनार्थानि पात्राणि तानि गुदा गुदस्थानीयानि स्थाल्या पात्राणां च दृष्टांतः सुदुघा
न धेनुः शोभनं क्षीरं दोग्धीति सुदुघा तादृशी धेनुरिव स्थाल्यादिकं वर्तते प्लीहशब्दो मांसविशेषवाची स च मांसविशेषः
यत्रं श्येनाख्यस्य पक्षिणः पक्ष इव तादृशः समांसविशेषः शचीभिः स्वव्यवहारशक्तिभिः सह पात्रैः संपादित इति शेषः
ये युमाभिषेकार्था संदीसेयं नाभिस्थानीया याद्दमा तासतभूम्या तिकावेदिः सेयमुदरभेदरमित्॥ अष्टमीमाह॥ कुंभो
वनिष्ठः भय इति॥ उलूकपक्षिसदृशो मांसविशेषो वनिष्ठुः यायमत्र द्रवद्रव्यस्थापनार्थं कुंभः स वनिष्ठुस्थानीयः स च श यों
चीभिः स्वशक्तिभिः जनिता उत्पादयिता यस्मिन् वनिष्ठौ अग्रपुरोभागे योन्यामंतर्गर्भो वर्तते अत्र सुरावनयनार्थं शतछि
द्रप्रयुक्तकुंभो यो स्ति सा युव्यक्तस्पष्टबहुछिद्रोपेतत्वात् शतधार सुराश्रवणयुक्तत्वात् उत्सः तादृशः कुंभः प्लासीनी
सिका छिद्रस्थानीयः ये ये द्रवद्रव्यधारणार्था कुंभी तां कुंभीं पितृभ्यः पित्रर्थं स्वधां दुहेन अम्लं दोग्धीव अधर्युरि
न्दुर्जनिता शचीभिः। यस्मिन्नग्रे योन्यां गर्भो अंतः। प्लाशीर्व्यक्तः शतधार उत्सः। दुहेन कुंभी स्वधां पितृभ्यः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१ शिरइहस्सदे न जिह्वा पवित्रमश्विनासं सरस्वती। चप्पन्न पायुर्भिषगस्य वालः। वस्तिर्न शेपो हरसा।

४१

त्रिशेषः। नवमी माह। मुखं सदस्यं [redacted] रस्वतीति। सीदन्त्यत्रेति सदः देवयजनस्थानं तेन सदनस्य निरूप्यमाणशरी
रस्य सं मुखं समीचीनं मुखं शिरइछिरश्च संपन्नमिति शेषः। पवित्रं द्रव्यशोधनार्थं यद् वस्त्रं तज्जिह्वाऽऽएतत्सर्वमश्विनौ
सरस्वती चेति त्रयः संपादितवन्तः चप्पं पिष्टपात्रं तत्पायुर्नअपानस्थानमिव वर्तते योयं वालो द्रव्यशोधनार्थं सोस्य
स्य शरीरस्य भिषक् चिकित्सकस्थानीयः ते न हि व्याधिस्थानीया द्रव्यदोषा पनीयते योयं पशोः शेपः सोयं वस्तिर्न
वेग मूत्रस्थानमिव हरसा वन्हिज्वालारूपेण तेजसा तरस्वीनि रूप्यमाणदेहो वा निवल्लक्ष्यते। अथ दशमीमाह। अश्वि ४१
भ्यां चक्षुरमृतं वसाले इति। अश्विभ्यां ग्रहाभ्यां अश्विनाः संबंधिनौ यौ ग्रहावयवौ ताभ्याम मृतं विनाशरहितं चक्षुः संपा
क्र दितं स्थलेन पक्वेन हविः स्वरूपेण छागेन चक्षुर्गतं तेजः संपादितं सं [redacted] निष्पादनार्थं ये गोधूमाः ये च कुवलाः बदरफलवि
शेषाः तैरुभयैः [redacted] परस्परमृतानि संबंधानि पक्ष्माणि रोमाणि संपाद्यंते पेशानरूपमिव यत्पश्यो द्दश्य

३ क्षुरमृतं ग्रहाभ्यां। छागेन तेजो हविषा शृतेन। पक्ष्माणि गोधूमैः कुवलैरुतानि। पेशो न शुक्लमसि

२ नसि वीर्याय प्राणस्य पंथा अमृतो ग्रहाभ्यां। सरस्वत्युपवाकैः र्व्यानं। नस्यानि बर्हिर्बदरै

तत् चक्षुर्गतं शुक्लमसितं च शुक्लं मंडलं कृष्णमंडलं तदुभयं वसाते अश्विनादेवौ पक्ष्मभिराछादयतः। एकादशीमा
ह। अश्विनं मेषोर्जानेति। अश्विनं अश्विरिवर्तमानो यः सारस्वतो मेषः सोयं नसि नासिकायां वीर्याय स प्रवृत्तिसाम
र्थ्याय प्रवर्तते इयं तु नासिका प्राणरूपस्य वायोरमृतः कदाचिदपि विनाशरहितः पंथाः गमनागमनहेतुः ग्रहाभ्यां पृ
यः सुराभ्यां निष्पादितः। अथ यं सरस्वती उपवाकैः हरितयवसक्तुभिः व्यानवायुं जनयति नस्यानि नासिकायां भवानि
ॐ बर्हिर्बृ [redacted] षिलोमानि बदरैः समुनिष्पादनाय संपादितैः बदरफलैः जानसंपादयामास। अथ द्वादशीमाह। इंद्र
स्य रूपमृषमुखादिति। योयमृषभ इंद्रस्य रूपं इंद्रदेवताकस्तेन तस्य रूपसदृशः सोयमस्य शरीरस्य बलार्थं संप श्रोत्रं
द्यते। पशुसंबंधिभ्यां कर्णाभ्याम [redacted] यः सुरारूपग्रहाभ्यां चामृतं बाधिर्यरहितं श्रोत्रं द्वियं संपाद्यते भुविय वान
य धूमादुसंज्ञा वा इव बर्हिर्वैद्यामासा दितानि बर्हींषि केसराणि प्रवृद्धतमानि लोमानि सरघामधुमक्षिकास्ताभिः सं

३ ऋषभो बलाय। कर्णाभ्यां श्रोत्रममृतं ग्रहाभ्यां। यवा न बर्हिर्भ्रुवि केसराणि। कर्कंधु जज्ञे मधु सारघं

म

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२स्थेनवृकस्यलोमामुखे श्मश्रूणिव्याघ्रलोम।केशानशीर्षन्यशसेश्रियैशिखा।सिंहस्य लोमत्विषिरिंद्रिया

४२ पादितंसारघंमधुतद्रूपकर्कंधुजलेककर्कंधुशब्देनातिस्थूलबदरफलपिष्टमुच्यतेतच्चमधुसदृशंमुखात्जनेय
न्यपारंभसमुत्पन्नमित्यर्थः॥त्रयोदशीमाह॥आत्मन्नु प॰पीति॥सकृतिप्लुतायां सौत्रामण्यांत्रयाणिलोमानीतिवा ध
क्येनवृकव्याघ्रसिंहानांलोमानिविहितानितान्यत्रचोदकप्राप्तानिगृहत्रयेप्रक्षिप्यंतेतत्रवृकस्यलोमतदात्म
पाघमान नुसंशरीरेउपस्थेनगुह्यप्रदेशइववर्तते॥यत्तुव्याघ्रलोमतन्मुखेवर्तमानानिश्मश्रूणीवयत्तुसिंहस्यलोमतत्
शिरसिकेशाइवकेशनिष्पन्नाश्रियशिखायशसेश्रियैचसंपद्यते॥अनुष्ठानकालेसशिखातेनयूशः।लोकेव्यवहारे
त रमणीयतेनाश्रियातुल्ला मुग ताविषिर्दीप्तिसंपाद्यस्यशरीरस्यइंद्रियस्थानीया॥चतुर्दशीमाह॥अंगान्या ४२
त्मन्भिषदधानाइति॥तत्तदानींयागावसरेभिषजाचिकित्सकावश्विनौआत्मनुसंपाद्यशरीरेअंगानिहस्तपादादीनि
रंगै संपादितवतौसरस्वतीचनैरात्मानंसंपूर्णदेहंसमधात्सम्यगाकार्षीत्॥कीदृशीसरस्वतीइंद्रस्यवर्तमानस्य
२षजातदश्विना।आत्मानमंगैःसमधात्सरस्वती।इंद्रस्यरूपंशतमानमायुः।चंद्रेणज्योतिरमृतं

२त्योगर्भमंतः।अश्विभ्यांपत्नीसुकृतंबिभर्ति।अपांरसेनवरुणोनसाम्ना।इंद्रंश्रियैजनयन्नप्सु

सद्रूपंतद्धानासंपादयंतीतथाशतमानंशतसंवत्सरप्रमाणंआयुःसंपादयंतीतथानचंद्रेणआल्हादकरूपेणअमृतंज्योति
रनश्वरंतेजःसंपादयंती॥पंचदशीमाह॥सरस्वतीयोन्यांजेति॥अश्विभ्यांदेवाभ्यांसुकृतंसुष्टुसंपादितंउत्पादनीयशरीर
रूपंगर्भंपत्नीपालयित्रीसरस्वतीयोन्यांगर्भाशयेअंतर्मध्येबिभर्तिपोषयति॥अपांरसेनसारभूतेनसाम्नापर
न स्परंसाम्येपयःसुराग्रहेणअप्सुवरुणोनराजायथाजलमध्येवरुणोराजातस्यामप्सुवृतायांपुत्रंजनयतितथे
इंद्रं मंयजमानंइंद्रसमानशरीरंश्रियैसंपदनुभवार्थंअयमनुष्ठीयमानोयागोजनयन्वर्तते॥षोडशीमाह॥तेजःप
शूनांहविरिंद्रियमिति॥पशूनांतेजःसारभूतंहविःभिषजाचिकित्सकाभ्यामश्विभ्यांदुग्धंसंपादितमित्यर्थः॥केनद्रव्येणप
हविः रिस्रुतापयसापरितःस्रुतमितिपरिस्रुत्सुरातयाक्षीरेणचसंपादितंकीदृशंहविः इंद्रियावत्इंद्रियाभिवृद्धिक
रंसारघंमधुसरघाभिःसंपादितेनमधुनासदृशंयथाश्विभ्यांहविःसंपादितंतथासरस्वत्यातत्फलभूतोयजमानस्य
३विरिंद्रियावत्।परिस्रुतापयसासारघंमधु।अश्विभ्यांदुग्धंभिषजासरस्वत्यासुतासुताभ्यां।अमृतःसोम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

४३ द्रस दृड्गा: संपादित: केन साधनेन सुता सुताभ्यां अभिषवस दृड्ग व्यापारेण संपादित सुता सुतानां हकु प्रयास रहित क्षीरम सुतं ताभ्यां देह: संपादित: की दृड्गोदेह अमृत: देवलोके समुत्पन्नत्वात् मरणरहित: सोम: सोम्यो दृष्टिप्रिय: इंद्र: चंद्रवदाल्हादकर: परमैश्वर्ययुक्तो वा एवमेतै: षोडशाभिर्मंत्रैर्यजमानस्य भाविदेह सूचनपरैरुपहोम: कर्तव्य:॥ ॥इति चतुर्थानुवाक:॥ ॥ चतुर्थे उपहोमा अभिहिता: पंचमे भिषेको भिधीयते। कल्प: औदुंबर्यासंद्य रत्निमात्रशीर्षण्यानुच्यानाभिदध्नपादा मौंजविवाना मित्रोसि वरुणोसीति तां यजमानाय तनेप्रतिष्ठापयत्यासादनोपवेशनाभिमंत्रणानि रहस्यस्य वादीति। मित्रोसि वरुणोसीति। हे आसंदी विशेषतं इष्टप्रापकत्वां मित्रोसि अनिष्ट निवारकत्वाद्वरुणोसि। कल्प: क्षत्रस्य नाभिरसीति तस्यां कृष्णाजिनमधीवासम स्तृणीयेति पाठस्तु जहं मे मंत्रं वनूबल्लान् सर्वैर्देवैस्संगतो भूयासं। कल्प: क्षत्रस्य नाभिरसीति तस्यां कृ ह्यधीवासमभि स्तृणीयेति पाठस्तु क्षत्रस्य नाभिर्मे स्थानमसि तथा क्षत्रस्य योनि: कारणमसि। कल्प: स्योनां क्षत्रस्य ना[redacted]ति। हे चर्मपत्र क्षत्रस्य बलस्य नाभिर्मे स्थानमसि तथा क्षत्रस्य योनि: कारणमसि। कल्प: स्योनां

३ वरुणोसि। समहविश्वे

१ भिरसि क्षत्रस्य योनिरसि। स्योनामासीद। सुषदामासीद। मात्वाहिंसीत्। मामाहिंसीद्

३ धृतव्रतो वरुण:। पस्त्यास्वा। साम्राज्याय

मासीद सुषदामासीदेति तामासाद्य यजमानोमात्वाहिंसीन्मामाहिंसीरित्युपविशतीति आसंदिके स्योना सुखकरी मासीद सुषदामासीदेति तामासाद्य यजमानो मात्वाहिंसीन्मामाहिंसीरि त्युपविशतीति आसंदित्व स्योना सुखकरी भृ के मासीद सुषदामासीदेति तामासाद्य यजमानोमात्वाहिंसीन्मामाहिंसीरि हिनस्तु [redacted] मदीयतां मां प्रसासीद। तथा सुषदा सुष्ठु उपवेशनयोग्यासतीमां प्रसासीद आस्तु हि मदीया देहस्त्वां मा हिनस्तु [redacted] मदीयतां मां प्रसासीद। तथा सुषदा सुष्ठु उपवेशन योग्यास तीमां प्रसासीद प्रास्तु हि मदीयो देहस्त्वां मा हिनस्तु [redacted] मदीय

फल यं यजमानो धृतव्रत: स्वीकृतनियम: वरुण: प्रतिबंधक पाप निवारको भूत्वा साम्राज्यकर्तुं सुकृतु: शोभनस कल्प: सयजमानो धृतव्रत: स्वीकृतनियम: वरुण: प्रतिबंधकपापनिवारको भूत्वा साम्राज्यकर्तुं सुक्रतु: शोभनस कल्प: स

स्वरूपमपि मामाहिनस्तु॥ कल्प: निषसाद धृतव्रत इत्यासीनमनुमंत्रयत इति पाठस्तु निषसाद इत्युक्त तुरिति॥ अ
यं यजमानो धृतव्रत: स्वीकृतनियम: वरुण: प्रतिबंधक पापनिवारको भूत्वा साम्राज्यकर्तुं सुक्रतु: शोभन स कल्प: स
नूपस्त्यासु गृहस्समानेष्वासंदीस्थानेषु आनिषसाद सर्वत उपविष्टवान्॥ कल्प:॥ तस्यां प्राङ्मुखमासीन प्रसवे मुखस्ति
ष्ठन् अश्विन: सपा तेराभिषिंचति। देवस्य त्वेति पाठस्तु देवस्य त्वा[redacted]चामीति। सवितुर्देवस्य प्रेरणे सति अश्विसंबंधिभ्यां
बाहुभ्यां हस्ताभ्यां अश्विनो: संबंधिना संपादितेन औषधरूपेण कांति ब्रह्मवर्चस सिद्ध्यर्थं यजमानं त्वाम भिषिंचामि
कल्प: एवमुत्तरेण मंत्रेण सारस्वतस्योत्तमे नैंद्रस्येति। संपा[redacted]तेना भिषिंचतीत्यनुवर्तते। पाठस्तु देवस्य त्वामीति। पू

२ सवसंबंधिभ्यां ३ वितु: प्रसवे। अश्विनोर्बाहुभ्यां। पूष्णो हस्ताभ्यां। अश्विनोर्भैषज्येन। तेजसे ब्रह्मवर्चसायाभिषिं[redacted]
१ त्वा सवितु: प्रसवे। अश्विनोर्बाहुभ्यां। पूष्णो हस्ताभ्यां। सरस्वत्यै भैषज्येन। वीर्यायान्नाद्यायाभिषिंचा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१ मोसि। कस्मै तां का।
३ कायप्रजापतिरूपसिध्यर्थं तां स्पृशानि ३

४४ वेवक्षा ख्येयं॥ कल्पः को सि कतमोसीति॥ पाणिसमृशेति। पाठस्तु॥ कोसि कतमोसीति हे यजमानत्वं कोसि प्रजाप
तिरूपोसि अत एव कतमोसि अविज्ञातविशेषोसि। नहि प्रजापतिरीदृश इति केनचिदपि निर्धारयितुं शक्यते। त
स्य सर्वात्मकत्वेन विशेषस्य दुर्निरूपत्वात्॥ अतः कस्मै अविशयस्वरूपसिध्यर्थं त्वां स्पृशामि अनेन मंत्रेण यजमानस्य
पाणिद्वयमभिसंस्पृशेत्॥ कल्पः॥ अनुराजसूयं वैमंगल्यनाम्ना आह्वयेति॥ [redacted]
आ [redacted] ॥ राजसूये राजा ह्वयति॥ सुश्लोकां३ इति संगृहीतारं सुमंगलां३ इति भागदुघं सत्यराजा३
[redacted] लिति क्षत्तारमिति॥ शोभनश्लोकः कीर्तिर्यस्यासौ सुश्लोकः॥ आह्वानार्थः सानुनासिका प्लुतिः॥ सुष्टु मंगलाचरणं य
न स्यासौ सुमंगलः सत्ये स्वामिव्यापारेण राजत इति सत्यराजः एते संगृहीत्रादय आहातौ अस्युः॥ रथस्योपरि अश्वप्र त व्याः
ओंऽ ग्रहधारी संगृहीता यद्वा संपादितराजधनं गारे सम्यक् संगृह्णातीति संगृहीता ग्रामेषु राजभागकरं दुग्धे स्वीक
४ त्वेवंमुक्तमंगल्यनाम्नो ४

१ श्रीः। यशो मुखं त्विषिः केशाः श्मश्रूणि। राजा मे प्राणो अमृतं। सम्राट् चक्षुर्विराट् श्रोत्रं। जिह्वा मे भद्रं। वाङ्महः। मनो मन्युः। स्वराड् भामः। मोदाः प्रमोदा अंगुलीरंगानि। चित्तं मेस
हः। बाहू मे बलमिंद्रियं। हस्तौ मे कर्म वीर्यं। आत्मा क्षत्रमुरो मम। पृष्ठीर्मे राष्ट्रमुदरमंसौ। ग्रीवाश्च श्रोण्यौ। ऊरू अरत्नी जानुनी। विशो मेंगानि सर्वतः। नाभिर्मे चित्तं विज्ञा
नं पायुर्मेपचितिर्भसत्। आनंदनंदावांडौ मे। भगः सौ
रोती तिभागदुघः क्षत्ता सारथिः द्वारपालको वा॥ कल्पः॥ शिरो मे श्रीरिति यथालिंगमंगानि संमृशयति॥ शिरो मे श्रीर्यशः पाठस्तु।
स इति। मदीयं शिरः श्रियो हेतुस्तेन श्रीरूपमस्तु मुखं यशो हेतुरस्तु॥ केशाः श्मश्रूणि च कांतिहेतवः संतु प्राणाः स मदीयः
र्वेंद्रियाणां राजा अमृतत्वहेतुरस्तु चक्षुरिंद्रियं दूरसूक्ष्मादि दर्शनेन सम्यग्यजमानमस्तु॥ श्रोत्रेंद्रियं दूर
शब्दमंदध्वनिश्रवणेन दिदीप्यमानमस्तु मदीया जिह्वा विविधरसज्ञानेन कल्याणभोगहेतुरस्तु॥ वागिंद्रियं सभा
रंजनेन पूजाहेतुरस्तु॥ मदीयं मनो धर्मकार्यमननहेतुरस्तु॥ मदीयो भामः क्रोधः शत्रुकृत्यनिराकरणेन स्वयमेव रा
जास्तु॥ अंगुल्यो मोदा हर्षहेतवः संतु॥ अंगान्यनुक्तावयवाः प्रमोदाः प्रकृष्टहर्षहेतवः संतु॥ मदीयं चित्तं स्तुतिनिंदादि
सहनहेतवः संतु मनश्चित्तयोर्ह्निमेदनभेदः॥ मदीयो बाहू मणिबंधस्य मूलभागो प्रबलशालिहेतू स्तां हस्तौ म
णिबंधस्याग्रभागौ वीर्यवद्व्यापारहेतू स्तां मदीय आत्मा मध्यशरीरं उरश्च क्षत्रबलहेतुरस्तु॥ पृष्ठ्यादयो जान्व

४५ ता:अवयवा:राष्ट्रे हेतवः संतु। पृष्टयः पायोरुपरिस्थान्यस्थीनि उदरादयः प्रसिद्धाः ग्रीवाः गलावयवाः अरत्नीप्रको
ष्ठौ विशोम नुष्याः ममांगानीवसर्वतोविधेयाः संतु मदीयंनाभिश्चित्तचैतन्यहेतुरस्तु। पायुर्विज्ञानं विसर्गज्ञानकुश
मेमम लो स्तु भसत्तूंउपस्थेंद्रियं अपरिलिः नियतत्वेन बहुमान हेतुरस्तु॥ मदीयावाजो रूषणा॥ आनंदनंदयो हेतू स्तां पुंसः
सुखमानंदः स्त्रियाः सुखंनंदः पसः प्रजननं भगः सौभाग्यहेतुरस्तु भगः ऐश्वर्यं सौभाग्यं देहशोभा॥ कल्पः॥ जंघा
भ्यां पद्भ्यामिति। प्रसवरु ह्येति। पाठस्तु। जंघाभ्यां पद्भ्यां इति। जानुभ्यामधोभागो जंघे ताभ्यां पादाभ्यां धर्मः देहस्य
धारयितास्मि॥ विशि प्रजायां प्रतिष्ठितः स्थैर्येणावस्थितः प्रजास्मीति॥ कल्पः॥ प्रतिक्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे इति जपिते
ति। पाठस्तु। प्रतिक्षत्रप्रतियज्ञ इति। क्षत्रादि बुयज्ञांतेषु प्रतितिष्ठामि स्थैर्येणावस्थितोस्मि॥ क्षत्रं बलं क्षत्रियादिर्वा॥ रा
ष्ट्रं देशः॥ अश्वादयः प्रसिद्धाः॥ आत्मा शरीरं पुष्टं शरीरस्य पुष्टिः॥ कल्पः त्रयादेवा एकादश त्रयस्त्रिंशा इति जुहोति। तत्र प्र
४ थमोधर्मोस्मि। विशि राजा प्रति
२ तिति ष्ठामि राष्ट्रे। प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु। प्रत्यंगेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन्। प्रति प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्टे। प्रतिद्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि
यज्ञे

१ एकादश। त्रयस्त्रिंशाः सुराधसः। बृहस्पतिपुरोहिताः देवस्य सवितुः सवे देवा देवैरवंतु मा। प्रथमा द्वितीयैः। द्वितीयास्तृतीयैः। तृतीयाः सत्येन। सत्यं यज्ञेन। यज्ञो यजुर्भिः।
यजूंषि सामभिः। सामान्यृग्भिः। ऋचो याज्याभिः। याज्या वषट्कारैः। वषट्कारा आहुतिभिः। आहुतयो मे सर्वान्कामान्समर्धयंतु

थमः मंत्रमाह। त्रयादेवा इति। एकादशसंख्याका देवताः त्रयाः त्रिविधाः लोकत्रयवर्तिनः। तथा चाम्नातं। ये दे
वा दिव्येकादशस्थ इत्यादिना तेवै ते त्रयस्त्रिंशत् संख्याका देवाः शोभनस्य कर्मणः साधकाः बृहस्पतिः पुरोहितो मुख्यो
येषां ते बृहस्पतिपुरोहिताः सवितुर्देवस्य प्रसवे सति ते सर्वे मुख्या देवा इतरैः सह मामवंतु तत्र प्रथमगणस्थाः
द्वितीयगणस्थैः सहिता द्वितीयगणस्थास्तृतीयगणैः सहिताः तृतीयगणस्थाः सत्येन सहिताः सत्यं यज्ञेन स
हितं एवं यज्ञादय आहुतिपर्यंताः उत्तरोत्तरवस्तुभिः सह तिष्ठंति ताश्चाहुतयो मदीयान्कामान् समर्धयंतु सम्
धान् कुर्वंतु। अथ द्वितीयमंत्रमाह। भूः स्वाहेति॥ युयं भूमिस्तस्यै स्वाहाहुतमस्तु॥ कल्पः॥ लोम निप्रयतिर्मे इतिय
ति थालिंगमंगानि संमृशति इति। पाठस्तु लोमानि प्रयतिर्मम त्वग्म आनतिरागतिः इति। मदीयानि लोमानि प्रयतिः। शुधिकराणि संतु मदीयत्वग् मानि
कुआनतिः अन्येषां प्रव्हीभावहेतुरस्तु॥ आगतिरन्येषां पदार्थानां आगमनहेतुरस्तु। अत्रविनियोगसंग्रहः॥ आसं
[redacted] मदीयं मांसमुपनतिः अभिप्रेतसंपत्तिहेतुरस्तु। अस्थि च मदीयं वसु धनहेतुरस्तु। मज्जा मे आनतिरन्येषां नम्रीकारणहेतुरस्तु
३ म। त्वङ्म आनतिरागतिः। मांसं म उपनतिः। वः स्वस्थि। मज्जा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

५।देवासश्चकृमावयं।अग्निमीतस्मादेनसः।दिश्वान्मुंच[redacted]

४६ दीस्थापयेन्मित्रक्षत्रस्य चर्मसंस्कृतिः॥ स्योनातस्यामुपविशेन्निषसादेति मंत्रयेत्। देवत्रयेण।भिषिंचेत्। कोसिपाणी
उपस्पृशेत्॥ सुश्लोकत्रयेण ह्वये तशिरस्वाला।भिमर्शनं। अवरोहतिजंघाभ्यांप्रतिक्षत्रादिकं जपेत्॥ त्रयाभूरा
तिर्हवालोमसंगान्युपस्पृशेत्॥ अनुवाके पंचमेस्मिन् मंत्राः सप्तदशास्मृताः॥ ॥पंचमोनुवाकः॥ ॥पंचमेअ
भिषेक उक्तः षष्टे अवभृथ उच्यते॥ कल्पः यद्देवा देव हेडनमित्यवभृथ पंचाहुतीर्जुहोति॥ तत्र प्रथमामाह॥ यद्दे
वादेव हेडनं वं हस इति। देवासो द्योतनात्मकाः हे देवाः देव हेडनं देवविषयमनादररूपं यत्पापं वयं सम्भर सपुत्राश्चकृम
कृतवंतः अंहसो भिमवनस्वभावात्विश्वस्मात्सर्वस्मात्तस्मादेनसः पापान्मुंचतु मुक्तंकरोतु॥ द्वितीयामाह॥ यदि दि
कृता वा यदि नक्तं एनांसि चकृमा वयं। वायुर्मा तस्मादेनसः। विश्वान्मुंचतु
कृता ✓हस इति॥ कालविशेषेत पाप्मनः वायुर्मोचकास्तु॥ अथ तृतीयामाह॥ यदि जाग्रद्यदि स्वप्न एनांसि चकृमा वयं। सूर्योमा तस्मादेनसः। विश्वान्मुंचतु
तात्पाप्मनः सूर्यो मोचकास्तु॥ चतुर्थीमाह॥ यद्ग्रामे यदरण्ये। यत्सभायां यदिंद्रिये। यच्छूद्रे यदर्ये। एनश्चकृमा वयं। यदेकस्याधि धर्मणि। तस्यावयजनमसि
अग्निमभि ३

२ अग्निर्यावरुणे तिरापामहे। ततो वरुण नो

दींद्रियविशेषेशूद्रादिपुरुषविशेषे च यदेनो वयं चकृम यदप्येकस्यान्यपुरुषस्य धर्मणि अग्निहोत्रादिधर्मकार्ये अधिकं
दि पापं चकृम तस्य सर्वस्य पापस्य हे आहुतिरूपत्वं अवयजनं नाशकमसि॥ पंचमीमाह॥ यदापो अघ्न्या इति॥ हे वरुण या आ
पः अघ्न्या इति याश्चाघ्न्या गावः एतद्वयं भूम्यादेरुपलक्षणं तेषु सर्वेषु विषयेषु उक्तेनैव प्रकारेण शपामहे सत्यतन[redacted]त
वेन वा शपथं कुर्म इति शेषः। यत्पापमस्ति हे वरुण ततः शपथकृतात्पापात् नो स्मान्मुंच मुक्तान्कुरु। कल्पः अ
वभृथनिचुंकुणावभृथं यजमानो भिमंत्रयति। पाठस्तु अवभृथ निचुंकुण निचेरुरसि निचुंकुणेति॥ हे अवभृथ कर्मणि मान्वरुण
वभृथनिचुंकुण अवभृथं यजमानो भिमंत्रयाति। पाठस्तु अवभृथनिचुंकुण निचेरुरसि अस्मद्रक्षणार्थं निगूढतेन चरणशीलोसि हे निचुंकु
निचुंकुण राक्षसभर्त्सनार्थं नितरां ध्वनिकारिन् निचेरुरसि अस्मद्रक्षणार्थं निगूढतेन चरणशीलोसि हे निचुंकु
अवा एण अस्माभिर्देवेषु कृतमेनः अपराधं तं देवैः सह त्वं याः दूविनाशय मर्त्यैः क्षुद्र क्षुरुतं तेः मर्त्यैः सह तदाव याद्धवि
मर्त्य नाशय हे देव उरोरधिकारात्तरिषः देवकृतात् हिंसनात् नोस्मानासमंतात्पाहि॥ कल्पः॥ सुमित्रान आपो दुपदादि
२ कुण निचेरुरसि निचुंकुणा। अवदेवैर्देवकृतमेनो यासिषं। अवमर्त्यैर्मर्त्यकृतं। उरोरा नो देव रि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१ ओषधयः सन्तु। दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुः। योस्मान्द्वेष्टि। यंच व
३ न्मुमुचानः। स्विन्नः स्नातीमलादिव। पूतं पवित्रेणाज्यं। आपः शुंधंतु मै

४७ वन्मुमुचान इत्याप्लुसे तितत्र प्रथममंत्रपाठस्तु॥ सुमित्रान आपः द्विष्म इति॥ याएता अद्य देवता याश्चौषधिदेवताः द्विविधाय
सर्वानास्मान् प्रति सुमित्राः अनुकूलाः सन्तु यास्मानुदासीनानपि द्वेष्टि यं वान्यमुदासीनमपि वयं द्विष्मः तस्मै ताः
आपः ञापुरुषाय याः ओषधयश्च दुर्मित्राः प्रतिकूलाः सन्तु। द्वितीयमंत्रपाठस्तु। द्रुपदादिवेन्नस इति। राजानो ह्यपराधिनस्तस्
रस्य पादं सच्छिद्रकाष्ठे कीलयंति द्रुपदमित्युच्यते तस्मान्मुमुचान इ ■ वएतद्बंधनान्मुक्तः पुरुषश्चोर्या ■ भियागंपरि
• सज श्रुस इस्वेव च्युद्गीयुतयथा स्विन्नः पुरुषः स्नातीस्नाने कृतामलान्मुमुचानः शुभइस्वेवच्युद्गीयुतयथानुक्रमेण्या
ज्यमुत्सवनपवित्रेण पूतं सवतितथमा आपः मामेनसः पापात् शुंधंतु शुद्धं कुर्वंतु॥ कल्पः॥ उद्वयंतमसस्परीत्यादित्यमु
रथायेति। पाठस्तु॥ उद्वयंतमसस्परि ॐ उत्तममितिति। तमसस्पर्येधकारस्यापरिवर्तमानमुत्तरं ज्योतिरुत्कृष्टप्रकाशमु
रयंतः। उत्कर्षेण वीक्षमाणा वयं देवत्रा देवेषुमध्ये देवं द्योतमानं स्वर्यं सूर्यस्वरूपं ज्योतिरगन्म प्राप्तास्म। कल्पः प्रतियुता
उत्तम
२ श्यंतो ज्योतिरुत्तरं। देवं देवत्रा सूर्य। अगन्म ज्योति

१ वरुणस्य पाशः। प्रत्यस्तो वरुणस्य

४ धिषीमहि। समिदसि। तेजोसि तेजोमयि
इति वरुणस्यपाश इत्युदकान्तप्रसस्यति। पाठस्तु। प्रतियुतो पाश इति। योयं वरुणस्यपाशः जलमध्यवर्ती सोस्माभिः बहिर्निर्ग
• छद्भिः प्रतियुतः परिसक्तः तथा वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तो विनाशितः॥ कल्पः पशुवत्समिध उपस्थानं चेतिपश्चोत्तं वमुक्तएधो
स्यधिषीमहीत्याहवनीये समिधमाधायापोअन्वचारिषमित्युपतिष्ठंत इति। तत्रसमिदाधानमंत्राणां त्रयाणां पाठस्तु ए
धोस्येधिषीमहीति हेसमित्त्वं एधोसि त्वं अभिवृद्धिहेतुरसि॥ अतस्त्वामाधाय वयमेधिषीमहि वृद्धिं प्राप्नुमः॥ हे द्वितीयस
मित्त्वं सामिध नसाधनमसि हे तृतीयसमित्त्वं तेजोहेतुरसि अतो मयि तेजो धेहि सपादयु। उपस्थानमंत्रपाठस्तु अ
पो अन्वचा [redacted] रेति। अहमेता आपो अनुसृत्यासां रिषं कर्मानुष्ठितवानस्मि॥ रसेन जलगतेन सारेण संसृष्ट
हि संसृष्टा अभूम॥ हे अग्ने पयस्वान् जलसारयुक्तो हं आगमं त्वत्समीपं समागतोस्मि॥ तमेतादृशं मां वर्चसा बलेन त
संसृज प्रजया धनेन च संसृज योजय॥ कल्पः॥ समावर्तीत्युपस्थायेति। ये यं पृथिवीसं समावर्तिसिम्यग्रा त तामया सहसमा
१ पाठः। समावव र्तिपृथिवी। समुषाः। समुसूर्यः। समुविश्वमिदंजगत्। वैश्वानरज्यो
३ रिषं। रसेन समसृक्ष्महि। पयस्वाँ अग्न आगमं। तं मा सं सृज वर्चसा प्रज तिर्भूयासं। विभुं कामं व्यश्नवै। भूः स्वाहेति॥
या च धनेन

गताएवमुषः कालः सूर्यः सर्वमिदं जगद्ग्रसमानवर्ति॥ हे वैश्वानर अहं ज्योतिःस्वरूपो भूयासं त्वत्प्रसादाद्दिभुं कामं व्याप्तफ
लं व्यश्नवै प्राप्नवानि॥ कल्पः भूः स्वाहेत्याहुतिं जुहोति॥ यद्यमः पृथिवी सा स्वाहा वायिस्वाहा हुतमस्तु॥ अत्रा वै नियोगसय इता
द्वः॥ गद्देवाः पेत्राभिहुतावपरथैतुमं त्रयेतु॥ सुमित्रा द्रुपदादाभ्यां स्नातो द्वेयुपतिष्ठत॥ प्रतीयापः परिस्रज्याएधोस्त्रि जुहुया
त्रिभिः॥ अपः समेत्युपस्थानं भूः स्वाहेति जुहोति हि॥ अत्र मंत्राः षोडश सोऽध्वर्योः कृतमीरितं॥ ॥षष्ठानुवाकः॥ ॥
उहं षड्भिरनुवाके रस्याः कौकिल्यो सौत्रामण्यामाध्वर्यवमुक्तं॥ अथावाशिष्टश्चतुर्दशभिरनुवाकैर्हौत्रमुच्यते॥ तत्रास्मि
न्सप्तमेनुवाके होतारमुद्दिश्य मैत्रावरुणेन पाठनीयाएकादशप्रयाजप्रैषा उच्यन्ते॥ तत्र समिद्धः प्रेषितो मैत्रावरुणः प्रेष
मंत्रं पठति॥ तमिमं मंत्रमाह॥ होता यक्षत्समिधेंद्रं जति॥ यायं होता विद्यते सो यसमिधं द्रं समिन्नामकेनाग्निना युक्तमिंद्रं
इडस्पदे रुउरव्यायाः गोः पदस्थाने अस्मिन्नाहवनीये यक्षत्यजतु पूजयतीत्यर्थः॥ या सोमक्रयिणी गौः तस्याः पादपांसो
रमिडस्पदे। नाभा पृथिव्या अधि। दिवो वर्ष्मन्त्समिध्यते। ओजिष्ठश्चर्षणीसहान्। वेत्वाज्यस्य ३ प्रेष्य इत्यध्वर्युणा ३
होतर्य

कियानपिसागः आहवनीये प्रक्षिप्तः तस्मादिडस्पदमित्युच्यते॥ समिन्नामकः कश्चिदग्निविशेषः प्रथमयाजुह्या हूयते॥ अतोऽग्ना
मकाग्निद्वारा तमिंद्रं होता यक्षदित्युच्यते तत्रेडायाः पदमाहवनीयाख्यं पृथिव्या नाभा नाभिस्थानीयायामुत्तरवेद्यां मध्युप
रिवर्तते हूयमानो यमग्निः दिवो वर्ष्मन् द्युलोकस्य शरीरस्थाने इत्यर्थः॥ तत्र समिध्यते सम्यक्दीप्यते चर्षणीसहानु
द्दिश्यः ओजिष्ठः चर्षणयो मनुष्याः तान्सहते अभिभवतीति चर्षणीसहदेवास्तानुद्दिश्य देवानामध्ये ओजिष्ठो यंतप्र
बलः तादृशोग्निराज्यस्य वेतु इदमाज्यमश्नातु पिबति त्यर्थः॥ हे होतर्यज तदर्थं याज्यां पठेति॥ अथ द्वितीयप्रैषमंत्रमा
ह॥ होता यक्षत्तनूनपातमिति॥ अत्र सर्वत्र प्रथमांतो होतृशब्दे यु होतारमात्वष्टसंबुध्यंतो मानुषं यथापूर्वं मंत्रं समिद्धश्र
प्रयाजदेवतारूपमग्निविशेषमाह॥ एवमत्रापि तनूनपाच्छब्दात् द्वितीयप्रयाजदेवतारूपमग्निविशेषमात्वष्टा॥ देव्या
होता तनूनपां नामकमग्निं यक्षत् यजतु पूजयतु तदग्निद्वारा इंद्रं पूजयतु॥ कीदृशमिंद्रं उत्तिभिरस्मद्रक्षणे युक्तं जेतारं
उनपातं। ऊतिभिर्जेतारमपराजितं। इंद्रं देवं स्वर्विदं। पथिभिर्मधुमत्तमैः। नराशंसेन तेजसा। वेत्वाज्यस्य होत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उभिरिंद्रमीडितं। आजुह्वानममर्त्यो देवो देवैः स वीर्यः। वज्रहस्तः पुरंदरः। वेत्वाज्यस्य होत

४९ रं सुधे जयइीलं केनाप्यसनाप रा जितं देवं द्योतमानं सुवर्विदं सुवर्गस्य लब्धारं मधुमत्तमैः अन्नपानादिपाथेयुसंपन्नाम

न यंतमधुरैः पथिभिर्मार्गैर्युक्तं नरा शंसैर्मनुष्यैः शंसनीयं नतेजसा युक्तं तथाविधं इंद्रं पूजार्थं तनूनपादाग्निराज्यं पिबतु तद

र्थं हे मानुष होतर्यज्यं पाठ॥ तृतीयामाह॥ होता यक्षदिडाभिरिंद्रमीडितमिति॥ इडाशब्देन प्रयाजदेवतारूप स्तृतीयो ग्निरुच्यते॥ ब

हुवचनं पूजार्थं॥ तदग्निद्वारा देव्यो होत्र इंद्रं पूजयतु॥ कीदृशमिंद्रं ईडितं नानाविधैर्मंत्रैः स्तुतं आह्वानं सर्वेषु यज्ञेषु हो

मभाजं आह्वानभाजं वा अमर्त्यं मरणरहितं सर्वदा देवं देवैः सह स वीर्यो बहुसामर्थ्ययुक्तः शत्रूनभिभवितुं वज्र ४९

हस्तः आसुरीं पुरीं दारयति विनाशयतीति पुरंदरः तथाविधे इंद्रस्य प्रीतये पूर्वोक्तो वह्निराज्यं पिबतु। हे मानुष होतर्य

ज्यापठ॥ चतुर्थमंत्रमाह॥ होता यक्षद्बर्हिषिंद्रं निषद्वरमिति॥ बर्हिः शब्दश्चतुर्थप्रयाजदेवतारूपममग्निमाचष्टे॥ तास्मिन्बर्हिषि पू

जिते सति तद्द्वारेण इंद्रं देव्या होता पूजयतु॥ कीदृशमिंद्रं निषद्वरं नितरां यज्ञे सीदत्युपविशतीति निषद्वा देवा ते

र्षीद्रं न्निषद्वरं। वृषभं नर्यापसं। वसुभी रुद्रैरादित्यैः। सयुग्भिर्बर्हिरासदत्। वेत्वाज्यस्य होत

विश्रयन्त स्नवीर्यः सहो द्वार इंद्रमवर्धयन्। सुप्रायणा अस्मिन्यज्ञे विश्रयंतामृतावृधः। द्वार इंद्राय मीढुषे। वियंत्वाज्यस्य होत स्वेन

न्न शाश्रेष्ठं वृषभं कामानां वर्षयितारं नरेभ्यो हितं नर्यं तथाविधं कर्म यस्य सो नर्यापाः तथाविधं सर्वं इंद्रो वस्वादिः सयुग्भिः सहवर्तमाना भि

नैर्युक्तो बर्हिरासदत् यज्ञं प्राप्नोतु॥ वेत्वित्यादि पूर्ववत्॥ अथ पंचममंत्रमाह॥ होता यक्षद्दुरो दिशो जेति॥ द्वारशब्दः पंचमप्रयाजदे

वतारूपमग्निमाह॥ पूजार्थं बहुवचनं॥ तमग्निं देव्या होता पूजयतु॥ ताश्च द्वारशब्दाभिधेया देवता इंद्रं वर्धयंतु ओजस्सा द

यो दृष्टाताः यथा तमधाता रोत सैः वीर्यस्य चक्षुरादींद्रियसामर्थ्यस्य च सहसः शारीरबलस्य च वृद्धिं तथा इंद्रं यस्या भि

वृद्धिरित्यर्थः॥ ताश्च द्वारशब्दा देवताः सुप्रयाणाः शोभनगतयः ऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयित्र्यः तथाविधा विश्रयंतां विशेषेण

यज्ञमाश्रयंतु॥ मीढुषे वृष्ट्यादिना सेचकाय इंद्राय इंद्रार्थं द्वारादेवता वियंतु पिबंतु॥ षष्ठमंत्रमाह॥ होता यक्षदुषे इंद्रं जे

द्वय ति॥ उषाशब्दः षष्ठप्रयाजअग्निमूर्तिमाह॥ तां द्वारा उषे इं उषे देव्यो होता पूजयतु कीदृशाउषे इंद्रस्य धेनूधेनुवत् प्रीणयित्र्यौ

सुदुघे सुखेन दोग्ध्र्यु शाक्यमातरौ पयः प्रदानेन मातृसदृश्यो महीमहत्यौ पूज्ये वा वापदशब्देन गमनस्वभावं वत्सं माचष्टे॥ समानेन

उद्रस्य धेनू। सुदुघे मातरौ मही। सवातरौ न तेजसी। वत्समिंद्रमवर्धतां। वीतामाज्यस्य होतर्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२ होतारा। भिषजा सखाया। हविषेंद्रं भिषज्यतः। कवी देवौ प्रचेतसौ। इंद्राय धत्त इंद्रियं। वीतामाज्यस्य होतर्यज

५० वांतावनूसौ विंधंयोस्त्र सवातरौ नकारउपमार्थो। इंद्रस्य व सस्थानीयत्वात्। एकवसे इव ते उभे तेजसी तेजस्विन्यौ तादृशौ
मूर्तीवितू सस्थानीयमिंद्रं वर्धता दृधिं प्रापयता॥ तमूर्ती आज्यं वीतां पिबतां॥ सप्तममंत्रमाह। होतायक्षद्दैव्यौ यजेति॥ दैव्य
होतृशब्देन सप्तमप्रयाजदेवतारूपस्याग्नेर्द्वौ देहावुच्येते तावुभौ होता पूजयतु कीदृशौ। भिषजौ अनिष्टव्याधिचिकि
त्सकौ सखायापरस्परं स्निग्धौ तावुभाववनेन हविषा कवी इंद्रं। भिषज्यतः अनिष्टपरिहारेण चिकित्सां कुरुतः॥ तावुभाव क
वी विद्वांसौ प्रकृष्टज्ञानौ तावेंद्रार्थमिंद्रियं धत्तः॥ शक्तिं पोषयतः॥ तावुभावाज्यं पीतां॥ अष्टममंत्रमाह। होतायक्षत्ति
स्रो यजेति। अष्टमप्रयाजदेवतारूपस्याग्नेस्त्रिमूर्तयः तिस्रस्ताः पूजयतु कीदृश्यस्ताः देवीः द्योतनात्मिकाः॥ अपसः कर्म
निमित्तं त्रिधातवः त्रीणि शरीराणि धारयित्र्यः अतएव त्रयः त्रिलोकात्मिका इडादीनि तासां नामधेयानि ताश्च महीमहत्यः पू
ज्याः इंद्रपत्नीः॥ इंद्रस्य पालयित्र्यः हविष्मतीः अस्मद्दत्तेन हविषा युक्ताः ताः दृश्य एता आज्यं वियंतु॥ नवममंत्रमाह॥ होता

देवद्योतमानौ प्रचेतसौ ४
३ देवीः। त्रयस्त्रिधातवोपसः। इडा सरस्वती भारती। महींद्रपत्नीर्हविष्मतीः। वियंत्वाज्यस्य होत

१ द्रं देवं। भिषजं सुयजं घृतश्रियं। पुरुरूपं सुरेतसं मघोनिं। इंद्राय त्वष्टा दधदिंद्रियाणि वेत्वाज्यस्य होतर्यज
५ शमितारं शतक्रतुं। धियो जोष्टारमिंद्रियं। मध्वा समंजन् पथिभिः सुगेभिः। स्वदाति हव्यं मधुना घृतेन। वेत्वाज्यस्य होत
यक्षत्त्वष्टारं यजेति। त्वष्टृशब्देन नवमप्रयाजदेवतारूपोग्निरुच्यते तं होता पूजयतु तद्द्वारेण इंद्रं पूजयतु॥ कीदृशमिं
द्रं देवं द्योतनात्मकं भिषजं भेषजमानिष्टव्याधिचिकित्सकं सुयजं सुखेन यष्टुं शक्यं घृतश्रियं घृतसेविनं पुरुरूपं तत्तद्यजमा
नगृहागमनाय बहुरूपधारिणं सुरेतसं शोभनापस्युक्तं मघोनिं मघवंतं इंद्रं। इंद्रायेंद्राय स त्वष्टा इंद्रियाणि क्रियासाम
र्थ्यानि दधत् पोषयतु आज्यं पिबतु॥ दशममंत्रमाह॥ होतायक्षद्वनस्पतिं यजेति। वनस्पतिशब्देन दशमप्रयाजदे
वतारूपोग्निरुच्यते तं होतायक्षत् तद्द्वारेण इंद्रं पूजयतु कीदृशमिंद्रं शमितारं सर्वानिष्टशमनहेतुं शतक्रतुं शतसं
ख्याकाश्वमेधयुतं धियो जोष्टारं बुद्धेः सवितारं उपासकानां बुद्ध्याध्यात्म्यमित्यर्थः॥ इंद्रियं सामर्थ्यापितं तादृशमिंद्रं
सुगेभिः पथिभिः सुखेन गंतुं शक्यैर्मार्गैरग्रयमध्वा मधुरद्रव्येण समंजन् हवींषि स्निग्धीकुर्वन् वर्तते स च मधुना म
धुरेण घृतेन हव्यं स्वदाति स्वादूकरोति तथाविधं इंद्रप्रीत्यर्थं वनस्पतिर्देव आज्यं पिबतु॥ एकादशमंत्रमाह॥ होताय

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१स्वाहाज्यस्य।स्वाहामेदसः।स्वाहास्तोकानां।स्वाहा स्वाहाकृतीनां।स्वाहाहव्यसूक्तीनां।स्वाहादेवाँ२आज्यपान्।स्वाहेंद्रं२होत्राज्जुषाणा।इंद्रआज्यस्यवियतु

५१ होतर्यज

क्षदिंद्रं२जुषाणे ति॥ उक्तेषु सर्वेषु प्रयाजेषु अनुगतमिंद्रं होता जेयेतु पूजयतु तदिंद्रस्य प्रीत्यर्थं स्वाहुतिरस्तु मेदसो द्रव्यस्य स्वाहुतिरस्तु स्तोकानां विंदूनां स्वाहुतिरस्तु स्वाहाकृतीनां स्वाहाकारेण दीयमानानां सर्वद्धिविद्रव्याणां स्वाहुतिरस्तु हव्यसूक्तीनां हविस्तावकमंत्राभिमानिदेवतानामर्थे स्वाहुतिरस्तु येत्वाज्यं पिबंतो देवाः तान्सर्वान् उद्दिश्य स्वाहुतिरस्तु होत्रा धाम निमित्तभूता तदिंद्रं जुषाणाः सेवमाना ये देवाः तेषां स्वाहुतिरस्तु यमिंद्रः अन्ये च सर्वदेवाः आज्यं पिबंतु॥ हे मानुष होतस्तदर्थं याज्यां पठ॥ ॥सप्तमोनुवाकः॥

अष्टमे तेषामेव प्रयाजानां एकादश पुरोरुचोभिसमे प्रयाजानां मैत्रावरुणप्रैषा एकादशाभिहिताः अष्टमे तेषामेव प्रयाजानां एकादश पुरोरुचो भिधीयंते। तत्र प्रथमामृचमाह॥ समिध्यइंद्रं देवावारेति। समिन्नामको यो यं प्रथमप्रयाजदेवोग्निः स एव यमिंद्रस्वरूपः स च उषसां प्रातःकालानामनीके मुखे वर्त्तते किं कुर्वन् पुरः पूर्वस्यां दिशि रोचमानः

२उषसामनीके।पुरोरुचा।पूर्वकृदावृधानः।त्रिभिर्देवैस्त्रिंशतावज्रबाहुः।जघानवृत्रंविदुरो

३प्रतिरूरोमिमानः।तनूनपात्प्रतियज्ञस्यधाम।गोभिर्वपावान्मधुनासमंजन्।हिरण्यैश्चंद्रीयजति

त्रिंशत्संख्याकै

पूर्वकृत्पूर्वाणि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन् वावृधानः अतिशयेन वर्धमानः स इति पुरोरुक् आहवनीयः तेन पूर्वकृत् पूर्वाणि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि कुर्वन् वावृधानः अतिशयेन वर्धमानः ... [illegible] ... हविर्भाग्भिर्दैवैः सहितो वज्रबाहुः सन्वृत्रं वैरिणं जघान हतवान् दुरः स्वर्गस्य द्वाराणि विवव्रार विवृतान्यकार्॥ द्वितीयां॥ नराशंसः प्रचेता इति। तनूनपात्संज्ञको द्वितीयप्रयाजदेवः स च त्रिसंख्याकैश्च हविर्भा ... नराशंसः ऋत्विग्भिर्नरैराः समंतात्त्छंसनीयः युद्धेषु शूरः सन् प्रतिमिमानः वैरिणां बलमीयत्तया परिच्छिंदन्वर्त्तते तथा यज्ञस्य धाम फलभूतं स्थानं प्रतिमिमानः वर्त्तते तथा गोभिः स्वकीयैः रश्मिभिः वपावान् शरीरपुष्टिमान्वर्त्तते तथा मधुना मधुरेण घृतेन समंजन् पुरोडाशादीन्हवींषि श्लक्ष्णीकुर्वन्वर्त्तते तथा मक्रेश्चोदीमानः हिरण्यैश्चंद्री आल्हादकरी सन्प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानयुक्तः यजति देवान्पूजयति। तृतीयामाह॥ ईडितो देवैर्हरिवाँ इति॥ ईडितशब्देन तृतीयप्रयाजदेव उच्यते स च देवैः ईडितः स्तुतः इ

५ ४हरिवाँ२अभिष्टिः।आजुह्वानोहविषाशर्धमानः।पुरंदरोमघवान्वज्रबाहुः।आयातुयज्ञमुपनोजु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द्राभ्यां[redacted]नत्वात् हरिवान् हरिशब्दाभिधेयाभ्यां अश्वाभ्यां युक्तः अभिष्टिः अभितः क्रियमाणा इष्टिः यागो यस्य
सोयमभिष्टिः यागनिष्पादक इत्यर्थः आजुव्हानः संग्रामे प्रतिभटानां आव्हानकारी हविषा शर्द्धमानः अस्मा
:: भिः हुतेनाधिकं बलं प्राप्नुवन् वैरिणां पुराणि दारयतीति पुरंदरः मघवान् धनवान् वज्रबाहुरिंद्ररूपेण वज्रस्य
धारयिता तादृशोयं जुषाणः प्रियमाणः नः अस्माकं यज्ञमुपयातु समीपमागछतु ॥ चतुर्थीमाह ॥ जुषाणो
क बर्हि जोषा इति ॥ बर्हिर्नामिं चतुर्थप्रयाज[redacted]देवः हरिवान् अश्वयुक्तः जुषाणः प्रीतियुक्तः सन् पृथिव्याः संबंधिन्या
प्रदिशा प्रकृष्टया पूर्वया दिशा युक्तं प्राचीनमाहवनीयस्थानं प्रीदतु प्राप्नोतु उरुव्यचाः[redacted] अत्यंतव्याप्तः सन् प्रथ
मानं विस्तृतं स्योनं सुखकरं हविः प्राप्नोत्विशेषः कीदृशः आदित्यैः वसुभिः सजोषाः समानप्रीतिः कीदृ सः
शं हविः अक्तं श्लक्ष्णं हविः ॥ पंचमीमाह ॥ इंद्रं दुरः महोभिरिति ॥ द्वारशब्दाभिधेया देव्यः पंचमप्रयाजदे
४ बर्हिर्हरिवान्नइंद्रः ॥ प्राचीनं सीदत्प्रदिशा पृथिव्याः ॥ उरुव्यचाः प्रथमानं स्योनं ॥ आदित्यैरक्तं वसुभिः
१ कवष्यो धावमानाः ॥ वृषाणं यंतु जनयः सुपत्नीः ॥ द्वारो देवीरभितो विश्रयंतां सुवीरा वीरं प्रथमाना

✓ हतीबृहती पयस्वती सुदुघे शूरमिंद्रं ॥ पेशाती तंतुना संव्ययंती देवानां देवं यजतः सु

कीदृश्यः वस्यत्नीषु[redacted]र्तयः ताः इंद्रमभितो विश्रयंतां ॥ विशेषेण सेवंतां द्वारः दुरः छिद्रप्रवेशाः महावकाशा इत्यर्थः कवष्यः कवाट
वत्यः धावमानाः प्रवेशनिर्गमनरूपगतिमत्यः शुध्यमत्यो वा जनयो यज्ञानां जनयित्र्यः सुपत्नीः सुष्ठु पालयित्र्यः तादृश्यो
वत्यः धावमाना... लो कीर्तिभिः
द्व्योरृषाणं कामानां वर्षयितारं यंतु प्राप्नुवंतु पुनरपि कीदृश्यः सुवीराः शोभनवीरपुरुषाधिष्ठिताः महोभिः प्रथमानाः लो
केषु प्रख्याताः कीदृशमिंद्रं वीरं युद्धेषु शूरं ॥ अथ षष्ठीमाह ॥ उषासानक्ता बृहदुक्षमिति ॥ उषः शब्देन नक्तशब्देनाभिधेये
मजतः सुप्रयाजदेवस्य दे मूर्ती ते उभे इंद्रं देवं यजतः कीदृश्यौ महती महत्यो पयस्वती क्षीरवत्यौ सुदुघे सुखेन दोग्धुं शक्ये पेशस्वती
रूपवत्यौ तं तुना संव्ययंत्यौ वस्त्रेण वलं[redacted] कुर्वाणे सुरुक्मे शोभनाभरणे कीदृशमिंद्रं बृहंतं महांतं तथा युद्धेषु शूरं देवानामपि
देवं स्वामिनं ॥ सप्तमीमाह ॥ दैव्या मिमाना मनुषः पुरुत्रा होतारा विति सप्तमप्रयाजदेवस्य द्वौ पुरुषदेहावुच्येते तावुभा
विंद्रं हविषा दधातः वर्द्धयतः कीदृशौ तौ पुरुत्रा बहुषु स्थानेषु मनसा मिमाना स्वचित्तेनोत्पादयंतौ श्रद्धया ध्यायंतौ वि
२ नसा पुरुत्रा ॥ होतारा विंद्रं प्रथमा सुवाचा ॥ मूर्धन्यज्ञस्य मधुना दधाना ॥ प्राचीनं ज्योतिर्हविषा वृ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

५३ २ विषा वर्द्धमानाः। इंद्रं जुषाणा वृषण न्नपत्नीः। अच्छिन्नं तंतुपय सा सरस्वती। इडा देवी भारती विश्व [redacted]

त्यर्थः प्रथमा मुख्य स्तौ सुवाचा शोभन वाक्यौ कल्याण स्क्त ति मुक्तौ यज्ञस्य मूर्द्धनू मूर्द्ध स्थानीय आहवनीये प्राचीनं नमो
त्यर्थः प्रथमा मुख्य प्रतौ सुवाचा शोभन वाक्यौ कल्याण स्क्त ति मुक्तौ यज्ञस्य मूर्द्धनू मूर्द्धस्थानीय आहवनीये प्राचीनं नमो
तिर्दधाना उत्तमा ज्वाला मुत्पादयं तौ कीदृशौ न हविषा मधुना मधुरेण॥ अष्टमीमाह॥ तिस्रो देवी हविः तृ र्तिरिति॥ सरस्व
ती इडा भारती ने अष्टम प्रयाज देवस्य तिस्रो मूर्त्तयः ताश्च देवीः हविषा वर्द्धमानाः ऋत्यः इंद्रं जुषाणाः सेवमाना वर्त्तंते वर्धमान्यः
तन्न दृष्टांतः वृषणं न्नपत्नीः यथा पत्न्यः सेक्तारं सेवंते तद्वत् कीदृशमिंद्रं अच्छिन्नं तंतुं अविच्छिन्नं पुत्रपौत्रादि संतन्वानं घ
कीदृशी हविषा पयसा क्षीररसदृसेन कीदृशी भारती देवी द्योतमाना विश्वमूर्त्ती स्वेच्छा गृहीत बहुशरीर युक्ता॥ नवमीमा
हात्वष्टा दधा दिंदै वानि तिनवम प्रयाज देवस्त्वष्टु शब्देनोच्यते योयमिंद्रार्थं शुष्मम बलं दधत् संपादयतु कीदृशः त्वष्टा
अपाकः बालो न भवतीत्यर्थः यज्ञा से यज्ञासोर्थं पुरूणि बहूनि कार्याणि अविष्टुः अवेषी न संपादितवानित्यर्थः स्व इध
यं वृषा सेचन समर्थः भूरिरेताः बहुपत्या बीज युक्ताः वृषणं सेचन समर्थं यजमानं प्रजयतु यज्ञस्य मुर्धन्ना हव
उद्राय शुष्मी। अपाको चिष्टुर्यज्ञासे पूरूणि। वृषा यजन्वृषणं भूरिरेताः। मूर्धन्यज्ञस्य समनक्त

१ रवस्त चोनपाशैः। मन्या सम जंछमितानदेवः। इंद्रस्य हव्यैर्जठरं पृणानः। स्वदाति हव्यं मधुना ...। आत्मनेद म्यमगाछन्न स्वतंत्रः सन्नित्यर्थः स्नातं ये दृष्टांतः शमिन देवः
३ मन्या सम जन्न ... वनस्पति ... तन्त्रः तद्धत पुनः किं कुर्वन् ३
नीये देवान् समनक्तु संम्यक् हविः प्रापयतु॥ दशमीमाह॥ वनस्पतिर्घृतेनेति॥ दशम प्रयाज देवो वनस्पतिः सच मधु
नाम धुरेण घृतेन हव्यं स्वदाति स्वादु करोति तन्न दृष्टांतः पाशैरवसृष्टो न यथा कारागृहे बद्धः पुरुषः पाशैः मुक्तः सन् स्व
गृहे गत्वा विसर्जनेण व्यापारं करोति तद्वत् किं कुर्वन्नू हव्यैरिंद्रस्य जठरमुदरं पृणानः पूरयन्॥ एकादशीमाह॥ स्तोकानामिं
दुं प्रतीशूर इंद्रः॥ इंद्रशब्दः सर्वप्रयाज साधारणवाची सोयमिंद्रः यज्ञस्य मूर्द्धनू आहवनीये स्वाहा स्वाहुतं हविर्जुषतां
कीदृश इंद्रः स्तोकानामिंदुं प्रतिशूरः स्तोकानां हविर्लेशानां मध्ये योयमिंदुर्दीप्तिस्वलवांशः तं प्रतिशूरः आदरवान् अ इर
ल्पमपि हविर्भागं नावजानातीत्यर्थः वृषायमाणः वृषवदाचरन् यथा वृषो गोषु बहून् वत्सानुत्पादयति तद्वदयं बहुफ
लोत्पादक इत्यर्थः वृषभः कामानां वर्षयिता तुराषाट् तूर्णं सहते शत्रून् अभिभवतीत्यर्थः किं कुर्वन्नू घृतप्रुषा घृत
संगतेन मधुना मधुरेण रसेन हव्यमुंदन् पुरोडाशादिसूद्रवी कुर्वन् ताएताः पुरोरुगाख्याः एकादश संख्याका ऋचः

पति शूर इंद्रः। वृषायमाणो वृषभस्तुराषाट्। पंह विः १
घृतप्रुषा मधुना हव्यमुंदन्। मूर्धन्यज्ञस्य जुष

इतित्व प्रयाजानां याज्या आप्रिसंज्ञ्यं ते हविः प्रक्षेपात् पूर्वपाठत्वात् पुरोरुचः युज्यं ते प्रयाजा आभिरिति याज्याः देवताः सर्व
तः प्रीणयंतीत्याप्रियः ॥ ॥इति अष्टमोनुवाकः ॥ ॥अष्टमे प्रयाजयाज्या अभिहिताः अथ नवमे ऐंद्रस्य पशोः वपा
पुरोडाशहविषाद्दैंद्वयाज्यापुरोनुवाक्ये क्रमेणोच्येते तत्र वपामंत्रयोः प्रतीके दर्शयति ॥ आचर्षणिप्रा विवेषयन्मेति आ
चर्षणिप्रा वृषभो जनानामिति पुरोनुवाक्या सा च जुष्टी नरइत्यत्र व्याख्याता विवेषयन्मा धिषणेति याज्या सचेंद्रं यो विश्व
तस्परीत्यत्र व्याख्याता ॥ अथ पुरोडाशे पुरोनुवाक्यायाः प्रतीकं दर्शयति ॥ तं सध्रीचीरिति तं सध्रीचीरूतयो वृष्णियानि
नीत्येषा वृषासो अंशुरित्यत्र व्याख्याता ॥ अनंतरमेव याज्यामाह ॥ सत्यमित्था नत्वावा अन्यो इंद्रमिति ॥ हे इंद्र त्वमेवाऽनामानं वक्
सत्यमित् सत्यमेव कीदृश इव च इति तदुच्यते अन्यः कश्चिद्देवो मर्त्यो वा ज्यायान् त्वत्सदृशो नास्तीत्यर्थः यो ज्यान धिकोना
प्य स्ति अर्णउदकमुद्दिश्य त्वं परिशयानं परितोव्याप्य वर्तमानं अहिं मेघं अहन् हतवानसि मेघं भित्वा जलं वर्षयसीत्यर्थः

उवाः अन्यो अस्ति । इंद्र देवो न मर्त्यो ज्यायान् । अहन्नहिं परिशयानमर्णः । अवासृजोपो अछा

२ रुहूत शत्रून् । ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु । इंद्राभर दक्षिणेना वसूनि । पतिः सिंधूनामसि रेव

न तः समुद्रं अछा समुद्राभिमुख्येन अपो जलानि अवासृजः अवाङ्मुखत्वेन सृष्टवानसि ॥ अथ हविषः पुरोनुवाक्या
माह ॥ प्रससाहिषे पुरुहूत शत्रूनिति ॥ हे पुरुहूत बहुषु यज्ञेषु आहूयमान इंद्र शत्रून् प्रकर्षेण ससाहिषे अभिभूतवानसि ते
• शुष्मो बलं ज्येष्ठः अत्यंतं प्रवृद्धः इह अस्मिन् कर्मणि रातिः त्वदीयं मस्त [redacted] हे इंद्र दक्षिणेन हस्तेन वसूनि धनान्याभर धन
त्वं तु रेवतीनां धनयुक्तानां संपदां सिंधूनां रत्नाधाराणां समुद्राणां पतिः पालकोसि ॥ तत्रैव याज्यामाह ॥ सद्यो वृधम
इषे धा इति ॥ हे इंद्र सत्वं सद्यो वृधं सकृद्वर्धकं अस्मे अस्मासु अधिधाः अधिकं संपादय जनाषाट् विरोधिजनानाम द्युम्नं धनं
भिभवितः त्वदीयं क्षत्रं बलं महि महत् नो अस्मान् मघोनः धनवतः कृत्वा रक्ष ॥ तथा सूरीन् विदुषश्च कृत्वा
पाहि न अस्मान् राये धनाय स्वपत्ये शोभनापत्यत्वाय इषे अन्नाय धाः धारय अस्मभ्यं धनादीनि देहीत्यर्थः ॥ अत्र विनि
नियोगसंग्रहः ॥ ऐंद्रपशौ वपाया द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्यके आचर्षणि विवेषेति पुरोडाशे पुनर्द्वयं तं सध्रीचीः सत्यमि

४ धिधा द्युम्नमस्मे । महि क्षत्रं जनाषाडिंद्र तव्यं । रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरीन् । राये च नः स्वपत्या

५५ २ देवंदेवैः। वीरवत्स्तीर्णं वेद्यामवर्धयत्। वस्तोर्वृतंप्राक्तोर्भृतं। राया बर्हिष्मतोत्यगात्। वसुवने वसुधेयस्य वेतु

सहदेवः इंद्रः

कः

च हविषस्तत्तथाद्यं॥ प्रससाहिससेमत्रानुवाके षड्रीरिताः॥ नवमोनुवाकः॥ नवमे वपादीनां याज्यानुवाक्या उक्ताः दश

च हविषस्तत्तथाद्यं॥ प्रससाहिससेमं त्रानुवाके षडीरिताः॥ नवमोनुवा॥ नवमेवपादीनां याज्यानुवाक्या उक्ताः दश

मे अनूयाजानां एकादशमैत्रावरुणप्रैषा उच्यंते॥ तत्र प्रथममंत्रमाह॥ देवंबर्हिरिंद्रंसुयजेति बर्हिःशब्देन दर्भाभिमानी

प्रथमानुयाजदेवस्वरूपमुच्यते तद्बर्हिरिंद्रं देवं वर्द्धयत् कीदृशं बर्हिः स्तदेवंशोभनादेवतायस्य तत् सदेवं सवैर्हि दे

वैः बर्हिषि निषीदतितथा देवैर्देवसदृशैः ऋत्विग्भिः वेद्यां स्तीर्णं प्रसारितं तया वीरः कर्मशूरो यजमानो स्यास्तीति अहोरात्रिदार्के

दव्ययपद वीरवत् वस्तोर[redacted]क्तोरित्येतद्द्वयं इदं बर्हिः वस्तोरहनि वृतं संपादितं अक्तोः रात्रौ प्रस्तृतं प्रकर्षेण उन्नतदेशे स्थापि

बर्हिष्मतान् तं तादृशं बर्हिः राया धनेन बर्हिष्मत अन्यान्यागान् अत्यगात् अतीत्य गतं इतर्यागेभ्यो धिकंधनं प्रयच्छतीत्यर्थः वसु

मेव यि धेयस्य वसुधनं धेयं संपादनीयं यस्य कुबेरादेः सोयं वसुधेयस्तस्य वसुवने धन[redacted]दाननिमित्तं तदीयं धनं अस्मभ्यं

दातुमित्यर्थः वेतु बर्हिर्देव आज्यं पिबतु तदर्थं हे होतर्यज याज्यापठ॥ अथ द्वितीयामाह॥ देवीर्द्वार इंद्रं सुयजेति

१ संघाते। विड्रीर्यमिन्नवर्धयन्। आवत्सेन तरुणेन कुमारेण च मीविता अपावर्णि। रेणुककाटं नुदंतां। वसुवने वसुधेयस्य वे

:: द्वारस्त्वाभिधेय स्त्रीमूर्तयो द्वितीयानुयाजदेवताः तादेव्य इंद्रमवर्द्धयन् कीदृश्यः संघाते विड्री द्वाराभिमानिता

तकवाटद्वयमेलकेनेदृढत्वाजाय कुत्र वर्धितवत्यः यामन्त्रियमरूपयागे वत्सो संतबालः तरुणो युवा तयोर्मध्येव

र्तमानः कुमारः चकारस्तेषां समुच्चयार्थ आकारः कात्स्न्यवाची सर्वैः अपत्यैः सहितमिंद्रमित्यर्थः किंचैता द्वा देवताः

क्येन मीविताः बलाधिस्थो त्वमापन्नाः सत्या रेणुकाकाटमपनुदंतां कस्यां भवं काटं लिंगं रेणुकरमणशीलेकाटयस्यरा

क्षसादेः तं स्वैरचारिणं निराकुर्वतु दृष्टांतार्थ अर्वन्शब्दः[redacted]दुर्दांतोश्वो यथा विषयव्यसनेन मत्रको पिवउवामा यहदि

तादृशामित्यर्थः तादेव्या वियंतु आज्यं पिबंतु वसुवन इत्यादि पूर्ववत्॥ ॥अथ तृतीयमंत्रमाह॥ ॥देवीउषासा

नक्तो वीतायजेति॥ उषासानक्ताशब्दवाच्ये अहोरात्राभिमानिन्यो तृतीयानुयाजदेवते उभे प्रयति प्रकर्षेण ग

च्छति वर्त्तमान यज्ञे इंद्रम् व्हेतां इंद्रस्याव्हानमकुरुतां देवीर्विशः देवसंबंधिनीः प्रजाः आयाशिष्टां प्रकर्षेण प्रापि

२ इंद्रंयत्ते प्रयत्यव्हेतां देवीर्विशः प्रायाशिष्टां। सुप्रीते सुधिते अभूतां। वसुवने वसुधेयस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२देवमिंद्रमवर्धतां।अमाव्यन्याघाद्वेषांसि।आन्यावाक्षीद्वसुवार्याणि।यजमाय शिक्षिते।वसुवने वसुधेयस्य

५६ ३ तथाचर्थानुयाज देवस्य जोष्ट्री इत्यत्राच्येद्वे स्त्रीमूर्त्ति सुप्रीत

तवत्यौ स्वयंच सुप्रीते अत्यंततुष्टे सुधिते सुखप्राप्तियुक्ते अमृतां सुधितिं तेवसुधिति शब्दो सुखप्राप्तिवाचको ताहृशौ देव्यौ वीतां पिबतां॥ ॥अथचतुर्थमंत्रमाह॥ ॥देवी जोष्ट्री वसुधिती वीतां यजेति॥मध्यात्तृतीयानुयाजदेवस्य उपासा नक्तशब्दवाच्ये द्वे स्त्रीमूर्तितेचवसुधिति सुखप्राप्तियुक्ते ताहृश्यौ उभे इंद्रं देवमवर्ध तां वर्धितवत्यौ तयोरुभयोः मध्ये अन्या काचिद्देवी अघाद्वेषांसि द्वेष्याणि पापानि अयाविअस्मत्तः पृथक् कृतवती अन्या इतरा देवता वार्याणि वसुवरणीयानि धनानि अवाक्षीत् सर्वतः प्राप्तवती किमर्थं यजमानाय कीहृश्यो देव्यौ शिक्षिते कुशले॥ अथपंचममंत्रमाह॥ तेच

त देवी ऊर्जाहुती वीतां यजेति॥ऊर्जाहुतिशब्दवाच्ये पंचमानुयाजदेवते स्त्रीमूर्त्तिर्दुघे अपेक्षितस्य फलस्य दोहयित्र्यो सुदुघे सुदोग्ध्र्यावर्ये ताहृश्यौ उभे पयसा क्षीरविकारेण हविषा इंद्रमवर्धतां वर्धितवत्यौ तयोरन्या काचित् इषमन्नमूर्जं रसं च अवाक्षीत् प्राप्तवती इतरा तु सग्धिं सहभोजनं सपीतिं सहपानं च उभयोः प्रापितवती तेच उभे नवेन इदानी

त २तीडुघे सुदुघे।पयसेंद्रवर्धतां।इषमूर्जमन्यावाक्षीत्।सग्धिं सपीतिमन्या।नवेन पूर्वं दयमाने।पुराणेन नवं।अधातामूर्जमूर्जाहुती वसुवार्याणि।यजमानाय शिक्षिते।वसुवने वसुधेयस्य

२।देवमिंद्रवर्धतां।हताघशंसावाभार्ष्टां वसुवार्याणि।यजमानाय शिक्षितौ।वसुवने वसुधेयस्य वी

क्रियमाणेन हविषा पुराकदाचिदनुष्ठितं हविः दयमाने रक्षयित्र्यौ पुराणेन च हविषा नवं हविः पालयंत्यौ हविर्द्वयेनात्यंततुष्टे इत्यर्थः तेचऊर्जाहुतीदेव्यौऊर्जं क्षीरादिरसमधातां संपादितवत्यौ शेषं पूर्ववत्॥ ॥अथाष्टममंत्रमाह॥ देवादैव्याहोतारा तायजेति॥ दैव्याहोतृशब्दवाच्योः षष्ठानुयाजदेवस्य द्वौ देहौ तथाविधौ देवौ इंद्रं देवमवर्द्धतां वर्द्धितवंतौ कीहृशौ देवौ हतघशंसौ अघं अस्मद्विषयं द्रोहं शंसतीत्यघशंसः वैरी स च हतायाभ्यां तौ हताघशंसौ ताहृशौ देवौ यजमानार्थं वरणीयानि वसूनि आभार्ष्टां आहृतवंतौ शिक्षितौ कुशलौ॥ ॥अथसप्तममंत्रमाह॥ ॥देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीर्यजेति॥इडासरस्वती भारती तिस्रो देव्यः सप्तमानुयाजदेवताः परस्परवियोगः कदाचिदपि नास्तीति विवक्षया पुनरपि तिस्रो देवीरित्युक्तास्तिस्रः पतिं पालकं इंद्रमवर्धयन् वर्धितवत्यः तासां मध्ये भारती देवी दिवं द्युलोकं अस्पृक्षत् स्पृष्टवती द्युलोके वर्त्तत इत्यर्थः सरस्वती देवी रुद्रैः देवैः सहिता यज्ञमस्पृक्षत् अपालयदित्यर्थः इडादेवी वसुमती धनयुक्ता पृथ्वीः।पतिमिंद्रमवर्धयन्।अस्पृक्षद्भारती दिवं।रुद्रैर्यज्ञं सरस्वती।इडा वसुमती गृहान्।वसुवने वसुधेयस्य वियंतु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

७ दिंद्रः दृक्षाभिर्मामितेन तदाकारखाद्धिरण्यपर्णः सुवर्णमयपत्रयुक्तः मधुशाखो मधुराभिः कोमलाभिः शाखाभिर्युक्तः सुपिप्पलः शोभनेन फलेन युक्तः सो वनस्पतिर्देवो इंद्रं देवं वर्धितवान्स्वकीयेन दृक्षाग्रेण दिवं द्युलोकं आप्रास्पृ जितवान् अथ अंतरिक्षमाप्रा मध्यभागेन च जितवान् पृथिवीमदृपृ हीं मूलैर् दृढीकृतवान् ॥ अथ दशममंत्रमाह ॥ देवं बर्हिर्वारि तीनां ० यजेति ॥ दशमानुयाजदेवो देवभूमिमानी बर्हिः शब्दवाच्यः तत्र बर्हिर्वारितीनां वारां जलानां मितयः प्रापयो बर्हितयस्तासां वारितीनां देवद्योतकं दर्भेषु प्ररूढं पुष्टमूलं जलप्राप्तिजो

तेस्वतुमातुरा ५७ क्ष्यतेतादशं बर्हिर्दवर्धितवान्कोदक्षीबर्हिर्दिद्रेणस्वासस्थं शोभनमासनं त्वासस्त्वासिन्स्थातुं योग्य स्वासस्थं इंद्रो हि बर्हिषिसुखेनोपविशतीत्यतएव	ग्रहानस्थस्तत अपालयतत्तास्मिन्स्तौ वियं तो पिबंतु ॥ अथाष्टममंत्रमाह ॥ देवइंद्रो ० यजेति ॥ नराशंसशब्देनाष्टमानुयाजदेव उच्यते स च परमैश्वर्ययोगादिंद्रः स च त्रिवरूथः त्रिविधसेनायुक्तः त्रिवंधुरः त्रिविधोन्नताबनतंभौ वैयुक्तः समीपवर्तिनी काचित्सेनास्कन्नताततो बहिर्भूतामध्यमा काचिदानताततापि बहिर्भूता अधमा त्यन्तमानता दशो देवः प्रसिद्धमिंद्रं देवं वर्द्धितवान् स च नराशंसः शतिष्ठानां स्वेत पृष्ठानां गवां शतेन सहस्रेण चाहितः सर्वतो व्याप्तः प्रवर्त्तते मित्रावरुणे मित्रावरुणावेवास्य नराशंसस्य होत्रं होतृत्वमर्हतः बृहस्पतिस्तोत्रं उद्गातृत्वमर्हतिअश्विनाध्वर्यवमध्वर्युत्वमर्हतः ॥ ॥ अथ नवममंत्रमाह ॥ ॥ देवइंद्रो वनस्पतिः ० यजेति ॥ नवमानुयाजदेवो वनस्पतिशब्दवाच्यः स च परमैश्वर्ययोगादिंद्रो तु वसुधेयस्य धनस्वामिनः वसुवने धनदाननिमित्तं वेतु अयं देव आज्यं पिबतु हे होतस्त्वदर्थं याज्यां पठ ॥ ॥ दशमोनुवाकः ॥ ॥ निर्वपिकालिनायाय	देव्यो [illegible]बल स्तोतृ त्वं

विशति ॥ अतएव वासनं मिंद्रस्य समी पवर्तिभूत्वा अन्यानि लौकिकानि बर्हीषि व्यभ्यभूत् । तिरस्कृतवानिति लौकिकान्बर्हीषि मंत्ररहितानि इंद्रेण स्थातुं योग्यानि ॥ अथैकादशमंत्रमाह ॥ देवो अग्निः स्विष्ट० यजेति । स्विष्टकृन्नामको निरेकादशानूयाजदेवः सोयं अदेववर्धितवान् देवाः समर्थत्वात् तयं निर्देशः यस्य सर्वमिष्टं तस्य सर्वत्र सुष्ठु कुर्वन्नग्नेः तदुक्तिर्व्युत्पत्त्या स्विष्टकृदिति नामधेयं पन्नं तादृशो देवो नो अस्मदर्थं अथा स्विष्टकृ ७

४ मिधाग्निमिडस्पदे । अश्विनेंद्रं सरस्वतीं । अजो धूम्रो नगोधूमैः कुलैर्मेषजं । मधुशष्पैर्नतेजइंद्रियं । पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु । वियंत्वाज्यस्य हो

अत्रैजार्थी	मेंद्रः पशुः सूत्रकारेणोक्तः निर्वपणकालऐंद्रं पशुमालभत इति तत्रानुयाजार्थं मैत्रावरुणप्रैषाः दशमेनुवाके अभिहिताः अथैकादश चोदकप्राप्तपशुत्रयमैत्रावरुणप्रैषा उच्यंते अस्याः कोकिलायाः प्रकृतिभूतायां सौत्रामण्यां पशुत्रयं विहितं आश्विनं धूम्रमालभते सारस्वतं मेषमैंद्रं ऋषभमिति तदेतत्त्रयमत्र चोदकप्राप्तं तदीयपशुप्रयाजप्रैषु ॥ प्रथममंत्रमाह ॥ होता यक्षत्समिधा० यजेति ॥ सर्वप्रयाजसाधारणो देवोग्निः तस्य विशेषमूर्तयः समिदादयः यायं देव्यो होता सोयमिडस्पदे सोमक्रयणीपदपांसुसंयुक्त आहवनीये समिधाग्निं यक्षत् समिन्मूर्तिरूपेण वर्तमानमग्निं यक्षत् पूजयतु ॥ तद्द्वारेण अश्विनाविंद्रं सरस्वतीं च देवतात्रयं पूजयतु यो यमजो धूम्रवर्णः आश्विनं धूम्रलाममालभेतेति विहितः सोयमत्र स [illegible] गोधूमैः कुलैः बदरफलैश्च सह भेषजं औषधं निरनिवारकमित्यर्थः अत्राजो धूम्रा नगोधूमेरित्युक्तो नकारः साहित्यार्थः एवमुत्तरत्रापि यथायोग्यं साहित्यार्थोपमार्थो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वायोजनीयः यानि शष्पाणि व्रीह्यंकुराणि तैस्सहितं मधुरमिदं द्रव्यं तेजस इंद्रियस्य च कारणत्वेन तद्रूपं येयं परिस्रुत् धारयास्र
य वंती सुराख्या पयः क्षीरं तदुभयमत्र सोमः सोमसदृशं मधुघृतं मधुरघृतं स[illegible]दृशं अतस्तदीयं कर्म निष्पादयितुं यायसमिरश्वा
अ श्विनः यश्च श्वीद्रसरस्वत्याख्या देवाः ते सर्वे पिबंत्वाज्यस्य वियंतु इदमाज्यं पिबंतु तदर्थं त्वं मानुषहोतर्यज याज्यां पठ॥ ॥अथ
द्वितीयमंत्रमाह॥ ॥होतायक्षत्तनूं बुर्यजेति॥ यो द्वितीयप्रयाजस्तनूनपान्नामकः यश्च सरस्वती यौ च सरस्वत्युपलक्षिता
वश्विनौ यश्च सरस्वत्युपलक्षित इंद्रः तान् सर्वान्देवान् अयं दैव्यो होता यक्षत् पूजयतु यो यमत्रा विजातीयो मेषस्तारस्वत
म मू मेषमितिवाक्यविहितो रसैस्सरायं मधुतापथाः सह भेषजम निष्टनिवारकं कर्मानुष्ठानमेवात्र मधुरः पंथाः अत्राश्विना
म तदुपलक्षिताः सर्वदेवाः इंद्राय वीर्यमा[illegible]रन् कीदृशं वीर्यं बदरैः सक्तुहेतुभिः बदरफलैः उपवाकाभिः हरितयवैः ः
तोक्मभिः अंकुरितव्रीहिभिश्च निष्पन्नं भेषजम निष्टनिवारकं पयः सोमइत्यादि पूर्ववत्॥ ॥अथ तृतीयमंत्रमाह॥
यनपात्सरस्वती। अविर्मेषो न भेषजं। पथा मधुमताभरन्। अश्विनेंद्राय वीर्यं। बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्मभिः। पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु।
वियंत्वाज्यहो

लिसन्वयः यो यं विहितो मेषरूपः पशुः याच तद्देवता सरस्वती तदुभयं भिषक् चिकित्सकः नराशंसः सर्वारिष्टनिवारक ३
३ कां कुर्वद्दैव्यो होता यक्षा
१ नन्नग्नहुं। पतिं सुरायै भेषजं। मेषः सरस्वती भिषक्। रथो न चंद्र्यश्विनोर्वपा इंद्रस्य वीर्यं बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्मभिः। पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु। वियं
त्वाज्यस्यहो। होतायक्षन्नराशंसं नर्मजेति॥ तृतीयप्रयाजदेवो नराशंसः तम[illegible]दिदेवसंयुक्तं होता पूजयतु॥ साहित्यवाचिना
नकारेण देवतांतरयोगोवगम्यते नग्नहुशब्दस्थूलयवं तन्निष्पन्नः सक्तुवाचीसच द्रव्यविशेषो मलनेन सुरायाः प
तिः पालकः तादृशं सुरापतिं नग्नहुं। भेषजं अनिष्टनिवारकमित्यर्थः येयं वपा सेयमश्विनोः देवयोः रथो न चंद्र
रथ इव दाह्लादकारी इंद्रस्य तु वीर्यसामर्थ्यहेतुं बदरैरित्यादि पूर्ववत्॥ ॥अथ चतुर्थमंत्रमाह॥ ॥होतायक्षदिडे
डितं वर्यजेति इट्शब्देन चतुर्थप्रयाजदेव उच्यते इडादेवेन सह अश्विसरस्वतीइंद्र देवान् होता यजतु कीदृशं इंद्रः ई
डितो मंत्रैस्स्तुतः सरस्वती माजुह्वानः इहकर्ण्याक्रयन्वर्तते इंद्रं बलेन वर्द्धयन्वर्त्तते ऐंद्रं ऋषभमिति विहितेन गो
जातीयेन ऋषभेण इंद्रियं वर्द्धयन्वर्त्तते अश्विसहितायेंद्राय वीर्यं वर्द्धयन्वर्त्तते ये सक्तवो याः पवाः ये च कर्कंधवः स्थू
लबदरफलविशेषाः ये च लाजसदृशा व्रीहिबीजविशेषाः तैस्सर्वैर्युक्तं मासरं मासरद्रव्यं वर्द्धयन्वर्त्तते मासरं तके मधुमधुर
डे आजुह्वानः सरस्वतीमिंद्रं बलेन वर्धयन्। ऋषभेण गवेंद्रियं। अश्विनेंद्राय वीर्यं। यवैः कर्कंधुभिः। मधु लाजैर्न मासरं। पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु। वियंत्वाज्यस्य हो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१ छदीमोर्णम्रदाः। भिषङ्नासत्या। भिषजाश्विना अश्वाशिशुमती। भिषग्धेनुः सरस्वती। भिषग्दुह इन्द्राय भेषजं। पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु। वियंत्वाज्यस्य होत

५९

मिश्रितं सक्ष्मयवचूर्णं॥ ॥अथ पंचममंत्रमाह॥ ॥होता यक्षत् बर्हिरूर्णम्रदा यजेति॥ दर्भाभिमानी बर्हिः शब्दवाच्यः पंचम
प्रयाजदेवः तं देवं होता यजतु कीदृशो देवः छदीमा शोभनस्तरीभाव यामास्तरणं यस्यासौ छदीमानं ऊर्णम्रदाः ऊर्ण
त्वन्मृदुः इह कर्मणि नासत्या भिषक् अश्विदेवौ चिकित्सकौ विघ्नरूपा निष्ट निवारकौ न केवलं मंत्रेव किंतु सर्वभिष
जा अश्विना तौ देवौ चिकित्सकौ कीदृशौ अश्वा अश्ववंतौ व्यापिनौ वा सिश्रुमती निसितबुद्धिः यं सरस्वती सापि धेनुः प्री
णयत्री सती भिषक् चिकित्सक सदृशी योयमश्विरूपा सरस्वती भिषक् भिषक् सोयमिंद्रार्थं भेषजं औषधसदृशं इ
दं कर्म दुहे दोग्धी निष्पादयतीत्यर्थः॥ ॥अथ षष्ठमंत्रमाह॥ ॥होता यक्षद्दुरो दिशो यजेति॥ दुरशब्दाभिधेयाः द्वारा
भिमानिन्यः षष्ठप्रयाजदेवताः ता होता यजतु ताः कीदृश्यः दिशो दिगाभिकाः कवष्योन कवाट युक्ता इव वर्त्तंते व्य
चस्वती व्याप्तिमत्यः कीदृश्यो दिगाभिकाः दुराख्या देवताः अश्विभ्यां अश्विदेवाभ्यां सह वर्त्तंते इंद्रो न इंद्र इव रोदसी

३ दिशः। कवष्यो न व्यचस्वतीः। अश्विभ्यां न दुरो दिशः। इंद्रो न रोदसी दुघे। दुहे कामान्सरस्वती। अश्विनेंद्राय भेषजं। शुक्रं न ज्योतिरिंद्रियं। पयः
सोमः परिस्रुता घृतं मधु। वियंत्वाज्यस्य हो

४ उषे नक्तं दिवा। अश्विना संजानाने। समंजाते सरस्वत्या। त्विषिमिंद्रे न भेषजं। श्येनो न रंजसा हृदा। पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु। वियंत्वाज्यस्य हो

र्थः द्यावापृथिव्यौ दुघे दोग्धी तत्र सं सारं संपादयतीत्यर्थः सरस्वती कामं दुहे दोग्धी संपादयती अश्विनेंद्राय अश्विभ्यां सहिताय
इंद्राय भेषजं औषधसदृशमिदं कर्म शुध्यं न शुक्रं न शुद्धमिव ज्योतिः प्रकाशक इंद्रियं संपाद्यत इति शेषः॥ ॥अथ सप्तम
मंत्रमाह॥ ॥होता यक्षत् सुपेशसोषे नक्तं दिवा अश्विना संजानाने यजेति॥ उषा शब्देन सप्तम प्रयाजदेवस्य मूर्त्तिद्वयं अहोरात्राभिमानीरूपमुच्यते दे
उषे होता यजतु कीदृशे उषे सुपेशसे शोभनरूपयुक्ते नक्तं दिवा अहोरात्ररूपे अश्विना संजानाने अश्विदेवाभ्यां संयुज्य
सर्वं जानंत्यौ तथा सरस्वत्या सह समंजाते सम्यक् गच्छंत्यौ तादृश्यौ देव्यौ इंद्रे भेषजं न औषधमिव त्विषिं दीप्तिं कृतवत्यौ
विशेषः श्येनो न प्रबलपक्षी इव रंजसा रंजकेन हृदा हृदयेन संयुक्ते इति शेषः यथा श्येनस्तीव्रवेगेन मनुष्याणां हृदयं
जयति तद्वदिमे अश्विस्वकार्यनिष्पादनेन रंजयत इत्यर्थः॥ ॥अथाष्टममंत्रमाह॥ ॥होता यक्षत् दैव्या होतारा यजेति॥ दै
व्या होतृशब्देन अष्टमप्रयाजदेवस्य द्वौ देहावुच्येते तौ होता यजतु भिषजाश्विना भिषक्रूपावश्विनावपि यजतु इंद्रं

५ होतारा भिषजाश्विना। इंद्रं न जागृवी दिवा नक्तं न भेषजैः। शूषं सरस्वती भिषक्। सीसेन दुह इंद्रियं। पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु। वियंत्वाज्यस्य होत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३ देवीर्न भेषजं। त्रयस्त्रिधातवोपसः। रूपमिंद्रे हिरण्ययं। अश्विनेडा न भारती। वाचा सरस्वती। महइंद्राय दधुरिंद्रियं। पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु। वियंत्वाज्यस्य होत
६०

इंद्रमपियजतु नकारस्समुच्चयार्थः कीदृशो होतारो दिवा नक्तं न दिवसरात्रौ च भेषजैरौषधैः जाग्रविजागरूको जनिष्टपति
हारं निरंतरं सावधाना इत्यर्थः ये यं सरस्वती सा भिषक् समाना सत्ति सीसेन सीसक्रीतेन शष्पद्रव्येण शुभं बलं इंद्रियं च दधु
रादिपाठं वंच दुहे दोग्धि संपादयतीत्यर्थः॥ ॥अथ नवममंत्रमाह॥ ॥होता यक्षत्तिस्रो देवीर्यजेति॥ इडा सरस्वती भारती
त्येतास्तिस्रो देव्यः नवमप्रयाजदेवताः तास्तिस्रो देवी होता यजतु ताश्च देव्यः उह्यमाना त्रयो लोकत्रयात्मिकाः त्रिधातवस्त
लोकत्रात्मिरूपत्रिविधफलधारिण्यस्तास्य अपसः अस्मात् कर्मणः इंद्रे हिरण्मयरूपं दधुः किमिव औषधमिव यथा सर्वोप हिरण्ययं
द्रवशमनहेतुरौषधमेवमिंद्रे संपाद्यमानमिदं रूपमित्यर्थः या देवतावश्विनौ याश्चेडाद्यास्तिस्रो देव्यः ते सर्वे मिलित्वा इंद्रे ताइ
र्थं महइंद्रियं अतिशयधिकं बलं दधुः संपादितवंतः॥ ॥दशममंत्रमाह॥ ॥होता यक्षत्त्वष्टारमिंद्रं यजेति॥ दशमप्रयाजदेव
त्वष्टा तमिंद्रमश्विनौ सरस्वती च होता यजतु देवतानां त्वष्टा तः भिषजं तथा भेषजं मनिष्ट निवारकं तद्ददेत देवा इत्यर्थः
२२ त्विंद्रमश्विना भिषजं न सरस्वती। ओजो न जूतिरिंद्रियं वृको न रभसो भिषक्। यशः सुरया भेषजं। श्रिया न मासरं। पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु।
वियंत्वाज्यस्य होत

पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु। वियंत्वाज्यस्य होत
४ शमितारं शतक्रतुं। भीमं न मन्युं राजानं व्याघ्रं नमसाश्विना भामं। सरस्वती भिषक् इंद्राय दुह इंद्रियं।

एतद्द्वा प्रसादादोजआदित्रयं संपद्यते ओजः कर्मानुष्ठानउत्साहः जूतिर्जवो वेगः तत्रालस्यराहित्यमिंद्रियं करणपाटवं ईत
यस्समुच्चयार्थो नकारः यो यस्मिन् कर्मणि वृको स्ति तल्लोम्नामत्र संपादितत्वात् लोमोपलक्षको वृकशब्दः स च वृको रभसो भिषक्
नती च विकित्सक इव हितकारीत्यर्थः यत्तु मासरं यवसक्तुरूपं द्रव्यं तत् श्रिया न संपदा सममित्यर्थः॥ ॥एकादशमंत्रमाह॥
होता यक्षद्वनस्पतिं शमितारं यजेति॥ एकादशप्रयाजदेवो वनस्पतिं होता यजतु कीदृशं शमितारं सर्वोपद्रवशमनहेतुं शतक्रतुं श
तसंख्याकक्रतुनिष्पादकं भीमं भयंकरं मन्युं क्रोधवंतं राजानं मृगराजं सिंहं भामं क्रोधवंतं व्याघ्रं न व्याघ्रमपि यजत्विसन्वयः
सिंहलोम्नां व्याघ्रलोम्नां च अत्र ह विधिप्रसिद्धत्वात् तद्योगोपन्यासः यावेतावश्विनौ ताभ्यां सहिता सरस्वती इंद्राय इंद्रि
दुहे दुग्धे॥ ॥द्वादशमंत्रमाह॥ ॥होता यक्षदग्निं स्वाहाज्यस्य यजेति॥ स्वाहाशब्देन द्वादशप्रयाजाभिमानी देवोऽभिधीयते
यद्यप्येकादशैव प्रयाजा अनुष्ठेयाः तथापि द्वितीयप्रयाजे तनूनपान्नराशंसमंत्रयोरधिकारीभेदेन विकल्पितत्वात् द्वादश
२८ ज्यस्य स्तोकानां। स्वाहा मेदसां पृथक्। स्वाहा छागमश्विभ्यां। स्वाहा मेषं सरस्वत्यै। स्वाहर्षभमिंद्राय सिंहाय सहस इंद्रियं। स्वाहाग्निं न भेषजं। स्वाहा सोममिंद्रियं। स्वाहेंद्रं
सुत्रामाणं सवितारं वरुणं भिषजां पतिं। स्वाहा वनस्पतिं प्रियं पाथो न भेषजं। स्वाहा देवा आज्यपान्। स्वाहाग्निं होत्राज्जुषाणो अग्निर्भेषजं। पयः सोमः परिस्रुता घृतं
मधु। वियंत्वाज्यस्य होत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मेदसा मेदो स्निग्धत्वग्निमज्यस्वा हास्त्रुचु जुहुयात्

त्रा मंत्राम्नाताः अतोयं द्वादशमं [redacted] त्रप्रतिपाद्यो देवः तं स्वाहाशब्देन वि. वक्षत मग्निं देवं होता यजतु आज्यस्य स्तोकानां स्तो

मज कानां विंदुं स्वाहा स्त्रुचु जुहुयात् छागमश्विभ्यां स्वाहा जुहुयात् मेषं सरस्वत्यै जुहुयात् ऋषभमिंद्राय जुहुयात् शिंद्राय लो

महे तवे सहसा बलेन सह इदं इंद्रियं स्वाहा जुहुयात् उद्भिद्यत्सजदित्यर्थः भेषजं न ओषधिमिव वर्त्तमानमग्निं प्रथमाज्य भाग

मेवं स्वाहा होमेन तर्पयेत् ॥ इंद्रियं इंद्रियाभिवृद्धिहेतुं सोमं द्वितीयाज्यभागदेवं होमेन तर्पयेत् ॥ य एते त्र पुरोडाशा विहि

ति ताः ऐंद्रमेकादशकपालं निर्वपेत् सावित्रं द्वादशकपालं वारुणं दशकपालमिति ताने तानिंद्र सवितृ वरुणान् होमेन तर्पयेत् ॥

तत्र इंद्रः स्त्रुचु रक्षकत्वात् सूत्रामेति विशेष्यते वरुणो निरृति निवारकत्वात् भिषजां पतिरित्युच्यते वनस्पतिं युपदेवं होमेन

तर्पयेत् स विशेष्यते प्रियं पाथो नक्षेषजमिति यथा प्रियमुदकं तृषायाः औषधं एवमयं वनस्पतिरपि अनिष्ट निवारकत्वे

न ओषधरूपाः ये चाज्यपाः प्रयाजदेवताः तान् होमेन तर्पयेत् मायस्वि. कृद्धाग्निः तं होमेन तर्पयेत् ॥ होत्रा तद्धामं जुषाणः

२ सरस्वतीमिंद्रं सुत्रामाणं इमे सोमाः सुरामाणाः छागैर्न मेषैर्ऋषभैः सुताः। शष्पैर्न तोक्मभिः। लाजैर्महस्वन्तः। मदा मासरेण परिष्कृताः। शुक्राः पयस्वन्तोमृताः। प्रस्थिता वो मधुश्चुतः। तानश्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा। जुषन्तां सोम्यं मधु। पिबन्तु मदन्तु वियन्तु सोमान्। हो[redacted]

नौ प्रीतः स्विष्टकृदग्निः भेषजं क्रतुवैकल्यनिवारणं पथ स्वरूपः अथ प्रधानदेवार्थः प्रैषः तमेतं त्र त्रयोदशमं त्रमाह ॥ हो

ः व तायक्षदश्विनौ तर्थ जेति ॥ यो देवता श्विनौ याश्च सरस्वती यश्च सुत्रामेंद्रः तानेतान् मुख्यदेवान् देव्या होता यजतु ये चाश्वि

सारस्वतैंद्र ग्रहास्त इमे सोमाः सोमसदृशाः सुरामाणाः स्त्रुचु रमणीयाः मेषैः सारस्वतमेषावयवैः ऋषभैरैंद्र ऋषभा

वयवैः छागैर्न आश्विनछागावयवैरपिहविर्विशेषैः निमित्तभूतैः सुताः उत्पादिताः यानि त्रीह्यंकुरजन्यानि शष्पाणि

लोकाभि बालतृणानिया निचांकुरावस्थापन्ना[redacted]नि यच बीजावस्था लाजाः तैस्तैरपि द्रव्यैरेते यागा महस्वंतः तेजस्वि

नः मासं तेदं मदहेतुना मासरेण यवसक्तुद्रव्येण परिष्कृताः अलंकृताः शुक्रा निर्मलाः पयः स्वंतः पयसा युक्ताः अमृताः

म स्वादुत्वेन अमृतसमानाः हे अश्वि सरस्वती सुत्रामेंद्ररूपा देवाः नायुष्मदर्थं मधुश्चुतः माधुर्य रसस्राविणः ग्रहाः प्र

संपादिताः स्थिताः तान् ग्रहान् अश्व्यादयः एते देवा जुषंतां सेवंतां तत्रत्यं रमणीयं मधुमधुररसं पिबंतु ततो मदंतु हृष्यं तु ततः

सोम्यं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मेदसा मेदोसि इत्यग्निं आज्यस्य स्वाहा स्तु हु जुहुयात्

त्री मः त्राम्नाता: अतो यं द्वादशमं [redacted] त्र प्रतिपाद्यो देवः तं स्वाहा शब्देन वि वस्तन मग्निं देवं होता यजतु आज्यस्य स्तोकानां स्तो
मज कानं वि रुं स्वाहा स्तु हु जुहुयात् छागमश्विभ्यां स्वाहा जुहुयात् मेषं सरस्वत्यै जुहुयात् ऋषभमिंद्राय जुहुयात् शिंब्दाय लो
महेत वे सह सशलेन स ह इं द्रियं स्वाहा जुहुयात् उद्दिश्य त्यजेदित्यर्थः भेषजं न ओषधिमिव वर्तमानमग्निं प्रथमाज्य भाग
मेवं स्वाहा होमेन तर्पयेत् ॥ इंद्रियं इंद्रिया स्निग्ध स्विहे तु सोमं द्वितीयाज्य भागदेवं होमेन तर्पयेत् ॥ य एते त्र पुरोडाशा विहि
त्रि ताः ऐंद्रमेकादशकपालं निर्वपेत् सावित्रं द्वादशकपालं वारुणं दशकपालं मिं तानेतानिंद्र सवितृ वरुणान् होमेन तर्पयेत् ॥
तत्र इंद्रः सुष्टु रक्षकत्वात् सूत्रामेति विशेष्यते वरुणो निष्ट निवारकत्वात् भिषजां पतिरिस्युच्यते वनस्पतिं यूपदेवं होमेन
तर्पयेत् स विशेष्यते प्रियं पाथो न भेषजमिति प्रियमुदकं तृषायाः ओषधं एवमयं वनस्पतिरपि अनिष्ट निवारकत्वे
न ओषधरूपाः येचाज्यपाः प्रयाजदेवताः तान् होमेन तर्पयेत् मायस्वि कद्दवाग्निः तं होमेन तर्पयेत् ॥ होशात हो मं जुषाणः

२ सरस्वतीमिंद्रं सुत्रामाणं इमे सोमाः सुरामाणाः छागैर्न मेषैर्ऋषभैः सुताः शष्पैर्न तोक्मभिः लाजैर्महस्वंतः मदा मासेन परिष्कृताः शुक्राः पयस्वंतो मृताः प्रस्थिता वो मधुश्चुतः । तानश्विना सरस्वतींद्रः सुत्रामा वृत्रहा जुषंतां सोम्यं मधु पिबंतु मदंतु वियंतु सोमा हो [redacted]

नौ प्रीतः स्विष्टकृदग्निः भेषजं क्रतु वैकल्य निवारणे पथ स्वरूपः अथ प्रधानदेवार्थः प्रैषः तमेतं त्रयोदशमं त्र माह ॥ हो
:: व ता यक्षदश्विनौ तर्थ जेति ॥ यो देवता अश्विनौ याच सरस्वती यश्च सूत्रामेंद्रः तानेतान् मुख्यदेवान् देवो होता यजतु यचाश्वि
सारस्वतैंद्र ग्रहास्त इमे सोमाः सोमसदृशाः सुरामाणाः सुष्टु रमणीयाः मेषैः सारस्वत मेषावयवैः ऋषभैरैंद्र ऋषभा
वयवैः छागैर्न आश्विन छागावयवैरपि इह विविशेषैः निमित्तभूतैः सुताः उत्पादिताः यानि त्रीह्यंकुर जन्यानि शष्पाणि
तोक्मानि बालतृणानि यानि चांकुरावस्थापन्ना [redacted] नि यच बीजावस्था लाजाः तैस्तैरपि द्रव्यैरेते यागा महस्वंतः तेजः स्वि
म नः मासं तेंदीं मदहेतुना मासरेण यव सक्तु द्रव्येण परिष्कृताः अलंकृताः शुक्रा निर्मलाः पयः स्वंतः पयसा युक्ताः अमृताः
संपादिताः स्वादुत्वेन अमृतसमानाः हे अश्वि सरस्वती सूत्रामेंद्ररूपा देवाः वायुष्मदर्थं मधुश्चुतः माधुर्य रसस्त्राविणः ग्रहाः प्र
स्थिताः तान् ग्रहान् अश्व्यादयः एते देवा जुषंतां सेवंतां तत्रस्थं रमणीयं मधु मधुररसं पिबंतु तता मदंतु हृष्यंतु तृप्ताः

सोम्यं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२२श्विना॥ तस्तोग्र मो विराड्डु नः। दुहे धेनुः सरस्वती। सोमं२ं शुक्रमि

६२

सोमं वियंतु सोमत्वेन स्वीकुर्वंतु तदर्थं हे मानुष होतर्यज याज्यां पठ॥ ॥इति एकादशोनुवाकः॥ ॥एकादश प्रयाजप्रैषा

उक्ताः अथ द्वादश प्रयाजयाज्या आप्रियो भिधीयंते तत्र प्रथमामाह॥ समिद्धो अग्निरिंद्रियमिति हे अश्विनौ समिद्धः संदी विं

प्तः समिन्नामकः प्रथम प्रयाजदेवो ग्निः तप्तो घर्मः संतप्तप्रवर्ग्यसदृशः विराट् विशेषेण राजमानः सुतउसन्नाः नथाधः

[illegible] प्रीणयत्री सरस्वती शुक्रं शुद्धमिंद्रियं इंद्रियवृद्धिहेतुं सोमं सोमसदृशं हविः दुहदोग्धि संपादयति॥ द्वितीयामाह॥

तनू[illegible]पा भिषजा सुवहानि तितनूनपात द्वितीय प्रयाजदेवः भिषजो चिकित्सको अश्विनावुभौ सरस्वती स्येते देवाः सुतप्रद

ना तेकर्मणि मध्वा मधुरसेन युक्ता निरजांसि रजकानि विविधमिंद्रियं हविर्जन्यं सामर्थ्यं चेंद्रार्थं पथिभिरनुस्थानरूपैः मा

र्गैः वहान्वहंतु संपादयंतु॥ तृतीयामाह॥ ॥इंद्रायेंदुं सुतइति नराशंसो मंत्रपाक्रमेण तृतीयप्रयाजदेवः तेन सहि

तासरस्वती इंद्रार्थमिंदुं ऐश्वर्यकरं हविः सारं नग्नहुः एतच्छब्दवाच्यं स्थूलयवपिष्ट सक्तुरूपं संपादयतीति शेषः अ

३ते। अश्विनोभा सरस्वती। मध्वारजांसी द्रियं। इंद्रायपाथिभि

२ं सरस्वती। नरा[illegible]शंसेन नग्नहुः। अधातामश्विनामधु। भेषजं भिषजा

१। इंद्रायेंद्रिणिवीर्यं। इडाभिरश्विनाविषं। सामूर्जं सद्र

श्विना भिषजा चिकित्सका वश्विना सुते प्रवृत्ते स्मिन्कर्मणि मधु भेषजं मधुरमोषधरूपं हविरधातां संपादितवंतौ॥ ला

अथ चतुर्थीमाह॥ ॥आजुह्वाना सरस्वतीमिंद्रं धुरिति॥ चतुर्थप्रयाजदेवं इडाः ताभिः सहिता सरस्वती आजुह्वा

नास्वयं कर्मण्याहूयमाना इंद्रार्थमिंद्रियाणि वीर्यं च संपादयितुं योग्यं हवि[illegible]र्दधाति इति शेषः अश्विनौ देवौ ताभिरि

डाभिः सह इषमन्नं दधुः संपादितवंतः ऊर्ज्जं क्षीरादि रसं संपादितवंतः रयिं धनं संपादितवंतः॥ पंचमीमाह॥

अश्विनानेत बर्हिः बर्हिशब्दाभिधेयः पंचमप्रयाजदेवः हे अश्विनौ तेन बर्हिषा युक्ता सरस्वती सुतमभिषुतं

भरद्वा शुक्रं निर्मलं सोमं सोमत्वेन भावितरसं नमुचेस्सकाशादाहरत् किमर्थमिंद्रायइंद्रार्थं पातवे पातुं॥ ॥अथ षष्ठी

माह॥ ॥कवष्यो नव्यचस्वतीति॥ दुरः शब्दाभिधेया या द्वाराभिमानिन्यः षष्ठप्रयाजदेवताः कवष्योनकवाष्

वत्य इव व्यचस्वतीः अवकाशवत्यः अश्विभ्यान्नः अश्विभ्यामपि सह वर्तंइ इति शेषः इंद्रो न इंद्रोपि रोदसी दुघे

त

४ सुते सुतं। सोमं२ं शुक्रं परिस्रुता। सरस्वती तमाभरत्। बर्हिषेंद्रायपा

२ [illegible]स्वती। अश्विभ्यां नदुरोदिशः। इंद्रो न रोदसी दुघे। दुहे कामांस्त्वर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१ ह। उषासानक्तमश्विना। दिवेंद्रं सायमिंद्रियैः। संजानाने सुपेशसा। समंजाते
१ [redacted] अश्विना दिवा। पाहि नक्तं सरस्वति। दैव्या होतारा भिषजा। पातमिंद्रं सचा

६३ द्यावापृथिव्यो दोग्धि सरस्वती कामान् दुहे दोग्धि॥ सप्तमीमाह॥ अस्वत्य तिहे अश्विनौ उषासानक्तशब्दवाच्ये अ
होरात्राभिमानिन्यो सप्तमप्रयाजदेवते इंद्रं दिवा इंद्रियैः संजानाने संयोजयते सायं सुपेशसा शोभनरूपेण सं
स्व सरंत्या — जानाने संयोजयेते तथा समंजाते संयोजयेते॥ ॥अथाष्टमीमाह॥ ॥पातन्नो अस्करइति॥ हे अश्विनौ दिवा
[redacted] नो अस्मान् पातं हे सरस्वति नक्तमस्मान् पाहि दैव्यहोतृशब्द
वाच्यो हे अष्टमप्रयाजदेवौ युवां भिषजौ चिकित्सकौ सचापरस्परं युक्तौ सुसुक्त सूक्ते प्रवृत्ते अस्मिन् कर्मणि इंद्रं पा स
तं॥ ॥नवमीमाह॥ ॥तिस्रस्त्रेधा सरस्वतीभारतीडास्तास्तिस्रो नवमप्रयाज
देवताः त्रेधा लोकत्रयरूपेण वर्तमानाः परिस्रुता परिस्रवंत्या सुरया सहितं तीव्रं तीव्रगंधोपेतं सोमं सोम
सदृशं मदं मदकरं हविः इंद्राय सुषवुः इंद्रार्थं संपादितवत्यः॥ ॥दशमीमाह॥ ॥अश्विना भेषजं म ६३
उ स्वती। अश्विना भारतीडा। तीव्रं परिस्रुता सोमं। इंद्राय सुषवु
११ धु। भेषजं न्नः सरस्वती। इंद्रे त्वष्टा यशः। श्रियं। रूपं रूपमधुः

३ वनस्पतिः। शशमानः परिस्रुता। कीलालमश्विभ्यां मधु। दुहे धेनुः सर
ते
स्कृत इति॥ यावेतावश्विनौ या च सरस्वती यो पि त्वष्टा दशमप्रयाजदेवाः सर्वे मिलित्वा भेषजं सर्वेषामौषधरू
पं मधु मधुरं नो भेषजं अस्माकं विशेषतः औषधरूपं यशः श्रियं यशः प्रदं श्रीपदं रूपं रूपं बहुरूपकरमिदं ह
विः सुतेप्रवृत्ते अस्मिन् कर्मणि इंद्रे अस्मिन् धुः स्थापितवंतः॥ अथैकादशीमाह॥ ॥ऋतुथेंद्रो वनीति॥ योयं तस्मिं
वनस्पतिरेकादशप्रयाजदेवः सोयं ऋतुथा तस्मिन् ऋतौ इंद्रः इंद्रेण अभिन्नः सन् परिस्रुता परिस्रवंत्या सु
रूपो रया सह शशमानः शश्वद्वर्तते अश्विभ्यां युक्ता सरस्वती धेनुः प्रीणयित्री सती कीलालमुदकसदृशं मधुम
धुरं हविर्दुहे दोग्धि॥ ॥द्वादशीमाह॥ गोभिर्न सोममश्विनेति॥ हे अश्विनौ गोभिर्गवादिभिः औषध
छागमेषैरपि सहितं मासरेण परिष्कृताय वसकुद्रव्येण लंकृतं सोमं सोमसदृशं मधुमधुरमिदं हविः स
रस्वत्या च रमप्रयाजदेवेन स्वाहाशब्दवाच्येन च सहितौ युवां इंद्रसमधातां सम्यक् स्थापितवंतौ तदेव वि
३ मश्विना। मासरेण परिष्कृता। समधातां सरस्वत्या। स्वाहेंद्रे सुतं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

६४

२ वीरिंद्रियं। नमुचेर्धिया सरस्वती। आशुक्रमासुराद्वसु। मघमिंद्राय

कल्पितेन द्वितीयप्रयाजेन सहितानां प्रयाजानां याज्यारूपाः द्वादश मंत्रा अभिहिताः॥ ॥अथ द्वादशोनुवाकः॥
आ द्वादशप्रयाजयाज्या आप्रीयो अभिहिताः त्रयोदश वपादीनां याज्यानुवाक्या उच्यंते तत्र तिसृणां वपानां तिस्र ऋचः तिस्रैवै
कैकोकस्यां चिद्रूपायां पुरोनुवाक्या कस्यां चिद्याज्येत्येवं द्विरूपा तत्र प्रथमायां पुरोनुवाक्यां तृतीयायां याज्यामृचमाह॥
अश्विना हविरिंद्रि ३ इति यावेताव्श्विनौ या च सरस्वती तेत्रयो मिलित्वा धिया स्वबुध्या इंद्रार्थं नमुचिनाम्नः आसुरात्
२३क्रं हविराजह्निर आहृतवंतः कीदृशं हविः इंद्रियं इंद्रियवर्धकं निर्मलं वसुनिवासकारणं मघं महत्यं॥ ॥अथप्रथमा नी
यां॥ ॥याज्या द्वितीयस्यां पुरोनुवाक्यामृचमाह॥ यमश्विनासन्वेति॥ अश्विना उभौ सरस्वती चेत्येते त्रयो हविषाम
मिंद्रमवर्द्धयन् सोयमिंद्रो नमुचिनामास्फुरे सचा संबंधं मघं महनीयं बलं बलनामानं स्फरं बिभेद विदारितवान्॥
॥अथ द्वितीयस्यां॥ ॥याज्या तृतीयस्यां पुरोनुवाक्यामाह॥ तमिंद्रं पशवस्सचा मिंद्रियमितिं छागमेष ऋषभा एते
३ सरस्वती। हविषेंद्रमवर्धयन्। सबिभेद बलं मघं। नमुचावासुरे॥
४ अश्विनौ भा सरस्वती। दधाना अभ्यनूषत। हविषा यज्ञ

३ धुः। सविता वरुणो भगः। स सुत्राम हविष्पतिः। यजमानाय

पशवः या उभावश्विनौ या च सरस्वती ते सर्वे सचा परस्परं संबद्धाः इंद्रियमिंद्रियशुद्धिहेतुं यज्ञं हविषा दधानाः तमिंद्रमभ्य
नुषत॥ ॥अथ त्रिषु पुरोडाशेषु पूर्ववत्तिस्र ऋच आम्नाताः तत्र प्रथमस्य पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या तृतीयस्य याज्यामृचमा :-
ह॥ य इंद्र इंद्रियं दधुरित्येतेति॥ इंद्र सवितृ वरुणाः पुरोडाशदेवताः भगोपि तत्तु सहचारी कश्चित् येयस्मिन्निंद्रे सवितृव
रुणभगाः इंद्रियं दधुः संपादितवंतः सोयमिंद्रः सुत्रामा सम्यग्रक्षकः हविष्पतिः हविषां पालकः यजमानार्थं सम्य
क्संबधोभृत॥ ॥अथ प्रथमस्य याज्या द्वितीयस्य पुरोनुवाक्यामृचमाह॥ सविता वरुणो दधदिंद्रियमिति यः सविता सो
यं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दधत् अपोक्षितं संपादयतु॥ तथा च वरुणोपि संपादयतु सुत्रामेंद्रो बलमिंद्रियं ब
लेंद्रिययोः कारणं वसु हविःस्वरूपं धनं नमुचेः सकाशादादत्त॥ ॥अथ द्वितीयस्य याज्या तृतीयस्य पुरोनुवाक्याम्
चमाह॥ वरुणः क्षत्रमिंद्रियमिति॥ योयं वरुणः सोयं क्षत्रं बलमिंद्रियं च दधातीति भगेन सह सविता श्रियं दधाति सुत्रा
४ दधत्। यजमानाय दाशुषे। आदत्त नमुचेर्वसु। सुत्रामा बलमिं
१ मिंद्रियं। भगेन सविता श्रियं। सुत्रामा यशसा बलं। दधाना यज्ञ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२ त्रिरिंद्रियं। अश्विभ्यां वीर्यं बलं। हविर्भिरिंद्रं सरस्वती। यजमानम
४ पेशसा। हिरण्यवर्त्तनी नरा। सरस्वती हविष्मती इंद्र कर्मसु नो

मेंद्राय शासा सह बलं दधातितत एते त्रयो देवास्त्रिविदं दधानाः यजमानस्य यजमानान प्रासवंतः॥ अथ हविषस्तिस्त्र आम्ना
ताः तत्र प्रथमस्य पुरोनुवाक्यां तृतीयस्य याज्यामाह॥ अश्विनागोभिर्वर्द्धयन्निति॥ अश्विनाउभा सरस्वती चेत्येते त्रयो देवाः
गोभिस्त्रिरिंद्रियं संपाद्य अश्वैर्वीर्यं बलं च संपाद्य अनेन हविषा इंद्रं यजमानं चावर्द्धयन् हविर्भ्यां कृत्वा मिंद्रस्य वृद्धिः हवि
र्द्दत्तं यजमानस्य वृद्धिः॥ ॥अथ प्रथमस्य याज्यां द्वितीयस्य पुरोनुवाक्यामृचमाह॥ ता नासत्या सुपेशसेति॥ ता नासत्या
तावश्विनौ सुपेशसा सुरूपौ हिरण्यवर्त्तनी आभरणैः सह वर्त्तमानौ नरा जगद्व्यवहारनेतारौ सरस्वती च अत्र हविष्मती ह स्य
विर्युक्ता हे इंद्र त्वं च सरस्वती च अश्विनौ चेत्येते यूयं अनुष्ठीयं अनुष्ठीयमानेष्वेतेषु कर्मसु नोस्मानवत रक्षत॥ ॥अथ
द्वितीयस्य॥ या[illegible]ज्यां तृतीयस्य पुरोनुवाक्यामृचमाह॥ ता भिषजा सु[illegible] द्रियमिति॥ ता भिषजातो चिकित्सका वश्विनौ
सुकर्मणा शोभनकर्मयुक्तौ सा सरस्वती सुदुघा सुष्ठु दोहनयुक्ता सत्वृत्रहेंद्रः शतक्रतुः शतसंख्याकक्रतुयुक्तः ते

२ कर्मणा। सा सुदुघा सरस्वती। स वृत्रहा शतक्रतुः। इंद्राय दधुरिं

३ सुदेवमिंद्र अश्विना। तेजो न चक्षुरक्ष्योः। बर्हिषा दधुरिंद्रियं। वसुवने वसुधेयस्य व्यंतु

सर्वे पींद्रार्थं इंद्रियं संपादितवंतः इंद्रोपि स्वार्थं प्रवर्त्तत इति भावः॥ ॥इति त्रयोदशोनुवाकः॥ ॥त्रयोदशोवपा
पुरोडाशा हविषां याज्यानुवाक्या उक्ताः अथ चतुर्दसनुयाज्यानां मैत्रावरुणप्रैषाउच्यते॥ तत्र प्रथमं मंत्रमाह॥ देवं बर्हिः
सरस्वती सुदेवमिंद्रे अश्विनेति॥ बर्हिःशब्दवाच्यं प्रथमानुयाजदेवतास्वरूपं तच्च देवं द्योतमानं सुदेवं शोभना देवता यस्य सर्वदेवधि
सरस्वतीमजेति॥ ... तादृशं यद्बर्हिः या च सरस्वती यौ चाश्विनौ देवौ ते सर्वेपि अक्ष्योरक्षिगोलकयोः तेजश्चक्षुर्न तेजोरूपं च
यमित्यर्थः तादृशं यद्बर्हिः या च सरस्वती यौ चाश्विनौ देवौ ते सर्वेपि अक्ष्योरक्षिगोलकयोः तेजश्चक्षुर्न तेजोरूपं च
यथा क्षुरिंद्रियं स्थापयंति तथा बर्हिषा बर्हिर्देवतामुखेन इंद्रे इंद्रियं दधुः स्थापितवंतः वसुधेयस्य द्रव्याधारकस्य देवस्य तदर्थं हि
ते वसुवने धनदाननिमित्तं बर्हिरादयो देवा वियंतु आज्यं पिबंतु हे होतर्यज याज्यां पठ॥ ॥अथ द्वितीयमंत्रमाह॥ देवी
द्वारो अश्विना भिषजेति॥ द्वारशब्दवाच्या द्वितीयानुयाजदेवताः तां देवीः द्योतमानाः अश्विनौ भिषजौ चिकित्सकौ स श्च
रस्वती चेत्येते देवाः नसि नासिकायां वीर्यं वीर्यहेतुं प्राणं न प्राणमिव यथा प्राणवायुं नासिकायां स्थापयंति तं द्वारो दे
धाक्षो

२ भिषजेंद्रे सरस्वती। प्राणं न वीर्यं नसि। द्वारो दधुरिंद्रियं। वसुवने वसुधेयस्य वियं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१वश्विना॥भिषजेंद्रे सरस्वती।बलन्नवा चमास्ये।उषाभ्यांदधुरिंद्रियं।वसुवनेवसुधेयस्यवियं
६६ ३।सुत्रामेंद्रे सरस्वती।श्रोत्रन्नकर्णयोर्यशः।जोष्ट्रीभ्यांदधुरिंद्रियं।वसुवनेवसुधेयस्यवे

ताः इतरैः सहिताः इंद्रेइंद्रियंदधुः॥तृतीयमंत्रमाह॥देवीउषासौंनुयजेति।उषःशब्दवाच्ये तृतीयानुयाजदेवतेदेवीद्यो
तमानात्मकेउभेभिषजावश्विनौसरस्वतीचआस्येमुखेवाचंवागींद्रियंबलंनबलमिवयथामुखेवागींद्रियसामर्थ्यस्था
उषाभ्यां पितवंतः तथैवसर्वेदेवाउषादेवतामुखेनइंद्रेइंद्रियंदधुः॥ ॥चतुर्थमंत्रमाह॥ ॥देवीज्योष्ट्रीअश्विनौनुयजेतिज्यो
ष्ट्रीशब्दवाच्येचतुर्थानुयाजदेवतेतेचदेवीदेव्यौद्योतमानात्मकेउभेअश्विनौद्वौसुत्रामाख्यइंद्रः सरस्वतीचेत्येतादेवताःक
र्णयोः कर्णगोलकयोः यशः यशः कारणंश्रोत्रंन श्रोत्रेंद्रियमिवयथाश्रोत्रेंद्रियंकर्णगोलकयोः स्थापयंतितथाज्योष्ट्री जोष्ट्रीभ्यां
न देवतामुखेनइंद्रेइंद्रियंदधुः॥ ॥पंचममंत्रमाह॥ ॥देवीऊर्जाहुतीयजेति॥ऊर्जाहुतिशब्दवाच्येपंचमानुयाजदेव
तेदेवीद्योतमानात्मकेदुघेअभीष्टफलस्यदोग्ध्र्यौसुदुघेसुष्ठुदोग्ध्र्यौतथाविधेउभेदेव्यौसरस्वतीभिषजावश्वि
नौचेत्येतेयूयंपयसासहविषाइंद्रंअवतरक्षतआहुतिदेव्यौस्तनयोरुभयोः शुक्रंशुध्धंज्योतिरिवयथास्त्रीस्तनयोः ज्योतिर्न
ऊर्जाहुतीदुघेसुदुघे।पयसेंद्रं।सरस्वत्यश्विनाभिषजावत।शुक्रन्नस्तनयोराहुतीधत्तइंद्रियं।वसुवनेवसुधेयस्यवियं
ज्योति

१भिषजा।होतारावेंद्रमश्विना।वद्कारैःसरस्वती।त्विषिन्नहृदयेमतिं।होतृभ्यांदधुरिंद्रियं।वसुवनेवसुधेयस्यवियं
२स्तिस्रोदेवीःसरस्वत्यश्विनाभारतीडा।शूषन्नमध्येनाभ्यां।इंद्रायदधुरिंद्रियं।वसुवनेवसुधेयस्यवियं

दें ज्योतिरूपंक्षीरंस्थापयंतितद्वदिंद्रियंधत्तः॥ ॥षष्ठमंत्रमाह॥ ॥देवादेवानांनुयजेति॥होतृशब्दवाच्यौषष्ठानुयाजदेवौ
द्योतमानात्मकौयौविद्येतेयौचदेवानांभिषजौअश्विनौयाचसरस्वतीवषट्कारदेवैःसहितातेसर्वेयूयमिंद्रंअवततिवो
षःपुनरपितेसर्वे हृदयेहृदयकमलेमतींबुद्धिरूपांत्विषिंनदीप्तिमिवयथाबुद्धिरूपांदीप्तिं हृदयेस्थापयंति तथाहोत होतृभ्यां
इंद्रे देवमुखेनइंद्रेइंद्रियंदधुः॥ ॥अथसप्तममंत्रमाह॥ देवीस्तिस्रस्तिस्रोनुयजेति।सरस्वतीभारतीइडेत्येताःतिस्रःसप्तमानुयाज
देवताः परस्परंकदाचिदपिअवियुक्ताइतिवक्तुंपुनस्तिस्रोदेवीरित्युक्तंअथवाएकैकस्यादेवतायाः मूर्त्तित्रयविवक्षया
तदुक्तिः ताएतादेवतास्सरस्वत्यश्विन्यौचेत्येतेसर्वेशरीरस्यमध्येनाभ्यांशूषंनबलमिवयथाबलंस्थापयंति तथेंद्रार्थ
इंद्रियंदधुः॥अथाष्टममंत्रमाह॥ ॥देवइंद्रोनराशंसस्त्रिनुयजेति।नराशंसाख्योष्टमानुयाजदेवः सचदेवः द्योतमानात्म
कः इंद्रः परमैश्वर्ययुक्तः त्रिवरूथः सेनात्रययुक्तः सचसरस्वत्याअश्विभ्यांचसहईयतेध्रियतेरूपंरूपसंपादकंअ
रथोरथयुक्तः
२त्रिवरूथःसरस्वत्याश्विभ्यामीयतेरथः।रेतोनरूपममृतंजनित्रमिंद्रायत्वष्टादधदिंद्रियाणि।वसुवनेवसुधेयस्यवियं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२।हिरण्यपर्णो अश्विभ्यां।सरस्वत्याः सुपिप्पलः।इंद्राय पच्यते मधु।ओजो न जूतिर्ऋषभो न भामं।वनस्पतिर्नो दधदिंद्रियाणि।वसुवने वसुधेयस्य वियं
इंद्राय इंद्रियार्थं
८७
इंद्रायें

मनं सुखकारणं जनित्रं प्रजोत्पादकं रेतो नरेन इव यथा रेतः स्वस्थाने प्रापयति तद्वदिंद्रार्थं अयं नराशंसाख्यो देवः इंद्रियाणि द
धनं संपादयति॥ ॥नवममंत्रमाह॥ ॥देवइंद्रो वनस्पतिः इत्युपजेति नवमानुयाजदेवो वनस्पतिशब्दवाच्यः स च देवो द्योतनमाना
च त्मकः इंद्रः इंद्रेण सहितः हिरण्यपर्णः सुवर्णपत्रः अश्विभ्यां देवाभ्यां युक्तः सरस्वत्या च संबंधिसुपिप्पलः शोभनफलोपेतः इंद्रा
मधु र्थमस्मिन् यज्ञे मधुरं हविः पच्यते ओजो न जूतिं यथा शरीरमध्ये बलशक्ति वेगमुत्पादयति ऋषभो न भामं यथा लोके कश्चि
दृषभो दृप्तः क्रोधमुत्पादयति तद्वदयं वनस्पतिः नः अस्मदर्थमिंद्रियाणि दधत् संपादयतु॥ ॥अथ दशममंत्रमाह॥
देव देवं बर्हिः वारितीनामित्युपजेति। दशमानुयाजस्वरूपं बर्हिर्नामकं तच्च देवं द्योतनात्मकं वारितीनां जलप्राणीनां
संबंधि यत्र भूमिर्जलेन सिच्यते तत्र बर्हिर्जायते तच्चाश्विभ्यामध्वरे यागे स्तीर्णं प्रसारितं ऊर्णम्रदाः कंबलकंमृदुः सरस्व
त्याः संबंधि हे इंद्र ताद्दशं बर्हिः तेन वस्यानं सुखकरं उपनिवेशनस्थानमीशाये जगदीश्वररूपं इंद्रदेवताये मन्युं वै विषय
३अध्वरेस्तीर्णमश्विभ्यां।ऊर्णम्रदाः।सरस्वत्याः।स्योनमिंद्र तेसदः।ईशायै मन्युं राजानं बर्हिषा दधुरिंद्रियं।वसुवने वसुधेयस्य वियं

२।देवा न्यक्षद्यथायथं।होतारा विंद्रमश्विना।वाचा वाचं सरस्वती।अग्निं सोमं स्विष्टकृत।स्विष्ट इंद्रः सुत्रामा सविता वरुणो भिषक्।इष्टो देवो वनस्पतिः।स्वि
ष्टा देवा आज्यपाः।इष्टो अग्निरग्निना।होता होत्रे स्विष्टकृत।यशो न दधदिंद्रियमूर्जमपचितिं स्वधां।वसुवने वसुधेयस्य वियं

क्रोधं राजानं शरीरे दीप्तिं इंद्रियं चक्षुरादिपाटवं च बर्हिषा बर्हिर्देवतामुखेन दधुः सरस्वत्यादयः संपादितवन्तः॥ ॥ए
कादशमंत्रमाह॥ ॥देवो अग्निः स्विष्टकृदित्युपजेति॥ एकादशानुयाजदेवः स्विष्टकृन्नामकोग्निः सोयं द्योतनात्मकः अ ए
न्यान् देवान् यथायथं यक्षत् यद्यस्य योग्यं तेन पूजितवान् के के पूजितवानिति तदुच्यते होतारौ दैव्यमानुषरूपौ देवो स्वयं देवे
तं ष्टवान् वाचा मंत्रेण इंद्रं देवं अश्विनौ द्वौ देवौ वाचं सरस्वतीं वाकरूपाख्यां सरस्वत्याख्यां देवतां पूजितवान् तथा स्विष्टकृ
द्यं अग्निं सोमं च उभौ आज्यभागदेवौ पूजितवान् सुत्रामेंद्रः स्विष्टः सुष्टु पूजितः सविता च स्विष्टः भिषकूरूपो वरुणे
नापि स्विष्टः तथा यूपदेवो वनस्पतिरिष्टः आज्यपाः प्रयाजानुयाजदेवाः स्विष्टाः दैव्यो होता सोयमग्निः सोयमनेना
ग्निना इष्टः स्विष्टकृदाख्योयमग्निः होत्रे होमकर्मयजमानाय यशो नयशः इव इंद्रियं दधत् संपादयति तथा ऊर्जं क्षी
राद्रिरसं संपादयति॥ ॥इति चतुर्दशोनुवाकः॥ चतुर्दशे प्रधानपरुत्रयार्थाः अनूयाजप्रैषा उक्ताः अथ पंचदशास्य
२अथा अपचितिं पूजां संपादयति। तथा स्वधामन्नं च संपादयति।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६८

॥ मिंद्रयुक्ताभ्यामश्विभ्यां सर्वदेवार्थं यूपे बध्नंतं धायो मेषस्तमिंद्राश्वियुक्तायै मुख्यायै सरस्वत्यै बध्नंतं धायो ॥
~~द्रयुक्ताभ्यामश्विभ्यां सर्वदेवार्थं यूपे~~ ॥

क्तवाक प्रेषोऽभिधीयते॥ अग्निमद्य होतारमवृणीतेति अद्यास्मिन्कर्मणि अयं यजमानः अग्निरूपं दैवं होतारं होमनिष्पादकं उ
क्तवाक प्रेषोऽभिधीयते॥ अग्निमद्यहोतारं ब्रूहीति अद्यास्मिन्कर्मणि अयं यजमानः स्फुतास्फुतीस्फुतमभिषुतं सोमसुरादि असुतमभिषवरहितं पयः प्रभृति तदुभय
रूपमवृणीत वृतवान् कीदृशोयजमानः स्फुतास्फुतीस्फुतमभिषुतं सोमसुरादि असुतमभिषवरहितं पयः प्रभृति तदुभय
मस्यास्तीति स्फुतास्फुती किंकुर्वन् पक्तीः पक्तव्यानि द्रव्याणि पचन् पक्तानि कुर्वन् तथा पुरोडाशान् एंद्रसावित्रादीन् पचन्
प क्तान् गृह्णन् अश्विनादीन् गृण्हन् पात्रेषु स्वीकुर्वन् यो यं छागस्त [redacted] सरस्वतीं [redacted] वृषभस्तम
श्विसरस्वतियुक्ताय मुख्यायेंद्राय बध्नन् अद्यास्मिन् दिने वनस्पतिर्देवो यूपात्मकः सूपस्थोऽभवत् स्फुस्थिरावस्था
नयुक्तोऽभवत् सरस्वतींद्रयुक्ताभ्याम् मुख्याभ्यां छागेन पशुना यजमानाः परिचरंति तान् पशूनींद्रादयो देवा अघ्नन् अ
सितवंतः मेदस्तः मेदांसि पचता पक्तानि हवींषि प्रत्यगृभीषु प्रतिगृहीतवंतः गृहैरनुष्ठितैः अवीवृधंत वर्द्धित
वंतः अश्विनौ देवौ सोमान् स्फुराम्णः सोमसदृशानि स्फुराद्रव्याणि अपातां पीतवंतौ सरस्वती च पीतवती स्फुरामा
इंद्राश्वियुक्तायै सरस्वत्यै मेषेण पशुना परिचरंति अश्विसरस्वतियुक्तायेंद्राय वृषभेण परिचरंति॥
पशुना

कुर्वन्

मश्विभ्यां

मुख्यायै

॥

रत्र हेंद्रश्च पीतवान् उपो समीपे उक्थामदाः शास्त्रवद्धर्षहेतुमंत्रान् श्रोत अश्रोषुः विमदा विशेषेण हर्षयुक्ताः अदन् भक्षि
तवंतः अंशुषे अंग विशेषैः अवीवृधंत सम्यग्वर्द्धितवंतः अद्यास्मिन् कर्मणि हे असे अतींद्रियं दर्शिन् होतस्त्वामयं यजमा
नोऽवृणीत वृतवान् आर्षेयं ऋषिकुलोत्पन्नं ऋषीणां नपात् हे ऋषि [redacted] नसः गोत्रप्रवर्त्तकं पिं मतिचतुर्द्दश्यर्थः॥
एतदुभयं ऋषिविशेषणं कीदृशो यजमानः स्फुतास्फुती अभिषुतानभिषुतद्रव्यद्वयवान् किमर्थं वृतवानिति तदुच्यते
आसंगतेभ्यः बहुभ्यः अगतास्मिन्कर्मणि संवधानां बहूनां देवानां अर्थे केनाभिप्रायेण वृतवानिति सोऽभिप्राय उच्य
ते एष होतामवस्फुवारि पुरोडाशरूपं वस्फुपयः स्फुरा [redacted] रूपं वा स्विदेवेषु आयक्षते समंताद्यागं करिष्यतीति ताया
दैवा देवदानानि देवेभ्यो दत्तानि हवींषि देवा अदुः ऋत्विजो दत्तवंतः तानि हविः फलानि अस्मै यजमानाय राज
च सिध्यं येवं मा सिषं च कुरु आगुर [redacted] स्व च तत्सिद्ध्यर्थं उद्यमं च कुरु हे होतः इषितो मया भिलषितः प्रेषितश्चा

र्थ हे

हे

मपि

सर्वाणि

यानिताति

लि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पढआ नो अग्ने सुकेतुना। त्वं सोम महे भगं त्वं सोम प्रचिकितो मनीषा। त्वया हिनः पितरः सोम पूर्वे त्वं सोम पितृभिः संविदानः। बर्हिषदः पितर आहं पितॄन्। अग्निष्वात्ताः पितरोग्नि

६९ शिपाद्वान्याय कल्याणवचनाय प्रेषितो मानुषो होता त्वं सूक्तस्य वचनं वा को यस्य सोयं देवसूक्तवाकः तस्मै सूक्तवा देवस्य

न्न कदेवाय सूक्ताब्रूहि इदं द्यावापृथिवी स्वेतान्यनुवाकोक्तानि शोभनानि वचनानि कथय॥ ॥पंचदशो नुवाकः॥

पंचदशे सूक्तवाके प्रैषोभिहितः षोडशे पितृयज्ञविषया मंत्रा उच्यंते पितृयज्ञश्च सूत्रकारेण निर्दिष्टः पूर्ववत् पितृय

ज्ञ इति स च राजसूयप्रकरणे चातुर्मास्येषु सोमाय पितृमत इत्यनुवाके व्याख्याता: तदर्थानां मंत्राणां दशानां प्रतीकं द

र्शयिती॥ उशंतस्त्वा अग्निष्वात्ताः पितर इति तास्त्वं उशंतस्त्वा हवामह एषा सामिधेनी सेयं संहिता द्वितीयकांडे व्या

१ए ख्याता आ नो अग्ने त्वं सोम महे इत्येते आज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये ते च रूषासाअंशुः पवत इत्यनुवाके व्याख्याते सो

माय पितृमते पुरोडाशं षट्कपालं निर्वपतीत्यस्मिन्कर्मणि त्वं सोम प्रचिकितः त्वया हि नः पितर इत्येते पुरोनुवा

क्ये ते च त्वं सोम पितृभिरिति याज्या [redacted] पिवान्याये दुधेमं यमित्यग्निष्वात्ताः पितरस्तोम्यास इत्येषा

याज्या पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धाना इत्यस्मिन्कर्मणि बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वाक् आहं पितॄन्सुविदत्रानित्येते पुरोनुवाक्ये उपहूताः पितर इत्येषा

याज्या पितृभ्योग्निष्वात्तेभ्यो।

२ मत्तो हवामहे। नराशंसे सोमपीथं य आशुः। ते नो अर्वंतः सुहवा भवंतु। शं नो भवंतु द्विपदे शं च

पुरोनुवाक्या ताएतास्त्वं सोम प्रचिकित इत्या [redacted] धाः सप्तसंहितायाः मुशंतस्त्वेत्यनुवाके व्याख्याताः॥ ॥अथ

द्वितीयां पुरोनुवाक्यामाह॥ अग्निष्वात्तान् तु [redacted] तुमदह्विति अग्निष्वात्ताः अग्निष्वात्ता नाम काः पितरः तद्विशेषः पि

तेन च चातुर्मास्यगतपितृयज्ञब्राह्मणे स्पष्टमभिहिताः ये वा अयज्वानो गृहमेधिनः ते पितरो ग्निष्वात्ता इति मनुष्य

जन्मन्यग्निष्टोमादियागमकृत्वा स्मार्तकर्मनिष्ठास्संतो मृत्वा च पितृत्वं गताः तानग्निष्वात्तान् ऋतुमतः ऋतुरूपेण

यज्ञकाले नियुक्तान् हवामहे आह्वयामः ये पितरो नराशंसे नरैश्शंसनीये यज्ञे ऊमादिरूपेण सोमपीथं सोमपानं सो

नः माशुः प्राप्तवंते पितरो नोस्माकं सुहवाः सुखेनाह्वातुं शक्याः अर्वंतः शीघ्रगतिमंतः भवंतु नोस्माकं द्विपदे मनुष्य

यशंसुखकरा भवंतु चतुष्पदे पशावे च शं भवंतु॥ ॥अथ विकल्पितां मन्यां द्वितीयां पुरोनुवाक्यामाह॥ ये अग्नि

ष्वात्ता ये अनग्निष्वात्ताः ... पूर्वोक्तलक्षणाः पितरो ये तिर्यङ्मार्गं गत्वा पितृलोकं प्राप्ताः अनग्निष्वात्ताः

१ नग्निष्वात्ताः। अंहोमुचः पितरः सोम्यासः। परे वरे मृतासो भवंतः। अधिब्रुवंतु ते अवंत्वस्मान्।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

७०

उग्धेजुषमाणाः करंभं। उदीराणा अवरे परेच्य। अग्निष्वात्ता ऋतुभिः संविदानाः। इंद्रवंतोहविरिदंजुष

पि पितरः ते सर्वेपि अंहोमुचः पापान्मोचं तारः सोम्यासः सोमपानार्हाः परेवरे कृतयागाः परे यागरहिताः अवरेद्धि
वत् त्याः अव्यम्रतासः मन्युर्थ्यं शीघ्रमरणरहिताः ते भवंतः पितरः अधिब्रुवंतु देवानांसमीपेयजमानमधिकंब्रुवंतु
यजमानान् अस्मान् अवंतु॥ ॥अथ तत्रैव याज्यामाह॥ ॥वान्यायेदुं नामिति अग्निष्वात्ता नाम काः पित
रः मदियमिदेहविर्जुषतां कीदृशाः अग्निष्वात्ताः वान्याये मतवत्सायाः धेनोः दुग्धप्रक्षिप्तं करंभंयव पिष्ट
रूपंम थं जुषमाणाः तेषुमध्ये ये परे उत्कृष्टाः ये वावरे निकृष्टाः ते सर्वे पि उदीरणाः अस्मिन् कर्मणि उत्कर्ष
दा णप्रापाः ऋतुभिः यज्ञकालाभिमानिदेवैः सह संविनः एकमत्यं गताः इंद्रवंतः परमैश्वर्ययु
क्तेनपितृराजेनयमेन संयुक्ताः अत्र शाखांतरानुसारेणहविरितं सूत्रकार उदाजहार। अग्नये क
व्यवाहनाय यमाय याम थमिति॥ तत्र द्वयोः पुरोनुवाक्ययोः एकस्याया ज्यायाश्च प्रतीका

१ वाहनमग्नइ डितोजातवेदः। मातली
२ स्मानाः। होत्रा व्धस्तोमतष्टासो अर्कैः। आग्नेयाहि सुविदत्रेभिरर्वाङ्। सत्यैः कव्यैः पितृभिर्घ[redacted]
निदर्शयती॥ यदग्ने कव्यैकव्ये रिति॥ एतास्तिस्र उशंतस्त्वा हवामह इत्यनुवाके संहितायां व्याख्याताः॥ अथ तत्रैव स्विष्टकृतः
पुरोनुवाक्यामाह॥ येतातृपुर्देवत्रा जेहमानाः सद्भि रितिये पितरोदेवत्रा देवेषु मध्ये जेहमानाः अथ माना: होत्राव्धः हो
मकर्तृन् वर्धयंतः स्तोमतष्टासः स्तोत्ररूपैः मंत्रैः संस्कृताः संतः अर्कैः अर्चनीयैः हविर्भिः तातृपुः तृप्तिंगताः हेअ
ग्ने तैः पितृभिः सार्धं अर्वाङ् आयाहि अस्मदभिमुखं आगच्छ कीदृशैः पितृभिः सुविदत्रेभिः सम्यक् अभिज्ञैः स
जो त्यैः सत्यवादिभिः कव्यैः कव्याख्येन पितृणामन्नेन युक्तैः घर्मसद्भिः घर्मे दीप्यमाने स्मिन्कर्मणि निवसद्भिः॥ अथ
तत्रैव याज्यामाह॥ हव्यवाहमजैमृणव तिति॥ अहं स्विष्टकृदाख्य मिममग्निं उपासदमुपसन्नोस्मि किं कुर्वन् घृतेन ह
विषा सपर्यन् पूजयन् कीदृशमग्निं हव्यवाहं देवार्थ हव्यस्य वोढारं अजरं जरारहितं पुरुप्रियं पुरूणां यजमानानांप्रि
यं पितृणामर्थं कव्यवाहं कव्याख्यस्य हविषो वोढारं सतादृशो ग्निर्नोस्माकं वीरवतीं वीरैः भृत्यैर्युक्तां प्रजां पुत्रपौत्रादि

उ रं पुरुप्रियं। अग्निंघृतेनहविषा सपर्यन्। उपासदकव्यवाहं पितृणां। सनः प्रजां वीरवतीं सं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रूपां समृण्वतु सम्यक् प्रापयतु॥ अत्र विनियोगसंग्रहः॥ पितृयज्ञे सामिधेनीष्वुशंतस्त्वेति वर्णिता॥ आनस्त्वं सोमरु
त्याज्यभागयोर्द्वयोः पुरोरुचौ॥ पितृमत्सोमयागे तु त्वं सोम प्रत्कस्तमते॥ पुरोनुवाक्ययाज्या तु त्वं सोमेत्यादिकामता बर्हिषः
पितृयागे तु बर्हिस्यादित्रयं तथा॥ अग्निष्वात्तेति च तत्र स्युरग्निष्वात्तयजौ तथा॥ यदग्ने कव्यवाहेति कव्यवाहयजौ त्र
क यं॥ ये ताद्दस्विष्टद्यागे मंत्राः अष्टादशोरिताः॥ ॥इति षोडशोनुवाकः॥ षोडशो पितृयज्ञयाज्यानुवाक्याउक्ताः
यो अथ यस्पश्वंतरस्तत्र कारणउदाहृतं इंद्राय वयोधसे पशुमालभत इति तत्र प्रयाजार्था मैत्रावरुणप्रैषा स्सप्तदशोभि
धीयंते॥ ॥तत्र प्रथममंत्रमाह॥ ॥होतायक्षदिदंतर्यजेति॥ योयं दैव्यो होता सोयमिउस्पदे सोमक्रयणीपदपां
सुयुक्त आहवनीये समिधाने समिन्नामकं प्रथमप्रयाजदेवं यक्षत् यजतु कीदृशं देवं महद्यशः महतीयशासः कार
णं सुषमिद्धं सुखेन सम्यक् प्रज्वलितं वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं तद्देवद्वाराग्निं तदग्निरूपं वयोधसं वयः आयुष्यं धार

३ स्पदे। समिधानं महद्यशः॥ सुषमिद्धं वरेण्यं। अग्निमिंद्रं वयोधसं। गायत्रीं छंद इंद्रियं। त्र्यविं गां वयो दधत्। वेत्वाज्यस्य होत

४ चित्रतं। तनूनपातमुद्भिदं। यं गर्भमदितिर्दधे। शुचिमिंद्रं वयोधसं। उष्णिहं छंद इंद्रियं। दित्यवाहं गां वयो दधत्। वेत्वाज्यस्य हो

यतीति वयोधाः तादृशमिंद्रं पशुस्वामिनं देवं यजतु तथा गायत्रीछंदः चतुर्विंशत्यक्षरं छंदोदेवं यजतु ततो यजमानाये
द्रियं चक्षुरादिपाटवं त्र्यविं गां अविशब्दो मासषट्कोपलक्षक इति चतुर्थकांडे प्रतिपादितं त्रीणि मासषट्कानि यस्या
गाः सेयं त्र्यविः तादृशीं गां वयः आयुष्यं च दधत् संपादयतु अयं प्रयाजदेव आज्यस्य वेतु हूयमानमाज्यं पिबतु तदर्थं
हे मानुषहोतर्यज॥ ॥अथ द्वितीयमंत्रमाह॥ ॥होतायक्षत्तनूंतर्यजेति॥ तनूनपान्नामको द्वितीयप्रयाजदेवः तं
होता यक्षत् यजतु॥ कीदृशं शुचिव्रतं शुध्यमेतत्कर्मरूपं व्रतं यस्य तादृशं उद्भिदं फलस्योद्भेत्तारमुत्पादयितारं तनूनं
पादास्यमग्निमदितिरियं भूमिर्गर्भे दधे तं यजत्विस्यन्वयः तद्द्वारेण शुचिं शुद्धात्मानं वयोधसमिंद्रं पशुदेवं उष्णिह
छंदोदेवं च यजतु नतरइंद्रियं दित्यवाहं गां द्विवर्षां गां आयुष्यं च संपादयतु वेत्वित्यादि पूर्ववत्॥ ॥अथ तृतीयमंत्र
माह॥ होतायक्षदीडेन्यांतर्यजेति॥ ईडेन्यस्तृतीयप्रयाजदेवः तं होता यजतु कीदृशं ईडितं सर्वैः स्तुत्विग्भिस्स्तुतं

५ ईडितं वृत्रहंतमं। इडाभिरीड्यं सहः। सोममिंद्रं वयोधसं। अनुष्टुभं छंद इंद्रियं। त्रिवत्सं गां वयो दधत्। वेत्वाज्यस्य हो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वृषण्वंतममर्स्यं सीदंतं बर्हिषि प्रिये। अमृतेंद्रं वयो धसं। बृहतीं छंद इंद्रियं। पष्ठवाहं गां वयो दधत्। वेत्वाज्यस्य होतः २

२ ऋषण्वंतममर्त्यं सीदंतं बर्हिषि प्रिये। अमृतेंद्रं वयोधसं। पंक्तिं [illegible] छंद इहेंद्रियं। तुर्यवाहं गां वयो धत्। वेत्वाज्यस्य होतः ५

७ २।५ सुप्रायणा ऋतावृधः। द्वारो देवीर्हिरण्ययीः। ब्रह्माणं इंद्रं वयोधसं।

वृत्रहंतमं अतिशयेन वैरिघातिनं इडाभिरीड्यं स्तुतिपराभि [illegible] विगिभि स्तुतं सहो बलं हेतुं इंद्रमित्यादि पूर्ववत् तस्य ऋ

विशेषणं सोमं सोमपानार्ह मित्यर्थः त्रिवत्सं त्रिवर्षं॥ ॥अथ चतुर्थमंत्रमाह॥ ॥होता यक्षत्सुबर्हिषदं तैर्यजेति॥

बर्हिशब्देन चतुर्थप्रयाजदेव उच्यते तं होता यक्षत् कीदृशं वृषण्वं तं पोषण सामर्थ्ययुक्तं अमर्त्यं मरण रहितं प्रिये बर्हि

षि यज्ञे सीदंतं उपविष्टं अमृत शब्दो मरण राहित्यवाची इंद्रस्य विशेषणं पंचाविं सार्द्ध संवत्सर द्वयोपेतं॥ ॥अथ पं

चममंत्रमाह॥ ॥होता यक्षद्व्यचस्वतीः तैर्यजेति॥ द्वार शब्द वाच्याः पंचम प्रयाज देवताः ताश्च व्यचस्वतीः व्या

प्तिमत्यो वकाशवत्यः सुप्रायणाः सुष्ठु प्रायणं गमनागमन रूपं यासु ताः ऋतं सत्यं वर्ध्दयंती ऋतावृधः हिरण्ययः सु २

वर्णाभरयुक्ताः ब्रह्माणः परिवृढाः तादृशी होता यजतु इंद्रमित्यादि पूर्ववत् तुर्यवाहं गां वयो दधत् सार्द्ध संवत्सरौ यो ३

पेतं॥ ॥अथ षष्ठमंत्रमाह॥ ॥होता यक्षत्सुपेशसा तैर्यजेति॥ नक्तोषासा षष्ठप्रयाजदेवते ते च सुपेशसे शो

१ सुशिल्पे बृहती उभे। नक्तोषासा न दर्शते। विश्वमिंद्रं वयोधसं। त्रिष्टुभं छंद इंद्रियं। पष्ठवाहं गां वयो दधत्। वेत्वाज्यस्य होतः

बा

३ दैव्या नामुत्तमं यशः। होतारा दैव्या कवी। सयुजेंद्रं वयोधसं। जगतीं छंद इहेंद्रियं। अनड्वाहं गां वयो दधत्। वेत्वाज्यस्य होतः

५ तिस्रो देवीर्हिरण्ययीः। भारतीर्बृहतीर्महीः। पतिमिंद्रं वयोधसं। विराजं छंद इहेंद्रियं। धेनुं गां न वयो दधत्। वेत्वाज्यस्य होतः

भन रूपयुक्ते सुशिल्पे शिल्पोपेते शिल्प शब्देन कला विद्या उच्यते बृहती महत्यो न दर्शते दर्शनीये च ते उभे होता यजतु

शोभन — विश्वं विश्वस्वामिनं इंद्रमित्यादि पूर्ववत् पष्ठवाहं संवत्सर चतुष्टयोपेतं॥ ॥अथ सप्तममंत्रमाह॥ होता यक्षत्प्रचे

तसा तैर्यजेति॥ दैव्या होतारौ सप्तम प्रयाज देवौ तौ च प्रचेतसौ प्रकृष्ट ज्ञान युक्तौ देवानां सर्वेषामुत्तमं यशः संपादयंतौ

कवी विद्वांसौ सयुजा सह एव वर्त्तमानौ इह कर्मणि अनड्वाहं शाकट वहन क्षमं गां अन्यत् पूर्ववत्॥ ॥अथाष्टममंत्रमाह॥

होता यक्षत्पेशस्वतीः तैर्यजेति॥ तिस्रो देव्या अष्टम प्रयाज देवताः ताश्च पेशस्वतीः रूपवत्यः हिरण्ययीः सुवर्णाभर

णोपेताः भारतीरिति बहुवचनेन इडा सरस्वत्यावपि गृह्येते बृहतीः प्रौढाः महीः पूज्याः पतिं पालकं धेनुं गां नव प्रसू

तिं गामपि॥ ॥नवममंत्रमाह॥ ॥होता यक्षत्सुरेतसं तैर्यजेति॥ त्वष्टृ शब्देन नवम प्रयाज उच्यते स च सुरेतः शो

भन रेतस्कः बहुप्रजाप्रदः शरीरस्य पुष्टिं वर्द्धयतीति पुष्टिवर्द्धनः स च प्रति शरीरं पृथग्विलक्षणानि रूपाणि बि

२ त्वष्टारं पुष्टिवर्धनं। रूपाणि बिभ्रतं पृथक्। पुष्टिमिंद्रं वयोधसं। द्विपदं छंद इहेंद्रियं। उक्षाणं गां न वयो दधत्। वेत्वाज्यस्य होतः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

 २हिरण्यपर्णमुक्थिनं। रशनांबिभ्रतंवशिं।भगमिंद्रंवयो धसं।ककुभंछंदइंद्रियं।वशांवेहतंगांनवयोदधत्।वेत्वाज्यस्यहो

भृत वर्त्ततेतादृशंदेवंहोतायक्षत् यजतुपुष्टिंपुष्टिप्रदमिंद्रंउक्षाणंगांनसेचनक्षमंवृषभमपिअन्यत्पूर्ववत्।।

शतक्रतुं दशाममंत्रमाह।। ।।होतायक्षत्[?]तक्रतुंर्व्यजेति।। हिरण्यपर्णशब्देन सुवर्णपर्णयुक्तोदशामप्रयाजदेवो वनस्पतिरु
च्यतेसच[?]ः शतसंख्याककतुहेतुउक्थिनंशास्त्रोपेतंमंत्रेण प्रशास्यमानमित्यर्थः सच वशी स्ववशः रशनांयूपाव
ष्टांयां बिभ्रत्वर्त्ततेतादृशं होतायजतुभगंभाग्ययुक्तं वशांवंध्यांवेहतंगांनगर्भघातिनीं गामपिअन्यत्पूर्ववत्।

...नि२ ।।एकादशामंत्रमाह।। ।।होतायक्षत्स्वाहाग्निंर्व्यजेति।। स्वाहाकृतिशब्देनएकादशप्रयाजदेवउच्यतेसचपृथक्गृ
हपतिः प्रत्येकंगृहस्यपालकः वरुणःपापवारकः कविर्विद्वान्तादृशमग्निं होतायजतुक्षत्रंबलवंतंवृहत्प्रौढंअ

ऐंद्रपक्षार्था न्यत्पूर्ववत्।। ।।इतिसप्तदशोनुवाकः।। ।।ऐंद्रेपशौएकादशप्रयाजप्रैषास्सप्तदशेभिहिताः अष्टादशे अभि
नामकाः प्रयाजयाज्याउच्यंते।। तत्रप्रथमामृचमाह।। समिद्धोअग्निः[redacted]दधुरिति।। समिन्नामकः प्रथमप्र

कृतीः।अग्निंगृहपतिंपृथक्।वरुणंभेषजंकविं।क्षत्रमिंद्रंवयोधसं।अतिछंदसंछंदइंद्रियं।बृहदृषभंगांवयोदधत्।वेत्वाज्यस्य
हो४
१समिधा।सुषमिद्धोवरेण्यः।गा।यत्रीछंदइंद्रियं।त्र्यविंगौर्वयो

३ चित्रतः।तनूपाश्चसरस्वती।उष्णिक्छंदइंद्रियं।दित्यवाड्गौर्व

याजदेवोग्निः सचसमिधासमिद्योगेनसुषमिद्धःसुष्ठुप्रज्वलितः योयंतादृशोग्निः यश्चगायत्र्याख्यछंदः सोपित्र्य
विः साईसंवत्सरोगौतएतेदेवाइंद्रियंचक्षुरादिपाटवंवयः आयुष्यंचदधुःसंपादितवंतः।। ।।अथद्वितीयामाह।।
तनूनपाच्छुचिव्रतोदधुरिति।।तनूनपात्शब्देनद्वितीयप्रयाजदेवउच्यतेसचशुचिव्रतःशुद्धेनव्रतकर्मणायुक्तः तादृशःत
नूनपात्।।शरीरप्राप्तिहेतुः सरस्वतीचउष्णिक्छंदश्चदित्यवाट्संवत्सरद्वयोपेतागौश्चएतेदेवाइंद्रियंवयश्चसं
पादयंतु।। ।।तृतीयामाह।। ।।इडाभिरग्निर्मोदधुरिति।।इडाभिर्मंत्रोक्ताभिस्तुतिभिर्विडुस्तुत्यः ईड्यनाम
कोग्निःतृतीयप्रयाजदेवश्चामर्त्योमरणरहितः सोमोदेवः यदनुष्टुप्छंदः योपिसंवत्सरत्रयोपेतागौः तएते
देवाइंद्रियंवयश्चदधुः।। ।।अथचतुर्थीमाह।। ।।स्तृबर्हिरग्निःपूदधुरिति।। स्तृस्तुबर्हिर्यस्यासोस्तृबर्हिः एत
न्नामकः चतुर्थप्रयाजदेवोग्निः पूषण्वान्पूष्णादेवेनयुक्तः पोषणसामर्थ्ययुक्तोवास्तीर्णबर्हिवेदिप्रसारितब

रीडुः।सोमोदेवोअमर्त्यः।अनुष्टुप्छंदइंद्रियं।त्रिवत्सोगौर्व
२षण्वान्।स्तीर्णबर्हिरमर्त्यः।बृहतीछंदइंद्रियं।पंचाविर्गौर्वयो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१ अथपंचमीमाह॥ दुरोदेवी० तु० दधुरिति॥ दुरः पंचमप्रयाजदेवताः ताश्चदेवीर्द्योतमानादिशो द्रूपामहीमहित्वः यश्चब्रह्मा ब्राह्मणस्वामीबृहस्पतिर्देवः यदपिपङ्क्तिश्छंदः योपिसार्धसंवत्सरस्त्र्योपे
७४ तोगौः एतदेवाइंद्रियंचवयोदधुः॥१
उषेयह्वी रूपेशसा० दधुरिति॥ संवत्सर

॰: हिर्युक्तः अमर्त्यामरणरहितः ईदृशोयोग्निः यच्चबृहतीछंदः योपिसार्धद्वियोपेतोगौः एतेदेवाइंद्रियंवयश्चदधुः॥
अथषष्ठीमाह॥ ॥उषेषष्ठप्रयाजदेवतेयह्वीप्रयतमानेस्वपेशसाशोभनरूपेईदृश्यौये देव्यौयेचामर्त्यामरणधर्मरहि
तो विश्वेदेवाः यच्चत्रिष्टुपूछंदः योपिसंवत्सरचतुष्टयोपेतोगौः एतेदेवाइंद्रियंवयश्चदधुः॥ ॥अथसप्तममंत्रमाह॥
दैव्याहोतारा० दधुरिति॥ दैव्याहोतारौसप्तमप्रयाजदेवौतौचभिषजौचिकित्सकौइंद्रेणसयुजासहवर्त्तमानौयुजाप
रस्परमपिसंयुक्तौईदृशौयोदेवौयच्चजगतीछंदः योपिशकटवहनक्षमोगौ एतेदेवाइंद्रियंवयश्चदधुः॥ ॥अथा
ष्टमीमाह॥ तिस्रइडासरस्वती० दधुरिति॥ सरस्वतीइडाभारतीच अष्टमप्रयाजदेवतास्तिस्रोयाः संतियेपिदे
वानांमध्येविशोमरुतः यदपिविराट्छंदः नवप्रसूतिकायाविद्यते एतेदेवाइहकर्मणिइंद्रियंवयश्चदधुः॥ ॥अ
थदशमीमाह॥ ॥शमितानो० दधुरिति॥ वनस्पतिर्दशमप्रयाजदेवः सचनोस्माकंशमितासर्वोपद्रवशामनहेतुः
अथनवमीमाह॥ त्वष्टा तुरीपो० दधुरिति॥ त्वष्टानवमप्रयाजदेवः सचतुरीपः शीघ्रप्राप्तिमान् अद्भुतः आश्चर्यविग्रहः तादृशोयोदेवः यश्चपुष्टिव
२ र्धनापुष्टिवर्धिनीवाराविंद्राग्नीयदपिद्विपात्पाद्यद्वयोपेतामुक्षागौर्नसेचनसमर्थोगौरपियोविद्यतेतेदेवाइहकर्मणीद्रियंवयश्चदधुः॥१२

गौरपि

इदंशोध्यपत्रंचलुः सप्ततिमेपत्रेअंक ७४ प्रथमपंक्तौ ज्ञेयं

॰: अथपंचमीमाह॥ दुरोदेवीर्दिशोर्महीः॥ ब्रह्मादेवोबृहस्पतिः॥ पंक्तिश्छंद इहेंद्रियं। तुर्यवाड्गौर्वयोदधुरिति॥ दुरः पंचमप्र
याजदेवताः तादेवीर्द्योतमानादिशादिरूपामहीमहत्त्वः यश्चब्रह्मा ब्राह्मणस्वामीबृहस्पतिर्देवः यदपिपंक्तिश्छंदः सो
पिमार्धसंवत्सरोपेतोगौः एतेदेवाइंद्रियंचवयोदधुः॥ ॥अथषष्ठीमाह॥ उषेयह्वीसुपेशसा। विश्वेदेवाअमर्त्याः। त्रि
ष्टुप्छंदइंद्रियं। पष्ठवाड्गौर्वयोदधुरिति॥ उषेषष्ठप्रयाजदेवतेयह्वीप्रयतमानेसुपेशसाशोभमानरूपेईदृश्यौयेदे
व्यौयेचामर्त्यामरणधर्मरहितोविश्वेदेवाः यच्चत्रिष्टुप्छंदः योपिसंवत्सरचतुष्टयोपेतोगौः एतेदेवाइंद्रियंवयश्चद
धुः॥ ॥अथसप्तमीमाह॥ दैव्याहोताराभिषजा। इंद्रेणसयुजायुजा। जगतीछंदइहेंद्रियं। अनड्वान्गौर्वयोदधुरिति॥ दै
व्याहोतारौसप्तमप्रयाजदेवौतौचभिषजौचिकित्सकौइंद्रेसयुजासहवर्त्तमानौयुजापरस्परमपिसंयुक्तौईदृशौयो
देवौयच्चजगतीछंदः योपिशकटवहनक्षमोगौः एतेदेवाइंद्रियंवयश्चदधुः॥ ॥अथाष्टमीमाह॥ तिस्रइडासरस्वती। भारती
मरुतोविशः। विराट्छंदइहेंद्रियं। धेनुर्गौर्नवयोदधुरिति॥ सरस्वतीइडाभारतीचअष्टमप्रयाजदेवतास्तिस्रोयाः स
तियेपिदेवानांमध्येविशोमरुतः यदपिविराट्छंदः नवप्रसूतिकागौरपियाविद्यते एतेदेवाइहकर्मणिइंद्रियंवयश्च
दधुः॥ ॥अथनवमीमाह॥ त्वष्टा तुरीपोअद्भुतः। इंद्राग्नीपुष्टिवर्धना। द्विपाच्छंद इहेंद्रियं। उक्षागौर्नवयोदधुरिति॥
त्वष्टानवमप्रयाजदेवः सचतुरीपः शीघ्रप्राप्तिमान् अद्भुतः आश्चर्यविग्रहः तादृशोयोदेवः यौचपुष्टिवर्धनापुष्टिव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

७४ ।ध्यं वि

धिंनी ता सावित्रिंद्राग्नो यद पिद्विपात्सादद्वयोपेता उक्षा गौर्न से च न समर्थो गौ रपि यो विद्येते ते देवा इहक
र्मणि इंद्रियं च वय श्च दधु॥ ॥अथ दशमी माह॥ शमिता नो वनस्पतिः सविता प्रसुवन्भगं। ककुछंद इह
र्मणि इंद्रियं च वयश्च दधुः॥ ॥अथ दशमी माह॥ शमिता नो वनस्पतिः सविता प्रसुवन्भगं। ककुछंद इह [redacted] स्चनोस्माकं शमिता सर्वोपिद्रवशमनेन तुः
द्रियं। वशा वेहद्गौर्न वयो दधुरिति। वनस्पतिर्दशम प्रयाजदेवः [redacted] स्चनोस्माकं शमिता सर्वोपिद्रवशमनेन तु

२ सुक्षत्रो भेषजं करत्। अतिछंदाश्छंद इंद्रियं। बृहदृषभो गौर्व

तादृशो यो देवः यश्च सविता प्रसवो भाग्यं प्रसुवन् प्रेरयन् वर्त्तते गौर्न गौरपि वेहत् गर्भघातीस ती वशा वंध्या या विद्यते एते
देवा इंद्रियं वयश्च दधुः॥ ॥अथैकादशी माह॥ स्वाहा यज्ञं वरुणत्रयोद धुरिति॥ स्वाहा काराख्य एकादश प्रयाजदेवः यज्ञं
निष्पादयति स च वरुणो निश्वाचकः सुक्षत्रः शोभनबलोपेतः भेषजं करत् औषधं करोति॥ तादृशो यो देवः यश्चाति
श्छंदः दाख्य श्छंदः यो पि प्रौढ ऋषभो गौः एते देवा इंद्रियं वयश्च दधुः॥ ॥इति अष्टादशोनुवाकः॥ ॥ऐंद्रस्य पशोः
प्रयाज याज्या अष्टादशो भिहिताः एकोनविंशे वपापुरोडाशहविषां याज्यानुवाक्या उच्यंते तत्र वपायाः पुरोनुवाक्या
माह॥ वसंतेन ऋतुना देवा यो दधुरिति वसंताख्येन ऋतुदेवेन सहिता वसवः देवाः इंद्रे हविरिदं समर्प्यमाणं वयः
आयुष्यं च दधुः संपादितवंतः कीदृशं हविः त्रिवृदाख्येन स्तोमेन स्तुतं तथा तेजसा तेजस्विना रथंतराख्येन साम्ना
:: स्तुतं॥ वपायाज्यामाह॥ ग्रीष्मेण देवा यो दधुरिति॥ ग्रीष्म ऋतुना सहिता रुद्राः पंचदश स्तोमेन यशस्विना बृहता

३ वसवस्त्रिवृता स्तुतं। रथंतरेण तेजसा। हविरिंद्रे व

४ ऋतुना। रुद्राः पंचदशे स्तुतं। बृहता यशसा बलं। हविरिंद्रे व

Indira Gandhi National Centre for the Arts

८५

२ऋतुनादित्याः। स्तोमेसप्तदशेस्तुतं वैरूपेण विशौजसा। हविरिंद्रे व

३एकविंशास्मभवस्तुतं वैराजेन श्रिया श्रियं। हविरिंद्रे द

सा[ग्र]स्क्तं बलकरं हविर्वयश्च इंद्रे दधुः॥ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह॥ वर्षाभिर्ऋतुनेंद्र धुरिति॥ वर्षर्तुसहिता आदित्याः
साम्ना स्क्तं तं ह विर्वयश्च दधुरिंद्रे॥ पुरोडाशस्य याज्यामाह॥ शारदेन
सप्तदशस्तोमे वैरूपानुग्राहकेणओजस्विना वैरूपसाम्ना स्क्तं तं हविर्वयश्च दधुरिंद्रे॥ पुरोडाशस्य याज्यामाह॥ शारदेन
सप्तदशस्तोमे वैश्यानुग्राहकेणओजस्विना वैरूपसाम्ना स्क्तं ह विर्वयश्च दधुरिंद्रे॥ ... एकविंशस्तोमे श्रिया श्री पदेन वैराजेन साम्ना स्क्तं श्रियं श्री
र्तुना देवा ऋतेंद्र धुरिति॥ शरदृतुसहिता ऋभुनामका देवाः एकविंशस्तोमे श्रिया श्री पदेन वैराजेन साम्ना स्क्तं श्रियं श्री
प्रदं हविर्वयश्च इंद्रे दधुः॥ अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह॥ हेमंतेनर्तुनेंद्र धुः॥ हेमंतर्तुसहिता मरुन्नामका देवाः त्रिणव
प्रदं ह विर्वयश्च इंद्रे दधुः॥ अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह॥ हेमंतेनर्तुनेंद्र धुः॥ हेमंतर्तुसहिता मरुन्नामका देवाः त्रिणव
स्तोमे बलेन बलप्रदेन शाक्करी: शाक्करसाम्ना स्क्तं हविः वयः सहो बलप्रदं ह विर्वयश्च इंद्रे दधुः॥ हविषो याज्यामाह॥
स्तोमे बलेन बलप्रदेन शाक्करीः शाक्करसाम्ना स्क्तं ह विः वयः सहो बलप्रदं हविर्वयश्च इंद्रे दधुः॥ हविषो याज्यामाह॥
शैशिरेणर्तुनेंद्र धुरिति। शैशिरर्तुसहिता देवाः त्रयस्त्रिंशाख्ये स्तोमे सत्येन सत्यवाक्येन हेतुना रेवतीः रेवत्याख्येन सा
म्ना स्क्तं अमृतं अविनश्वरं क्षत्रं बलप्रदं हविर्वयश्च इंद्रे दधुः॥ ॥एकोनविंशोनुवाकः॥ ॥एकोनविंशे वपापुरो
डाशहविषां याज्यानुवाक्या उक्ताः॥ अथ विंशे अनूयाजानां मैत्रावरुणप्रैषा उच्यंते॥ ॥तत्र प्रथममंत्रमाह॥ ॥देवं

[redacted]

३र्तुनादेवाः। त्रयस्त्रिंशे स्तोमे मृतं स्तुतं। सत्येन रेवतीः क्षत्रं। हविरिंद्रे व ५ना देवाः। मरुतस्त्रिणवे स्तुतं। बलेन शाक्करीः सहः। हविरिंद्रे व

१[redacted]सां। देवं देवमवर्धयत्। गायत्रियाछंदसेंद्रियं। तेज इंद्रे वयोदधत्। वसुवने वसुधेयस्य वेतु
यो धं

बर्हिरिंद्रं देवं यजेति॥ बर्हिशब्देन प्रथमानुयाजदेवस्वरूपमुच्यते तत् देवं द्योतनशीलं धोकमिंद्रो वयो धाः आयुष्या
धारकः तं देवमिंद्रं पूर्वोक्तदेवनशीलं बर्हिस्वरूपं अवर्धयत् वर्द्धितवान् तच्च गायत्र्याख्येन छंदसा सहितं सत् इंद्रियं च वत्
धारकः तं देवमिंद्रं पूर्वोक्तदेवनशीलं बर्हिस्वरूपं अवर्धयत् वर्द्धितवान् तच्च गायत्र्याख्येन छंदसा सहितं सत् इंद्रियं च
क्षुरादिपाटवं तेजः शरीरकांतिं वयः आयुष्यं चेदधत् संपादयति वसुधेयस्य धनाधारकस्य देवस्य वसुवने धनेदा
न निमित्तं स यं प्रथमानुयाजदेवो वेतु आज्यं पिबतु तदर्थं हे होतर्यज याज्यापर॥ ॥अथ द्वितीयमंत्रमाह॥ ॥देवी
द्वारो देवमिंद्रं वयोधसं देवं यजेति॥ द्वारशब्दवाच्या देव्यो द्वितीयानुयाजदेवतास्ता ताः देव्यो देवं द्योतमानं वयोधसं इंद्रं देवम् या
द्वारो देवमिंद्रं वयोधसं यजेति॥ द्वारशब्दवाच्या देव्यो द्वितीयानुयाजदेवतास्ता ताः देव्यो देवं द्योतमानं वयोधसमिंद्रं देवं
वर्धयन् ताश्च देव्यः उष्णिहाछंदसा सह इंद्रियपाटवं प्राणं स्थैर्यमायुष्यं च इंद्रे संपादयंतु॥ ॥अथ तृतीयमंत्रमाह॥ ॥दे
वी देवं वयोधसं यजेति॥ उषे देवी उषाख्ये देव्यौ तृतीयानुयाजदेवते ते उषे वयोधसमिंद्रं देवं वर्द्धितवत्यौ ते चानुष्टुभाछंदसा
सह इंद्रियं वाग्वयाः शीद्रे संपादयतः॥ ॥अथ चतुर्थमंत्रमाह॥ ॥देवी ज्योष्ट्री देवं वेतां यजेति॥ ज्योष्ट्री देवी ज्योष्ट्र्या

४सां। देवी देवमवर्धयत्। उष्णिहाछंदसेंद्रियं। प्राणमिंद्रे वयोदधत्। वसुवने वसुधेयस्य वियंतु
२वयोधसं। उषे इंद्रमवर्धतां। अनुष्टुभाछंदसेंद्रियं। वाचमिंद्रे वयोदधत्। वसुवने वसुधेयस्य वी
१मिंद्रं वयोधसं। देवी देवमवर्धतां। बृहत्याछंदसेंद्रियं। श्रोत्रमिंद्रे वयोदधत्। वसुवने वसुधेयस्य वी

सं०म०भा०सं० २८२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

७६

२ हूती देवमिंद्रं वयोधसं देवी देवमवर्धतां पङ्क्त्या छंदसेंद्रियं शुक्रमिंद्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य
४ दैव्या होतारा देवमिंद्रं वयोधसं देवा देवमवर्धतां त्रिष्टुभा छंदसेंद्रियं त्विषिमिंद्रे वयो दधत् वसुवने वसुधेयस्य

ते ख्या देव्यो ये विद्येते देव्यौ द्योतमानं वयोधसमिंद्रं देवं वर्द्धितवत्यौ तेन बृहत्या छंदसा सह इंद्रियं श्रोत्रं वयांसि इंद्रे संपादयंति इंद्रियशब्दः सामान्यवाची वाक् श्रोत्रादयो विशेषवाचिनः ॥ ॥अथ पंचममंत्रमाह॥ ॥देवी ऊर्ज्जाहुती यजेति ऊर्ज्जाहुत्याख्ये यद्देव्यौ विद्येते तद्देव्यौ द्योतमानं वयोधसमिंद्रं देवं वर्द्धितवत्यौ तेन पंक्त्या छंदसा सह इंद्रियं शुक्रं वयांसि इंद्रे संपादयंति शुक्रशब्देन दीप्तिरुच्यते॥ ॥अथ षष्ठमंत्रमाह॥ ॥देवा दैव्या होतारा यजेति॥ दैव्यहोतृनामको यो देवो विद्येते तौ देवौ द्योतमानं वयोधसमिंद्रं वर्द्धितवंतौ तौ त्रिष्टुभा छंदसा सह इंद्रियं त्विषि वयांसि इंद्रे दधुः पूर्वत्र शुक्रशब्देन शारीरकांतिरुक्ता इह त्विषिशब्देन रश्मिरुच्यते॥ ॥अथ सप्तममंत्रमाह॥ ॥देवीस्तिस्रस्तिस्रो यजेति॥ या देव्यस्तिस्रः संख्याका एकैकस्याः त्रिमूर्तित्वात् पुनरपि तिस्र उच्यंते तास्तिस्रो वयोधसं पालकमिंद्रं वर्द्धितवत्यः ताः पुनर्जगत्या
इति छंदसा सह इंद्रियं बलं वयांसि इंद्रे संपादयंति॥ ॥अथाष्टममंत्रमाह॥ ॥देवो नराशंसो यजेति॥ नराशंसाख्यो यो दे
३ तिस्रो देवीर्वयोधसं पतिमिंद्रमवर्धयन् । जगत्या छंदसेंद्रियं बलमिंद्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वियं
४ नराशंसो देवमिंद्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् । विराजा छंदसेंद्रियं रेत इंद्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वे

२ मिंद्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् । द्विपदा छंदसेंद्रियं भगमिंद्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु
३ देवमिंद्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् । ककुभा छंदसेंद्रियं यश इंद्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु

वोऽस्ति स देवो द्योतमानं वयोधसमिंद्रं देवं वर्द्धितवान् स च विराजा छंदसा युक्त इंद्रियं रेतो वयांसि इंद्रे संपादयति॥ ॥अथ नवममंत्रमाह॥ ॥देवो वनस्पतिर्देवं यजेति॥ वनस्पत्याख्यो यो देवोऽस्ति स देवो द्योतमानं वयोधसमिंद्रं अवर्द्धितवान् स च द्विपदा छंदसा सह इंद्रियं सौभाग्यं वयांसी इंद्रे संपादयति॥ ॥अथ दशममंत्रमाह॥ ॥देवं बर्हिर्वारितीनां यजेति॥ वारितीनां जलप्रासीनां संबंधि बर्हिराख्यं यद्देवस्वरूपमस्ति तदिदं बर्हिः स्वरूपं द्योतमानं वयोधसमिंद्रं देवं वर्द्धितवान् तच्च ककुभा छं वत
दसा सह इंद्रियं यशो वयांसी इंद्रे संपादयति॥ ॥अथैकादशमंत्रमाह॥ ॥देवो अग्निः स्विष्टकृद्देवं यजेति॥ स्विष्टकृदाख्यो अग्निः इंद्रियं बलं वयांसी इंद्रे संपादयति॥ अतो धनाधारकस्य धनदाननिमित्तं अयं स्विष्टकृद्देव आज्यं वेतु पिबतु त
१ हे दर्थं होतर्यज याज्यापठ॥ अस्य प्रपाठकस्य अनुवाकार्थसंग्रहः गृहा उपस्थिति। होमउपहोमाभिषेचनं॥ तथा चैंद्र ऐंद्रे तु पशौ चत्वारई रिताः॥ पशुत्रये च चत्वारः सूक्तवाकस्त्वनंतरः॥ पितृयज्ञेनूत्तरस्यात् पशावैंद्रे चतुष्टयं॥ वेदा

देवोऽग्निर्यो स देवो द्योतमानं वयोधसं इंद्रं देवं वर्धितवान् स चातिछंदोरूपेण छंदसा सह

४ मिंद्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् । अतिछंदसा छंदसेंद्रियं क्षत्रमिंद्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१जीहोता भवति। अरुणोमिर्मिर किल रूक्र।। एतद्वै ब्रह्मवर्चसं स्यात् रूपेणैव ब्रह्मवर्चसमव
८७ १भवति। ब्रह्मवर्चसं वै रथंतरं। ब्रह्मवर्चसमेवाव
७ एष स्तोत्रे विकल्पितत्वे बृहत्सोमबार्इ समर्थरथंतरनियमं विधत्ते। रथंतरं सामैरं धरइति।। होतरिकश्चिद्विधत्ते।।परिसमिरूधरइति।। ७
र्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन्।। पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः।। समासषष्ठप्रपाठकः।। हरिः ॐ।।कः।। ष
ष्ठप्रपाठके सोत्रामणिः कौकिल्युद्धृ दीरिता।। सवनामानएकाहाः कथ्यंते सम्यमेस्फुटं।। स्रूयते ईश्वरत्वेनाभिषिच्यतेएषु
तिसवाः एकाहविशेषाः तत्रादौ बृहस्पतिसवउच्यते तस्मिंश्च बृहस्पतिसवे चोक्षामानंदशास्वपि स्तोत्रेषु बाधितुमेकं
स्तोमं विधत्ते।। त्रिवृत्स्तोमो भवति ब्रूरं धरइति।। प्रकृतौ बहिष्पवमानस्तोत्रे त्रिवृत्स्तोमः आज्यस्तोत्रेषु माध्यं
दिनपवमानस्तोत्रे पंचदशस्तोमः चतुर्षु पृष्ठस्तोत्रेषु आर्भवपवमानस्तोत्रे सप्तदशस्तोमः यज्ञायज्ञीयस्तोत्रे एकवि
शतिस्तोमः तान्बाधित्वा सर्वेषु स्तोत्रेषु त्रिवृत्स्तोमएककर्तव्यः तस्य ब्रह्मवर्चसहेतुत्वात् ब्रह्मवर्चसप्राप्तिर्भवति।
स्तोमयागसंस्था विशेषं विधत्ते।। अग्निष्टोमस्तोमो भवति वरं धरइति।। परिस्रजी खलतिः शिरसि स्नग्गाकारेणप
रितएवकेशाः नतुमध्यइत्यर्थः अरुणः संध्या [redacted]
५ त्रिवृत्सवैत्रिवृत्। ब्रह्मवर्चसमेवाव   २। ब्रह्मवर्चसं वा अग्निष्टोमः। ब्रह्मवर्चसमवा
८७

३ मयतदेवानांपुरोधांगच्छेयमिति। स एतं बृहस्पतिसवमपश्यत्। तमाहरत्। तेनायजत। ततो वै स देवानां पुरोधामगच्छत्। यः पुरोधाकामः स्यात्। स बृहस्पतिसवे
नयजेत। पुरोधामेव ४ नेसवने सन्नेषुनाराशंसेषु। एकादशदक्षिणानीयंते। एकादशमाध्यंदिनसवनेसन्नेषुनाराशंसेषु। एकादश तृतीयसवने सन्नेषु
नाराशंसेषु। त्रयस्त्रिंशत्संपद्यते। त्रयस्त्रिंशद्देवताः। देवता एवाव
[redacted] वर्णः भिर्मिरः पुनः पुनरतिवेगेन चक्षुर्मीलियुक्तः त्रिशुक्रः त्रिषु वेदेषु शुधः मातृवंशे पितृवंशे त
स्य निजाचारेषु वा शुधः यदेतद्द्विजवर्षलक्षणं खलत्वादि लक्षणं यच्च त्रिशुक्रत्वं तदुभयमपि ब्रह्मवर्चसस्वरूपं अतस्तदनु रूपं
कूलेन रूपेण ब्रह्मवर्चसं प्राप्नोति।। बृहस्पतिसवस्योत्पत्तिं विधिमुक्त्वा प्रयोगे विधत्ते।। बृहस्पतिरकामयतेति।। बृह
ः स्पतेः पुरोधां देवगुरुत्वलक्षणं मुख्यत्वं पौरोहित्यं वा दक्षिणायां विशेषं विधत्ते।। तस्य प्रातः सवेरूं धरइति।। भक्षितापाभि दो
ननीयंते ईतश्चमसानराशंसाः तेषु दक्षिणस्य हविर्धानस्य अधस्तात्सन्नेषु सत्सु एकादशगावो दक्षिणात्वेन नेतव्याः एवमुत्तरयो
स्त्वः रपि सवनयोर्मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत्संख्याया देवतासाम्यात्तत्प्रीतिहेतवो भवंति ये देवादि [redacted] एकादशस्थे तिमंत्रे त्रयस्त्रिं
शद्देवा आम्नाताः।। दक्षिणायामपरं विशेषमाह।। अश्वश्चतुस्त्रिंरूं धरइति पूर्वोक्तगवापेक्षया चतुस्त्रिंशत्संख्यापूर
ति कोऽश्वो दातव्यः।। प्रजाप [redacted] जन्यत्वात्प्राजापत्यत्वं प्रजापतिश्च पूर्वोक्तदेवतापेक्षया चतुस्त्रिंशः अतोऽश्वदानेन सर्वदे
२ शः। प्राजापत्यो दा अश्वः। प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशो देवतानां। यावतीर्वेदेवताः। ताएवा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१भिषिंचति। ब्रह्मणो वा एतद्रूपं यत्कृष्णाजिनं। ब्रह्मवर्चसेनैवैनꣳ सम्

३चति। तेजो वा आज्यं। तेज एवास्मिंद

७८ ताम्भिषिंचति॥ एतस्य कर्मणस्सवत्वा अभिषेकं विधत्ते। कृष्णाजिनेमूर्धयतीति॥ कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोपविश्य

यजमानमभिषिंचेत्। वसामयोः कृष्णमृगरूपत्वस्य धारणत्वात् ब्रह्मरूपत्वे तेन ब्रह्मवर्चससमृद्धिः॥ अभिषेकद्रव्यं वि

धत्ते॥ आज्येनाभिषिंधातीति॥ आज्यस्य स्निग्धत्वात्तेजस्त्वं॥ अत्र मीमांसा॥ चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयपादे चिंतितं॥

उख्यात् वाजपेयेन बृहस्पतिसवं यजेत्। कालप्रबोध्य ते वाक्यं उतांगत्वस्य बोधकं॥ क्त्वाश्रुत्या भाति कालोत्र मैवमंगत्वबोध

नं॥ श्रुतेर्मुख्यं भक्ति याच तथास [redacted] सनुगृह्यते॥ इदमाम्नायते वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत॥ अग्निं चित्वा सौत्राम

क ण्या यजेत॥ तत्र स्तूतित्वा प्रत्ययः वाजपेयस्य पूर्वकालितां ब्रूते। तस्माद्वाक्यमिदं बृहस्पतिसवस्योत्तरकालीनतां बोधय

तीति चेन्मैवं वाजपेयांगत्वबोधनमेव क्त्वाश्रुतेर्मुख्योर्थः समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति सूत्रेण क्रियाद्वयस्य एककर्

तृकतायां तद्विधानात् यद्यपि सूत्रे पूर्वकाल इत्युक्तं तथापि तन्न नियतं मुखं व्यादाय स्वपितीत्यत्र कालेक्यपि प्रयोगात्

वाजपेयप्रकरणमध्यगत्वेन गम्यते अन्यथात्वप्रकृते बृहस्पतिसवेकालविधानात् प्रकरणं बाध्येत् अंगत्वे कर्मात्वरत्वेन प्रसिद्ध

वाजपेयप्रकरणमध्यगत्वेन गम्यते अन्यथात्वप्रकृते बृहस्पतिसवेकालविधानात्प्रकरणं बाध्येत। तस्माद्वाक्यमिदंगत्वबोधकं

बृहस्पतिसवस्यावात्तु ... सोनुपपन्न इति चेत् नम सामित्रि होत्र न्यायेन तद्धर्मातिदेशार्थत्वात् तस्माद्वाक्यमिदंगत्वबोधकं

बृहस्पतिसवस्य ... द्वितीये वैश्यसवोभिधीयते म

प्रथ अग्निं चित्वेत्यत्र अप्येवं योजनीयं॥ ॥इति मोनुवाकः॥ ॥प्रथमे बृहस्पतिसवोभिहितः। द्वितीये वैश्यसवोभिधीयते म

चसूनकारेण स्पष्टमभिहितः॥ अथ सवानां व्याख्यातो बृहस्पतिसवः वैश्यः पुष्टिकाम आग्नेयादीनि ससह वीषि निर्व

पतिस्पृष्टिः पक्षोहीमारत्या लप्स्यंति आग्नेयोष्टाकपालः कर्तव्यः समृधेरग्निपूर्वकत्वात् आदावाग्नेयेन तत्समृद्धकर्म

भवति॥ द्वितीयं हविर्विधत्ते पुष्टिमेवावधइति॥ पौष्णश्चरुः कर्तव्यः पूषदेवतायाः पुष्टिहेतुत्वात् वैश्यस्य पुष्टिकाम

त्वात् पुष्टिमेव प्राप्नोति॥ ॥अथ तृतीयं हविर्विधत्ते॥ प्रसवाय सावित्र इति सावित्रोष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः स

त्वसवितुः प्रसवाय प्रेरणाय संपद्यते॥ चतुर्थं हविर्विधत्ते॥ अथयत्वाष्ट्रः इतीति॥ अष्टाकपालस्त्वाष्ट्रः कार्यः तस्मा

४ तेतस्याः पुरस्तात्तिष्ठतो यजमानं यतनकृष्णचर्मप्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्य तस्मिन्नासीनं यजमानं दधाभिषिंचतीति। तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते। यदाग्नेयो भवति। अग्निमु

खाहर्द्धि ३।अथ यत्पौष्णः। पुष्टिर्वै पूषा। पुष्टिर्वैश्यस्य। १ष्टा हि रूपाणि विकरो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१।रुणः।अथोयएवक श्वसंतन्न्यते।सहितास

३देवः।वैश्वदेवोहि

७९

तत्वष्टा निषके रेतसि विविधानि रूपाणि करोति॥ पंचमं हविर्विधत्ते॥ निर्वरुणत्वाय वारुणइति अष्टाकपालो वारुणको
र्यः सच निर्वरुणत्वाय नरपाशाराहित्याय संपद्यते अभिषिच्यमानः पूर्वं यः कोप्यसौ पुरुषस्तन्न धृते अभिषिच्यते सहितदोवा प्य
रुणः वरुणेन अनुगृहीत इत्युच्यते तस्मात् वारुणायागो भिषेकयोग्य॥ षष्ठं हविर्विधत्ते अथयद्वैश्वदेवइति॥ एककपा दश
लो वैश्वदेवः कार्यः यस्मात् वैश्यः विश्वैर्देवैः सह प्रजापतेर्मध्यभागात् उत्पन्नः [redacted] तं विश्वेदे
वादेवता अन्वसृज्यंत जगतीछंदो वैरूपं साम वैश्यो मनुष्याणामिति श्रुत्यंतर विधानात् [redacted]
[redacted] ततस्तदीयत्वात् वैश्वदेवस्तत्र योग्यः॥ सप्तमं हविर्विधत्ते अथयन्मारुत इति॥ एकादशकपालो
मारुतः कार्यः मरुतां देवविट्त्वेन वैश्ययागयोग्यत्वात् मरुतां विट्त्वं मारुतो वै देवानां विश इति प्रसिद्ध श्रुतः अधि
कशकानि ष्टसंख्यां दर्शयती॥ सप्तैतानि हवींषि इति॥ इदृङ् चान्यादृङ् चेत्यादयस्सप्तगणाः॥ अथपशुं विधत्ते॥

हविः

१वीं षिभवंति।सप्तगणावैमरु

३तः।मारुतोहिवै

८०

७हीमारुत्यालभ्यते।विद्वै [redacted]

४ध्याभिषिंचति।सहिमजा

पृश्निः स्पष्टा मरुतइति पृश्निश्वेतवर्णः स्पष्टो हीच तुर्वर्षा तादृशी काचित् अजा मरुद्देवता कालब्धव्या॥ अथाभिषेक
कालविधिं उन्नयति॥ विशा एवैतन्मध्यतइति॥ एतस्य पशोर्मध्ये स्विष्टकृतः पुरस्तात् अभिषिंचेदिति विध्युन्नेयः
एवं सति विशः प्रजाया मध्ये एतदभिषेचनं कृतं भवति यस्मात् विशां मध्ये अभिषेकः कृतः तस्माद्वैष वैश्यः सर्वासु
प्राईविशां प्रियोभवति॥ अभिषेकार्थं आसनं विधत्ते॥ ऋषभचर्मन्नायितेति॥ यस्माद् ऋषभः प्रजोत्पादकः तस्मात्
दीयस्यचर्मण्यभिषिंचेत्॥ अभिषेकद्रव्यं विधत्ते॥ दध्नाभिषिंचतिर्ध्ययतीति॥ दध्नोरसरूपत्वात् तादृशेनान्नेन
एनं वैश्यं रसवया जिनं समर्ध्ययतीति॥ ॥द्वीतीयोनुवाकः॥ द्वितीये वैश्यसवो भिहितः तृतीये ब्राह्मणसवोभि
धीयते॥ सच सूत्रकारेण स्पष्टीकृतः ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसकाम आग्नेयादिन्यष्टौ हवींषी निर्वपति पुरस्तात् स्विष्टकृ
तः॥ हिरण्येनघृतमुत्पूयतेन कृष्णाजिन आसीनमभिषिंचतीति॥ तान्येतानि हवींषि विधातव्यानि तत्र प्रथमं

ध्यतोभि

पर्य

४।इन्द्रीअन्नाद्यंदधि।ऊर्जैवैनमन्नाद्येनसम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्य

३ अथयद्बार्हस्पत्यः एतदे ब्राह्मणो गाचपतीयमिति बार्हस्पत्योष्टाकपालः कर्तव्यः। यद्बृहस्पतिसंबंधित्वं एतदेव ब्राह्मणस्य वाक्पतित्वं नाम पंचमं विधत्ते। अथयदग्नीषोमीयः। आ

८०

२ सौम्यश्चरुदशकपालः कर्तव्यः। सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति श्रुतेः। ब्राह्मणस्य सौम्यत्वं २ सौम्यश्चरुदशकपालः कर्तव्यः। सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति श्रुतेः। ब्राह्मणस्य सौम्यत्वं

विधत्ते। यदाग्नेयो ब्राह्मणइति। आग्नेयोष्टाकपालः कर्तव्यः अग्निना सह ब्राह्मणस्य प्रजापतिमुखजत्वसाम्येनआ

स्यः। सौम्यो हि ब्रा ग्नेयत्वं। द्वितीयं विधत्ते। अथयत्सौम्यणइति। [redacted] तृतीयं विधत्ते प्रसवायैव सावित्रइति। सावित्रोष्टा

कपालः कार्यः सच प्रसवायैव सावित्रइति कल्पते। चतुर्थं विधत्ते अथयदथर्वा यदि [redacted] भवतीति। अग्नीषोमीयएका

दशकपालः कर्तव्यः ब्राह्मणस्य आग्नेयत्वं पूर्वमुक्तं तेन पूर्वोक्तं सौम्यत्वमपि उपलक्ष्यते तो अग्निश्च सोमश्च इत्येतो यदा

संगतो भवतः तदानीं द्विगुणं ब्राह्मण्येन वीर्यातिशयो भवति। षष्ठं विधत्ते। अथयत्सारस्वतः ऐंद्रमिति। सारस्व

तोष्टाकपालः कार्यः ब्राह्मणस्य सरस्वतीसंबंधित्वं यदस्ति एतत्प्रत्यक्षमेव वाक्पतित्वं बृहस्पतिसंबंधेन तुय

द्वाक्पतित्वं पूर्वमुक्तं तत्स्थाने सिद्धं जिह्वायाः सरस्वतीसंबंधेन तद्वाक्पतित्वं अनुभूयते। सप्तमं विधत्ते निर्वरु

णतायैव वारुणः रुणइति वारुणोष्टाकपालः कर्तव्यः सच पूर्ववत् वरुणपाशाहिंसायैव संपद्यते। य एवं कश्चि

अपिच

१। अथो यरव कश्च्य संस्तूयते। सहिवा॰ ॰तद्धि प्रत्यक्षं ब्राह्मणस्य वाक्पती॰

२। इंद्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत। तं द्यावापृथिवी नान्वमन्येतां। तमेतेनैव भागधेयेनान्वमन्येतां। वज्रस्य वा एषो नुमानाय। अनुमतवज्रः सू

ध तपुमानभिषिच्यते अभिषिच्यते। स पुमान् वरुणेन अनुगृहीतो राजा भवति अष्टमं विधत्ते। अथयत् द्यावापृथि

व्य एकाइति। द्यावापृथिव्य एककपालः कर्तव्यः पुराकदाचिदिंद्रो वृत्रवधार्थं वज्रमुद्यतवान् तमिंद्रं तद्द्यावापृथि

व्यौ नान्वमन्येतां। अनुमत्यभावकारणं दर्शपूर्णमासब्राह्मणे स्पष्टं। ते अनुमते द्यावापृथिवी मा प्रहार इति यो वां स्पृ श्रुतं

तइतियो यमेककपालरूपो भागोस्ति तेन भागधेयेन तुष्टे द्यावापृथिव्यौ वृत्रवधार्थं उद्यतं वज्रमिंद्रं अंगीकृतवती

अतो अपियः पुरोडाशः स एष वज्रस्यानुमत्यर्थं संपद्यते अनुमतवज्रो हि पुरुषः शत्रुक्षये समर्थत्वात् सूयाताभ्

भिषेकमर्हतीत्येव अभिज्ञा आहुः अधिकत्वशंकानिवारणाय हविः संख्यां दर्शयती। अष्टावेतानि यं रू धइतिअ

त्व ष्टसंख्योपेतायागायत्र्याब्रह्मवर्चसहेतुतया ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः। अभिषेकद्रव्यस्योत्सवनं विधत्ते। हिरण्येन घृतमुत्पुनाति

तेजसस्त्व चरति। निर्मलद्रव्यत्वात् स्वतोपि घृतं तेजो अर्थमेव पुनरपि हिरण्योत्पवनेनात्यंतदीप्त्यर्थं भवति। अभिषेको

३ हवींषि भवंति। अष्टाक्षरा गायत्री। गायत्र्यां ब्रह्मवर्चसं। गायत्र्यैवब्रह्मवर्चसम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१ भिषिंचति। ब्रह्मणो वा एतदृक्सामयो रूपं। यत्कृष्णाजिनं। ब्रह्मन्नेवैनमृक्सामयोरध्यु
३ यति। तथा वीर्य्यं वज्रो वै

८१ लिनमाधारं विधत्ते॥ कृष्णाजिने भिषिंचतीति॥ कृष्णाजिने समासीनमभिषिंचेत्॥ कृष्णाजिनं च ब्रह्मणो वेदस्य सं मेन
बंधिनोः ऋक्सामयोः स्वरूपं ऋक्साममिवे० ताभिस्तन्यत्रा आम्नानात् अतः कृष्णाजिने अभिषेकेण ब्रह्मन्नेव वेद एव
ऋक्सामयोः उपरि येनमभिषिंचती॥ द्रव्यं विधत्ते॥ घृतेनाभिषिंचतीति घृतस्य वज्ररूपत्वमन्यत्राम्नातं घृतं खलु वै
देवा वज्रं कृत्वेति अतो घृतेनाभिषेके वीर्यातिशयो भवती॥ ॥इति तृतीयोनुवाकः॥ ॥तृतीय ब्राह्मणसवो अभि
हितः च तुर्थसोमसवो अभिधीयते॥ तस्य सोमयागरूपत्वन्निषिध्य पशुरूपत्वं विधत्ते॥ नवै सोमेन सोमं धातीति सो ते
च मन यागेन सोमस्य देवस्य सवाभिषेको नैवास्ति यस्मात् कारणाद्येषु सोमो हतः हननमपि कथमिति तदुच्यते यस्मा
देष सोमो भिषुतः तस्माद् स्ति तस्य हननं घ्नंति वा एतत् सोमं यदभिषुण्वंति इत्यन्यत्राभिषवस्य हननरूपत्वश्रवणा
त् न हि क्वचिदपि हतः पुरुषः अभिषिच्यमानो दृश्यते तस्मात् सोमस्याभिषेकसिद्ध्ये सोमयागं परित्यज्य सोमदे ८१
२ मस्य सवोस्ति। हतो ह्येषः। अभिषुतो ह्येषः। नहि हतः सूयते। सोमी स्थूलतवशामालभते। सोमो वै रेतो धाः। रेत एव

२ षिंचति। रेतो धा स्येषा। रेतः सोमः। रेत एवास्मिंद
४ यम्न ते सोमं। तत्सर्वंभ

ताकांस्थूलतवशां आलभते॥ सकृत्प्रजा मुत्याद्य पश्चात् वंध्या स्थूलतवशा सोमस्य रेतो धारकत्वात्॥ तया देवतया रेत ए
व धारयती॥ अथाभिषेकमंत्रं विधत्ते॥ सोम्यर्चाभिषिंचतीति॥ अषाढमित्यादिका वक्ष्यमाणा सोमी यस्मात् ऋगेषा रे
तोधारणहेतुः सोमोऽपि रेतः स्वरूपः अतः सोम्या अभिषेके सति अस्मिन्नुपयजमाने रेत एव दधाति॥ अस्मिन्स
वे कर्त्तव्यांतरं विधत्ते॥ यत्किंच राजसूयमुत्तरं तेनाभिषिंचतीति॥ राजसूये दशपेयके सवपनीयत्रावु छिद्रा
त्र क्षत्र धृति संज्ञास्त्रयः सोमयागाः तान्वर्जयित्वा यत्किंचित् अनुमत्यादिकं सौत्रामण्यंतं प्रयोगजातं तत्सर्वमस्मि
न्सोमसवे अनुष्ठेयं तस्मिन्राजसूयप्रयोगमध्ये अरत्नीनां हविर्भ्य ऊर्ध्वं संसृपां हविर्भ्यः पुरस्तात् सोमी स्थूलतवशा
लब्धव्या तस्याश्चिष्टकृतः पुरस्तादभिषेकः कार्यः॥ अभिषेकाय सोमीमृचं पठति॥ अषाढं युत्सु पृतनासु पप्रिं स्वर्षामप्सां वृजनस्य गोपां। भरेषुजां सुक्षितिं सुश्रवसं। जयंतं त्वामनुमदेम सोम ॥ हे
सोम वयं त्वां अनुसृत्य मदेम॥ कीदृशं त्वां युत्सु युद्धेषु अषाढं सोढुमशक्यं पृतनासु सेनासु पप्रिं पूरकं स्वर्षां स्वः

२ तनासु पप्रिं स्वर्षामप्सां वृजनस्य गोपां भरेषुजां सुक्षितिं सुश्रवसं। जयंतं त्वामनुमदेम सो
पु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३ यते। स देवसवः ... यजुनासूयते। स०। यद्ग्रामसूयते। न मनुष्यसवः। एतं वै पृथं देवाः प्रायच्छन्। ततो वै सो ऽप्यारण्यानां पशूनामसूयत। यावतीः कियतीश्च प्रजा या चं वदंति।

नासा २ सर्वासां ... एतेन यजते। पृ ५ ... सोऽपि देवानामपि योग्यः सवः। अतस्तु अयं तथा विशिष्टतु यस्मा ... निष्पाद्यते स मनुष्य योग्यः सवः ३

८२ २१ ३ यथा पूर्वोक्तो ह स्यतिः सवः यश्च पृथ्वी निष्पाद्यते वैश्यसवादिः सोऽपि देवानामपि योग्यः सवः अतस्तु अयं पृथ्वी ... निष्पाद्यते स मनुष्य योग्यः सवः ३ यथा पूर्वोक्तो ह स्यतिः ... भरेषुजा। तं भरेषुजां सुक्षितिं शोभन निवासां ... कीर्तिर्यस्याः सो सुश्रवाः तं २

२ भरेषु भरणीयेषु अग्निष्टोमादिषु जायते निवसतीति भरेषुजा ...

स्वर्गस्यातिअरिष्टं विनाशयतीति स्फव र्षा तं स्फवर्षा अप्स्वां न [redacted] केनापि स्पायते भुज्यत इत्यप्स्वा तं वृजनं पापवर्जनं तस्य

गोपां रक्षितारं स्फश्रवसं जयंतं सर्वत्र जयशीलं॥ ॥इति चतुर्थानुवाकः॥ ॥चतुर्थे सोमसवो ऽभिहितः पंचमे पृथि

सवो ऽभिधीयते॥ तमेतं विधत्ते॥ यो वै सोमेन सूवेदेति॥ यः क्रतुः सोमेन सूयते निष्पाद्यते स देवानां योग्यः सवः स

वेषां फलप्सः तस्मात् एतमेव मनुष्यसवं पृथि नाम कस्मै चिद्राजे वेनपुत्राय देवाः प्रायच्छन् तस्मादेव मनुष्यसवः स

ऽस्य पृथिः [redacted] आरण्यानामपि पशूनां असूयत॥ अधिपतिराशीत् किमुत ग्राम्याणां पृथिना अनुष्ठितत्वात् अयं पृथि

सवः एतेन पृथिसवेन यो यजते यश्चैनं वेद स वै द्विधा व्यसो पुरुषः प्रजाभिरुच्यमानानां तासां सर्वासां वा ऽप्यासूयते

अधिपतिर्भवति प्रजाश्च यावतीः कियत्यश्च संतताः प्रजाः [redacted] चं वदंति [redacted] तस्यां वाचि कोऽपि अंशो न

परित्यज्यते [redacted] तदभिप्रेत्य तासां सर्वासामिति बहुवचन निर्देशः अस्मिन् पृथिसवे अभिषेकमंत्रं विधत्ते॥ ना

कियतीश्च यावत्यः २

१ भिषिंचति। मनुष्या वै नराशंसाः। निक्कुत्स्ना वा वेतत्। अथाभि

४ यमनुतस्यैदी कं [redacted] तत्वं भव

राशंस्यर्चा ऽभिषिंचतीति॥ नरैः शंसनीयस्त्वयमपि मनुष्यरूपदेव विशेषो नराशंसः तत्संबंधिनी ये मे पंचाशतमित्यादिर्नारा को

शंसीत यामभिषिंचेत् तत्र पूर्वोक्तरीत्या मनुष्यमूर्तय एव देवा नाराशंसशब्देनोच्यंते तत्संबंधि अभिषेचनं यदस्ति ए

तेन निक्कुत्स्नेव अपलब्धेव भवंतः मनुष्याः अतो मत्सजातीयान् स्मान् अनुगृहीतुं अर्हसि एवं प्रलोभ्यैवानंतरमभिषिं ती

चति अस्मिन् पृथिसवे कर्त्तव्यविशेषं विधत्ते॥ यत्किंच राजसूयमिति॥ राजसूय उत्तरवेदियुक्ताः सप्तसोमयागाः हि

पशुः पशुबंधः चातुर्मास्यानि च एतानि वर्जयित्वा यदन्यदानुमत्यादिकं सौत्रामण्यांतमस्ति तत्सर्वं अत्र कर्तव्यं॥ अथ

नाराशंसीमृचं पठति॥ ये मे पंचाशतं ऋणामिति॥ ये मनुष्या मे मह्यं ऋत्विजे अश्वानां पंचाशतं ददुः दातुं समर्थाः तेषां

मघोनां धनिकानां नृणां मनुष्याणां यजमानानां यशो हे अग्ने सधस्तुतिः स्तुत्या सहितं श्रवो नं बृहत् अधिकीदृशं

वः द्युमत् दीप्तिमत् धनयुक्तमित्यर्थः महीमहत् नवत् पुत्रादियुक्तं अमृतशब्दः संबुध्यंतो ऽग्नि विशेषणं॥ इति सत्या

तं ददुः। अश्वानां सधस्तुतिः। द्युमदग्ने महि श्रवः। बृहत्कृधि मघोनां नृवदमृत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१ द्विः २ शाउक्थ्यो बृहत्सामा पवमाने कण्वरथंतरं भव
३ येयं सम्राड्भवः गोराजसूयः सवरुणसवः प्रजापतिः स्वाराज्यं परमेष्ठी स्वाराज्यं गौरे

८३

पंचमोनुवाकः ॥ ॥ पंचमे प्रथिसव उक्तः षष्ठे गोसव उच्यते ॥ एष गोसवः ॥ इति ॥ एष वक्ष्यमाणो गोसवाख्यः क्र
तुरनुष्ठेयः स च सर्वेषु स्तोत्रेषु षट्त्रिंशात् स्तोमयुक्तः उक्थ्यसंस्थारूपः पृष्ठस्तोत्रे बृहत्सामयुक्तः तस्य पवमानस्तोत्रे
कण्वरथंतराख्यं साम स्तवती ॥ अथवा जनेय राजसूयाभ्यामुत्कृष्टत्वेन एनं सवं प्रशंसति ॥ यो वै वाजेवेति ॥ योयं वाज
पेयोस्ति सोयं साम्राज्यहेतुरेव सवः यश्च राजसूयः सोपि वरुणैश्वर्यप्राप्तिहेतुरेव सवः न तु तदुभयमधिकफल
प्राप्तिहेतुः यस्तु स्वाराज्यं अपराधीनं प्राप्तः परमेष्ठी परमे पदे स्थितः प्रजापतिरस्ति स तु सर्वेभ्यः फलेभ्यः अधि
कफलभृतः स्वाराज्यं हि सर्वैः प्रार्थ्यते स्वाराज्यं नाम गौरेव गोसव एव स्वाराज्यप्राप्तिहेतुत्वात् ॥ एतदनुष्ठाने
तद्वेदनं च प्रशंसति गौरिव प्रदेति ॥ यथा गौररण्ये स्वच्छंदचारी एवमयं ब्रह्मलोके स्वतंत्रो भवति ॥ बृहत्सामे
रेभवतः ताद्धि स्वारा ति यदुक्तं तदेव सामद्वयरूपेण प्रशंसति ॥ उभे बृहद्रथंतरे ज्यमिति ॥ गवामयुतमत्र दक्षिणा तेन दातव्यं ॥ अ
१ अत्र एकेनैव बृहत्साम्ना सामद्वयसाध्योतिशयः क्रियते अतस्तद्धि बृहत्सामानुष्ठानमेव स्वाराज्यप्राप्तिहेतुः दक्षिणार्थं विशेषं विधत्ते ।
अयुतं दक्षिणेति द्धि स्वाराज्यमिति । ३ वति । य एतेन यजते । य उ चैनमेवं वेद

२ क्षिणत आहवनीयस्य बृहतस्तोत्रमत्यभिषिंच
४ तां असौ ज्जहत् । अनयोरेवैनमनंतर्हितमभिषिंच
३ तास्मिंदेशे अभिषिंचेत् ३

वति । तद्धि स्वारा भिषेकद्रव्यं विधत्ते ॥ प्रतीधुषा भिषिंज्यमिति ॥ प्रतिधुषा तदानीमेव दुग्धेन क्षीरेण अभिषिंचेत् सोयमभिषेकः अ
युतगोर्वस्वाराज्यहेतुः ॥ अथाभिषेकस्य देशकालौ विधत्ते ॥ अनुद्धते वेद्यै वंतीति ॥ वेद्यै वेद्या मध्ये आहवनीय
प्राप्ति स्य दक्षिणाभागे योयमनुद्धतदेशोस्ति सोयमभिषेकस्य देशः योग्यः बृहतस्तोत्रं प्रति बृहत्साम्ना क्रियमाणस्तो
[redacted] त्रं यावृत्त प्रवर्तते यदा प्रवर्तेत तदा अभिषिंचेत् ॥ इयं वा व रथंतीति ॥ यदिदं कण्वरं पवमानस्तोत्रे प्रवृत्तं तद्भूमिस्वरूपं रथं
ते त्रं यावृत्त प्रवर्तते यदा प्रवर्तेत तदा अभिषिंचेत् ॥ उभयोर्लोकयोः मध्ये अनंतर्हितं व्यवधानरहितमेवैनं यजमानम
यच्च पृष्ठस्तोत्रे बृहत्साम तद्द्युलोकरूपं तयोः उभयोर्लोकयोः मध्ये अनंतर्हितं व्यवधानरहितमेवैनं यजमानम
भिषिंचति ॥ षट्त्रिंशाउक्थ्यो बृहत्सामेति यत्पूर्वमुक्तं तत्र स्तोत्रं प्रशंसति ॥ पशुस्तोमो वा इति ॥ यस्मादेष
तुः पशुहेतुना स्तोमेन युक्तः पशुहेतुस्तोमयुक्तत्वमेव षट्त्रिंशदस्य नेन त्रिवृदादि क्रियते षट्त्रिंशदक्षरा बृह
ती बार्हताः पशव इत्यश्रोतं ॥ अतास्मिन् गोसवे सर्वोपि स्तोमः षट्त्रिंश एव क्रियते न तु त्रिवृदादि ॥ अथाभिषेक
२ तेन गोसव कुर्यात् २
३ एषः । तेन गोसवः । षड्विंशः स

अतिशयेन बलवान् वयोधाः दीर्घायुष्यधारी महान् विद्याचारादि
१ प्रवृत्तः सहसावद्भः बलेनाधिकः क्षत्राणां बलवतां मध्ये क्षत्रे भूत्तमः
८ गुणैरधिकः महिमे पूज्यत्वे तस्त्रमानः स्थिर वर्तमानः क्षात्रे बल १ ... हि प्रजापतेः परमेष्ठिनः स्वाराज्येनाभिषिंचामीत्याह स्वाराज्यमेवैनं गमय
१ हसावद्भः क्षत्राणां क्षत्रभूत्तमो वयोधाः महान्महित्वे तस्त्रमानः क्षत्रे राष्ट्रे च आगत्य तथात्मे जनपदे पि जा
मंत्रमाह। रेवल्लात ... हे यजमान त्वं रेवतः धनवतः जीवनं यथा भवति तथा जातः कार्ये राष्ट्रे च जनपदे पि जा
गृही अप्रमत्तो वर्द्धस्व परमेष्ठिना उत्तमपदे स्थितस्य प्रजापतेः संबंधिना स्वाराज्येन पराधीनरहितत्वेन राज्येन
निमित्तेन त्वामभिषिंचामि तमेतं मंत्रं विधत्ते। इत्याह स्वाराज्यमेवैनं गमयतीति मंत्रमेतदभिषेककाले पठेत् तेन इत्युक्तमेतं
पाठेन एनं यजमानं स्वाराज्यं प्रापयति॥ ॥षष्ठोनुवाकः॥ षष्ठे गोसवो भिहितः सप्तमे ओदनसवः अभिधीयते॥
कल्पः ओदनसवेन अन्नाद्यकामो रोहिण्यां यजतो पमुषं श्रपयित्वा दर्विहोमा भवत्स्कंदित आदित्ये शिं ... इति
च तस्त्र आहुतीः रोदना दुर्ध्रकलेति। तत्र प्रथमामृचमाह॥ शिं ... दानेति। प्रदाकुर्मनुष्य निगरण समर्थो जगर
स्सर्पः शिंहा दिषु अग्न्यादिषु चयेयं त्विषिः प्रधृष्यत्व लक्षणं तेजः तदभिमानिनी या देवी सुभगा सौभाग्ययुक्ता
सा ति इंद्रं परमैश्वर्ययुक्तं पुरुषं जजान उत्पादयामास सा देवी वर्चसा बलेन संविदाना ऐकमत्यं गतास्ति नोस्मान्
३ उत या प्रदाकौ। त्विषिरग्नौ ब्राह्मणे सूर्ये या। इंद्रं या देवी सुभगा जजान। सा न आगन्वर्चसा संवि

१ वायतायां। अश्वस्य क्रंदे पुरुषस्य मायौ। इंद्रं या देवी सुभगा जजान। सान आ०
३ पिनि या हिरण्ये। त्विषिरश्वेषु पुरुषेषु गोषु। इंद्रं या देवी सुभगा जजान। सान आगन्वर्चसा संविदा।
न स्वागन आगच्छतु॥ ॥अथ द्वितीयामाह॥ ॥या राजन्ये दुंदुभौ नेति। राजन्ये क्षत्रिये आयतायां ता ... मानायां
दुंदुभौ अश्वस्य क्रंदे क्रंदने हेषिते पुरुषस्य मायौ शिं ... दिशब्दे एतेषु या त्विषिर्गांभिर्य लक्षणा तदभिमाननी
या देवी सान इत्यादि पूर्ववत्॥ ॥अथ तृतीयामृचमाह॥ ॥या हस्तिनि द्वीपिनि नेति। नगरे जातस्तत्रैव वर्तमानो हस्ती महत्व
अरण्ये जातस्तत्रैव वर्तमानो द्वीपी व्याघ्रविशेषः द्वीपी ... त्याह ... दिषु च या त्विषिः माहात्म्य लक्षणा तदभिमा
निनी या देवी सान इत्यादि पूर्ववत्॥ ॥अथ चतुर्थीमाह॥ ॥रथे अक्षेषु वृषभे नेति। वाजो वेगः शुष्मो बलं रथादिषु च
ता दिषु या त्विषिः स्वकार्यक्षम लक्षणा तदभिमानिनी या देवी सेत्यादि पूर्ववत्। कल्पः॥ राडसीत्येतैः प्रतिमंत्रं
आनूकल्पयेत्याज्यं मंमं ब्राह्मणः पाया ... मं राजन्यादधिमंथं वैश्यउदमंथं शूद्र इति तान्मंत्रानाह॥ राडसि विराडसीति॥
हे आज्यमंथ त्वं राडसि राजमानोसि विविधं राजत इति विराट् सम्यक् राजत इति सम्राट् स्वराट्॥ कल्पः॥ इंद्रायत्वा
१ स्वातं त्रेण राजसि
४ षभस्य वाजे। वाते पर्जन्ये वरुणस्य शुष्मे। इंद्रं या देवी सुभगा जजान। सा न आगन्वर्चसा संविदा।
२ राडसि। सम्राडसि स्वराड

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३ जस्वते तेजस्वंतं श्रीणामि। इंद्रा पत्यौजस्वत ओजस्वंतं श्रीणामि। इंद्राय त्वा पयस्वते पयस्वंतं श्रीणामि। इंद्राय त्वा युष्मत आयुष्मंतं श्री

८५

तेजस्वते तेजस्वंतं श्रीणामीति ब्राह्मणः सक्तुभिराज्यं श्रीत्वा तेजोसि इत्यभिमंत्र्य एतत्ते प्रयच्छामीति यजमानाय प्र
यच्छति तेजस्वदस्तु मे मुखमिति प्रतिगृह्य भक्षयत्येवं इतरेषां उत्तरउत्तरश्रयणौ मंत्रः प्रदानो भक्षणश्च यथालिंगमि
ति ॥ तत्र श्रयणमंत्राणां पाठस्तु इंद्राय त्वा श्रीणामीति। हे आज्यमंथ त्वां तेजो युक्ते इंद्रार्थे तेजस्वते त्वां सक्तुभिः सह श्री
णामि पचामि आज्यस्य तेजोरूपत्वेन तेजस्त्वं एवं पयोमंथादिषु मोज्यं ओजसो बलहेतुत्वात् पयोमंथ ओजस्वान् द
ध्नो क्षीरविकारः पय इत्याम्नानात् इंद्रस्य पयः इतं दधिमंथस्य पयोविकारत्वेन पयस्वंतं चिरंजीवीत्वात् इंद्रस्य आयु
र्नो वैव इंद्रः पय इत्याम्नानात् इंद्रस्य पयः इतं दधिमंथस्य अभिमंत्रणादी स्त्रीन्मंत्रानाह तेजोसि तत्ते प्रमेति। हे
ष्मंतं उदं ■ मंथस्य आयुर्हेतुत्वात् आयुष्मंतं आज्यमंथस्य अभिमंत्रणादी स्त्रीन्मंत्रानाह तेजोसि तत्ते प्रमेति। हे
आज्यमंथ त्वं तेजोरूपोसि हे यजमान तन्मंथद्रव्यं तेतुभ्यं प्रयच्छामि मे मम यजमानस्य मुखं तेजोयुक्तमस्तु शिरोपि
तेजस्वदस्तु हे मंथ त्वं तेजस्वान् भूत्वा विश्वतः सर्वस्मात् अन्यस्मात् प्रत्यङ् प्रत्यासन्नसन्मान् तेजसा संपिपृग्धि ८५
३ यच्छामि। तेजस्वदस्तु मे मुखं। तेजस्वच्छिरो अस्तु मे। तेजस्वान्विश्वतः प्रत्यङ्। तेजसा संपिपृग्धि

१ त्ते प्रयच्छामि। ओजस्वदस्तु मे मुखं। ओजस्वान्विश्वतः प्रत्यङ्। ओजसा संपिपृग्धि
२ मछामि। पयस्वदस्तु मे मुखं। पयस्वान्विश्वतः प्रत्यङ्। पयसा संपिपृग्धि

संपर्कं कुरु॥ पयोमंथस्य अभिमंत्रणादीस्त्रीन्मंत्रानाह॥ ओजोसि तत्ते प्रमेति॥ ओजः बलः अन्यत् पूर्ववत् व्याख्ये
यं॥ दधिमंथस्य अभिमंत्रणादीन् मंत्रानाह॥ पयोसि तत्ते प्रमेति॥ दधिमंथस्य पयोविकारत्वात् पयस्वं मुखस्य पवे
माजित्वात् पयस्त्वं शिरःशब्देन सकलादेह उपलक्ष्यते तस्य पयोजन्यशक्तिमत्वात् पयस्त्वं अन्यत् पूर्ववत्॥ उदमं
थस्य अभिमंत्रणादीन् मंत्रानाह॥ आयुरसि तत्ते प्रमेति॥ उदमंथस्य आयुर्हेतुत्वात् आयुष्ट्वं अन्यत् पूर्ववत्॥ क
स्मः॥ ओदनं ग्रासं यजमानः प्राश्नातीम मग्ने आयुषे वर्चसे कृधीति प्राश्नन्तमभिमंत्रयत इति पाठस्तु इममग्न आयुषे व
सदिति॥ हे अग्ने इमं यजमानं आयुषे दीर्घायुत्वाय वर्चसे बलाय च कृधि समर्थं कुरु॥ हे वरुण प्रियं कृधि अभीष्टं कु
रु हे सोमराजन् रेतः कृधि प्रजोत्पादनसामर्थ्यं कुरु हे अदिते अस्मै यजमानाय ते तव शर्म यच्छ सुखं देहि हे विश्वेदे
वा अयं यजमानो जरदष्टिः यथासत् जरां प्राप्तिमन्यथा भवति तथा कुरु चिरजीविनं कुर्वन्नित्यर्थः॥ कल्पः शिर
५ ■ यच्छामि। आयुष्मदस्तु मे मुखं। आयुष्मान्विश्वतः प्रत्यङ्। आयुषा संपिपृग्धि

४ र्चसे कृधि। प्रियं रेतो वरुण सोम राजन्। मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ। विश्वे देवा जरदष्टिर्यथा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

[redacted] १ सि। सर्वायुरसि सर्वमायुर

३ नोजवा।यतः क्षरंति सिंधवः। तासां त्वा सर्वासां रुच्या। अभिषिंचामि

ण्यय जमानाय बध्नात्या युरसि विश्वायुरसीत्याबध्यमानो जपतीति॥ पाठस्तु॥ आयुरसि विश्वायुरसीति॥ हे हिरण्य त्वं
आयुर्हेतुरसीति न केवलं ममैवायुर्हेतुः किंतु विश्वेषां मनुष्याणां सर्वेषां देवानां च आयुर्हेतुरसि तस्मात्त्वमेव सर्वायुर
सि॥ कल्पः॥ तेरनेनं संसृष्टैः अभिषिंचती यतोवातो मनोजवा इति तेरपां ग्रहैः पाठस्तु॥ यतोवातो मनोजवा इति॥ यतो
यस्याख्यो दीप्ते वेगवान्वातः प्रवर्तते पुनरपि यतो रुच्चः सिंधवः नद्यो मनोजवाः मनोवेगयुक्ताः सत्यः क्षरंति प्रवहं
तितासां सर्वासां संबंधिन्या रुचा त्वां यजमानं वर्चसा बलनिमित्तं अभिषिंचामि॥ कल्पः समुद्र इवासि गंभीरेनेत्यभि
मंत्रेति॥ पाठस्तु समुद्र इवासि गंविषा इति॥ हे यजमान त्वं गंभीरेण समुद्र इव समुद्र इवासि समुद्रसमोसि
सोम इव दाभ्यः केनापि अप्रधृष्योसि अग्निरिव विश्वतः सर्वस्मात्प्रत्यङ् प्रत्यासन्नोसि अग्निस्तु दरमध्यवर्तितात
प्रत्यासन्नः सूर्य इव ज्योतिषा व्याप्तोसि॥ कल्पः अपां ग्रहान् गृण्हातियमंथान् कल्पयति अपांमांडेरसइत्येतैः

३ लना। सोम इवादाभ्यः। अग्निरिव विश्वतः। सूर्य इव ज्योतिषि

प्रत्यङ्

५ तेजोसीत्याज्यमंथन्यमंत्रणं तत्र इत्यतः। तमंथं स्वामिनेदद्यात् तेजोसीतंसलं क्षयेत। क्षीरादिमंथेभ्यो तेजोसीत्यादिमंत्रास्तथैवहि। खादं तमंत्रयेते मं मायुरस्तु स्वामिनोनया।
१ अपां योद्रवणे रसः। तमहमस्मा आमुष्यायणाय। तेजसे ब्रह्मवर्चसाय गृण्हामि। अपां य ऊर्मौ रसः। तमं०। ओजसे वीर्याय गृण्हामि। अपां यो मध्यतो रसः। तम
हं०। पुष्ट्यै प्रजननाय गृण्हामि। अपां यो यज्ञियो रसः। तमं०। आयुष
: प्रतिमंत्रमिति॥ तानेतान् चतुरो मंत्रानाह॥ दीर्घायुत्वाय गृण्हामीति॥ अपां संबंधि निद्रवणे द्रवीभावे यो रसस्सार
तं रसं अहमामुष्यायणाय अमुष्य देवदत्तस्य पुत्राय अस्मै यज्ञदत्ताख्याय यजमानाय तेजो ब्रह्मवर्चसयोः सिद्ध्यर्थं गृण्हा
मि एवमुत्तरे त्रयो मंत्राः॥ अत्र विनियोगसंग्रहः॥ स्यादोदनसवे होमः सिद्धे मंत्रचतुष्टयात्॥ राट्चतुर्भिः चतुर्मं
त्रान् कल्पयेत ब्राह्मणादयः॥ आज्यं क्षीरं दधि जलं द्रव्याण्येवं क्रमादिह॥ श्रीणंति सक्तुमंथान् इंद्रायेति क्रमाज्जपेः चतुष्ट्यान्
यतो भिषिच्याभिषिक्तं समुद्रो मंत्रयेत हि॥ आद्यामित्यभिषेकाय गृण्हामिति जलग्रहान् अनुवाके सप्तमे अस्मि
नु मंत्राद्या त्रिंशन्नु ईरिताः॥ ॥ इति सप्तमोनुवाकः॥ सप्तमे ओदनसवस्य होमादिमंत्रा उक्ताः अष्टमे रथारोहणमंत्रा
उच्यते॥ कल्पः अग्रेणाहवनीयं रथाव स्थितो भवति॥ अभिप्रेहीति तं यजमानोप्येति॥ पाठस्तु॥ अभिप्रेहि वित्र
स्वधूहेति॥ हे यजमान इदं रथम भिलक्ष्य प्रेहि प्रकर्षेण गच्छ गत्वा च वीरयस्व विक्रमं कुरु उग्रः तीव्रः शासनो त्वं तया प
स्व[illegible] हेति॥ हे य देहं रथमभिलक्ष्य प्रेहि प्रकर्षेण गच्छ गत्वा च वीरयस्व विक्रमं कुरु उग्रः तीव्रः शासनो त्वं तयापा

१ जमान
१ अश्वं त्वा सपल

Indira Gandhi National Centre for the Arts

याभिन्नः सपत्नः वैरिघातीचभव कल्प॥आतिष्ठ मित्रवर्द्धन इत्यारोहंतमभिमंत्रयत इति॥ पाठस्तु॥ आतिष्ठ मित्र
वर्धन॥तुभ्यं देवाअधि ... वर्धन॥तुभ्यं देवा अधिब्रुवन्नितिहेयजमानत्वं मित्राभिवृध्धिहेतुः सन्‌रथमातिष्ठ आरोह देवास्तुभ्यं त्वदर्थं अधिब्रुवन्‌अधिकोयंयज
मान इतिब्रुवंतु॥ कल्प॥अंकोन्यंकाविति रथचक्रे अभिमृशति पक्षसी वा आतिष्ठ वृत्रहन्निति पंचभिरारूढमिति॥ अभि
मंत्रयत इत्यनुवर्त्तते तत्र चक्र स्पर्शनहेतोः ऋचो अभिमंत्रणेषु प्रथमायाऋचः प्रतीकं दर्शयती अंकोन्यंकावभितआति मंत्रण
ष्ठ वृत्रहन्रथमिति॥ अंकोन्यंकावभितो रथंयाविति षासंहितायाः प्रथमकांडे दर्स वितः प्रसुवेत्यनुवाके व्याख्याता आतिष्ठ
वृत्रहन्नित्येषा गृहकांडे व्याख्याता॥ अथ द्वितीयामृचमाह॥ आतिष्ठंतंरथमारोहंतं यजमानं विश्वे सर्वेपि देवाः पर्य देवाः
भूषन्‌परिभूषितः अलंकृतवंतः अयं च रथस्त्वया सर्वतः श्रियं वसानः आच्छादनं त्वयि सर्वसंपदं कुर्वन्‌ स्वरोचाः स्वम त्वि
त्वदीप्तिस्सन्‌ चरति प्रवर्त्तते अस्कारस्य शत्रूणां निरशितुं मित्राणां वा प्राणप्रदस्यास्य रथस्य तन्नाम महत्‌ आधिकं त्वदी

आतिष्ठं तं स्त्वाविति॥

३ आतिष्ठंतंपरिविश्वे अभूषन्‌। श्रियंवसानश्चरति स्वरोचाः॥ महत्तद्वृष्णो असुरस्य नाम। आविश्वरूपो अमृतानि तस्थाविति॥

२ दत्त्वनु बृहस्पतिः। अनुसोमो अन्वग्निरावीत्‌। अनुत्वा विश्वेदेवा अवंतु। अनुसप्तराजानो य उता

यो रथ आयाती तिष्ठत्वा शत्रवः पलायंत इत्यर्थः एवं विधो रथो विश्वरूपः बहुदेशसंचारेण बहुविधरूपस्सन्‌ अमृतानि
अमरणसाधनानि फलानि आतस्थौ संपादयति॥ अथ तृतीयामाह॥ अनु त्वेन्द्रो मदत्वनु बृहस्पतिः॥ हे यजमान रथमा
तिष्ठंतं त्वां इंद्र बृहस्पति सोमा अनुमदंतु अनुमोदंतां अंगीकुर्वतां अग्निरपि त्वां अनुक्रमेण आवीत्‌ रक्षतु ये विश्वेदेवा
स्तेपि त्वां अनुक्रमेण अवंतु उत अपि च सप्तराजानः त्वदीय दिक्स्थितिरिक्ता सप्तसप्त दिक्षु वर्त्तमानाः राजानो अभिषिक्ता
ते येसंति सर्वेपि त्वामनुमदंतु॥ ॥अथ चतुर्थीमाह॥ ॥अनुत्वा मित्रावरुणाविहवाविति॥ मित्रावरुणाविह कर्मणि त्वामनु
क्रमेण रक्षतां विश्वशंभू विश्वस्य सुखस्य भावयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ त्वामनुरक्षतां सूर्यो यमहोभिस्सह त्वामवतु चंद्र
मा नक्षत्रैस्सह त्वामनुरक्षतु॥ अथ पंचमीमाह॥ द्यौश्च त्वा पृथिवी चेति॥ द्यौश्च पृथिवी च प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञा
नयुक्ते सत्यौ त्वां रक्षतां योयं सोमयाग बृहस्पतिस्सोमः सत्वां पिपर्तु दक्षिणा त्वां पिपर्तु स्वधा शब्दो मलक्षित मन्नं त्वाम

१ पालयतु तथा बृहत्साम नामापिपर्तु॰

४ रुणाविहावतां। अनुद्यावापृथिवी विश्वशंभू। सूर्यो अहोभिरनुत्वावतु। चंद्रमा नक्षत्रैरनुत्वा
२ वी च प्रचेतसा। बृहस्पतिः सोमो बृहद्दक्षिणा त्वा पिपर्तु। अनुस्वधा चिकितां सोमो अग्निः। आयं पृणक्तु रजसी उ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नुचिकित्सितां तव अनिष्टं निवारयत्वित्यर्थः तथा सोमो अग्निश्च स्येतौ उभौ त्वदीयमनिष्टं निवारयेतां अयं रथः रजसि
रंजनात्मके द्यावापृथिव्यो उपस्थं तत् समीपे स्थितं अंतरिक्षं च अपृणक् सर्वतस्त्वेन संपृक्तानि करोतु स्वयं लोकत्रयं व्या
प्नोत्वित्यर्थः॥ अभीति रथमध्ये पिष्टा तिष्ठस्य अभिमंत्रणं॥ अंको चक्रे स्पृशेदाति मंत्रयेत् रथसंस्थितं॥ पंचभिश्चैवमं
त्रोक्ता अष्टौ मंत्राः क्रमादमी॥ अष्टमोनुवाकः॥ ॥अष्टमे ओदनसवगतारथारोहणमंत्रा उक्ताः सोयमोदनसवा
प्रजाः नवमे अभिधीयते तमेतं विधत्ते॥ प्रजापतिः प्रैदिति॥ प्रजापतिना सृष्टा अन्नार्थिन्यः तदन्वेषणाय पुनरावृत्तिरहिताः आयन्
यत्र क्वापि गताः तदानीं प्रजापतिरन्नहेतुमोदनसवं दृष्ट्वा तदनुष्ठानेन अन्नं प्राप्तो तिष्ठत् ताश्च प्रजा अन्यत्र अन्नम अन्यत्रान्नं
लब्ध्वा पुनः प्रजापतिं प्रत्यागताः यो यजमानः एतेनोदनसवेन यजते यश्चैनमोदनसवं सम्यक् वेद तमेतमुभयविधं वेत्ति
धं पुरुषमन्नप्राप्तियुक्तं दृष्ट्वा प्रजाः सर्वा आगच्छंति पूर्वोक्तैः सिंहे व्याघ्र इत्यादिभिर्मंत्रैः यदन्नं होतव्यं तदिह विधत्ते॥

+ जा असृजत। ता अस्मात् सृष्टाः पराचीरायन्। स एतं प्रजापतिरोदनमपश्यत्। सोन्नं भूतोतिष्ठत्। ता अन्यत्रान्नाद्यमवित्वा। प्रजापतिं प्रजा उपावर्तंत। अन्नमेवैनं भूतं
पश्यंती। प्रजा उपावर्तंते। य एतेन यजते। य उ चैनमेवं वे

...वैपुरुषाः। सर्वाण्येवान्नान्यवरुंधे। सर्वान्पुरु-
उ राडसीत्याह। स्वाराज्यमेवैनं गमय

का सर्वाण्यन्नानि भवंति। सर्वाणीति व्रीहिप्रियंगुश्यामादिभिः निष्पाद्यानि यावंत्यन्नानि संभवंति सर्वाण्यत्र कर्त तावंति
व्यानि कर्तारश्च ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः सर्वे पुरुषाः तेन सर्वान्नसर्वपुरुषसमृद्धिः प्राप्यते मंथकलनमंत्राणाता
त्पर्यं दर्शयति॥ राडसि विराडिति॥ राडशीत्यादीश्चतुरो मंत्राननुपठेत् तेन स्वाराज्यप्राप्तिः॥ यदुक्तं सूत्रकारेण हिरण्यं ब्रा
ह्मणाय ददातीति त्रिसृधन्वं राजन्याय अष्टां वैश्याय माषकमंडलुं शूद्राय इति तदेतत् सर्वं विधत्ते यद्धिरण्यं वैषेनवि
नन ॥ त्रिसृभिः इषुभिः सहितं धनुः त्रिसृधन्वं अष्ट्रा फाले लांगलाग्रस्था लोहशलाकेत्यर्थः कर्णे हिरण्याभरणबंध
नं विधत्ते यद्धिरण्यमाबध्नातीत्यादिधत्त इति॥ हिरण्यगतादीप्तिर्ज्योतिः तद्धारणेन मुखस्य शोभमानत्वं तेजः॥ होम
द्रव्य शेषप्राशने विधत्ते यदोदनं प्राश्नाति॥ सर्वान्न शेषभक्षणे सति एतत् सर्वमन्नजातं संपूर्णं संपादि
तत् संपादितमन्यस्मिन् यजमाने एकधा धातुः एकीकृत्य स्थापयति॥ ओदनसव प्रयोगस्य नक्षत्रविशेषं विधत्ते॥

५ दाति। तेजस्तेनावरुंधे। यत्रिसृधन्वं। वीर्यं तेन। यदष्ट्रां। पुष्टिं तेन। यत्कमंडलुं। आयु
उ ज्योतिर्वै हिरण्यं। ज्योतिरेवास्मिन्दधाति। अथो तेजो वै हिरण्यं। तेज एवात्मन्धत्ते। यदोदनं प्रा
श्नाति। एतदेव सर्वमवरुध्य। तदस्मिन्ने...

Indira Gandhi National Centre for the Arts

८२

५ण्योदर्शनीयोभवतिायर

४ णकार्यः॥उद्यंतंवारतं॥सर्वाःप्रजाःप्रतिनंदं

१ब्राह्मणएषराहिणी।तस्मादेव।अथोवभैवैनऽसमानानाकरो

रोहिण्यांकार्यः॥धैतीति॥यस्मात्कारणात्रोहिणीनक्षत्रंब्राह्मणवत्प्रशस्तंतस्मादेवकारणात्रोहिण्यामयंकार्यः ज्योतिः

श्मस समक्रमात्तेयाः विशाखाः कृत्तिकादयः॥इतिशास्त्रब्राह्मणनक्षत्रेषुससस्ववस्थितत्वात्रोहिण्याब्राह्मणत्व

नां मपिचरोहिण्यांकुर्वन्सनंयजमानं समानोसर्वेषांशरीरस्थानीयंकरोति॥रोहिणीनक्षत्रयुक्तेपिउदयकालेवि

धत्ते॥उद्यतासूर्येतीति॥उदयंगच्छतासूर्येणसहायंसवः कर्त्यः सूर्योदयस्यसर्वपुरुषानंदहेतुत्वात्तत्रानुष्ठानंप्र

शस्तं॥वेदनंप्रशंसति॥दिदृक्षेवंवेदेति॥दिदृक्षेण्यः दर्शनेच्छाविषयः उपास्यइत्यर्थः दर्शनीयः रूपः यउक्त

सत्रकारेणअथेनंसृष्टिः दर्भपुंजीलैः पवयतिअवभृथप्रत्याम्नायोभवतीतिविज्ञायइति॥तदिदंविधत्ते॥ब्रह्म

वादिनोवैतीति॥अस्मिन्नोदनसवेकिमवभृथः कार्योनवेतिब्रह्मवादिनाविचारार्थयंकृतिः तदनेन[redacted]क्रियाबाहु नुष्ठा

ल्यंअनुष्ठानाभावेमुख्यभावइतितेषामभिप्रायः तत्रदोषद्वयरहितमिदमुत्तरंदर्भपुंजीलसंख्याविधत्ते॥त्रि

१ दर्भपुंजीलशब्दे नकतिपयदर्भायुक्ताशाखाविशेषाउच्यंते तैः शोधनेसतितदेवअवभृथाख्यंकर्मअवैतिस्वित्।अनुष्ठितमेवरूढेः संपन्नत्वात्। ८२

तेनानुष्ठितमपिक्रियाबाहुल्याभावात्।१ २वदंति।अवेत्योवभृथा३नाइइति।यद्दर्भपुंजीलैः पवयति।तत्स्विदेवावैति।तन्न।

१।त्रयइमेलोकाः।एभिरेवैनंलोकैःपव

भिः पवयतिर्यतीति॥त्रित्वसंख्यायालोकसाम्यात्लोकैःशुद्धिः कृताभवति॥अपिचदर्भाणामुदकसारत्वात्बलहेतुत्वा

च्चसारबलाभ्यामयंशोधितोभवत्वाअभिषिक्तोभवति॥ ॥इतिनवमोनुवाकः॥ ॥नवमानुवाकेओदनसवोभिहितः

प दशमेपंचशारदीविधिरुच्यते॥सचसत्रकारेणस्पष्टमुदाहृतः पंचशारदीयेनबहोर्भूयान्भवत्यनुवत्सरंपशुबंधेन

यजतेसप्तदशस्पृश्नीनुक्ष्णः पंचवर्षानानयंतिसप्तदशपृश्नीर्वत्सतर्यः त्रिवत्साअप्रतीताःप्रोक्षितान्पर्यग्निकृता

नुक्ष्णउत्सृजंतिवत्सतरीरालभंतेइति॥तमिमंपंचशारदीयंविधत्ते॥प्रजापतिरकामयतबहोः वतीति॥बहो

र्धनप्रजादिसमृद्धात्पुरुषादपिभूयान्अत्यंतसमृद्धः पंचसुशारत्सुसंवत्सरेषुअनुष्ठेयः पंचशारदीयः स्पष्टमन्य

त्॥तमेतंप्रशंसति॥मरुत्स्तोमोवाइतिस्तोमशब्देनस्तोमयुक्तो[redacted]यज्ञउपलक्ष्यतेमरुत्संज्ञकानांदेवगणानांसंबंधि

स्तोमोमरुत्स्तोमः मरुतोह्येतस्यअनुष्ठानेनदेवानांमध्येअत्यंतसमृद्धाःसंपन्नाः॥याग वेदनंचप्रशंसति॥बहुर्भ

र्भूयान्स्यामिति।सएतंपंचशारदीयमपश्यत्।तमाहरत्।तेनायजत।ततोवैसबहोर्भूयानभवत्।यःकामयतबहोर्भूयान्स्यामिति।

सपंचशारदीयेनयजेत।बहोरेवभूयान्भ

२वाएषः।मरुतोहिदेवानान्ऋषि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१ यएतेनयजते। यउचैनमेवं

९० १ मोभवति। पंचवा ऋतवः संवत्सरः ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतितिष्ठति। अथो पंचाक्षरा पंक्तिः। पाङ्क्तो यज्ञः। यज्ञमेवाव

४ पंचदश उक्थ्यः ५ २८ स्तोमा नातियंति। सप्तदशः प्रजापतिः। प्रजाप

वतिष्ठते इति॥ संवत्सरसंख्यां प्रशंसति॥ पंचशारदीयं धइति॥ पंचसंख्यासामान्याद् ऋतुद्वारा संवत्सरे प्रतिष्ठा तथा

पंक्तिछंदोद्वारा यज्ञप्राप्तिः॥ स्तोमानामवधिं विधत्ते॥ सप्तदशं ते राष्ट्या इति॥ त्रिवृदादिस्तोमाः सप्तदशस्तोमं नाति

क्रामंति तमेतमनतिक्रामं सूत्रकारस्पष्टमुदाजहार॥ उत्तमी रालभ्यदीक्षं ते त्रिवृदग्निष्टोमः पंचदश उक्थ्यः स

प्तदश उक्थ्यः सप्तदशो ऽतिरात्र इति॥ पंचमे संवत्सरे वत्सतरीहिंचुरमपा विनीरालभ्य पश्चात्पंचरात्राय दीक्ष

यित्वा क्रमेण त्रिवृदग्निष्टोमादीनि पंचाहान्यनुष्ठेयानि तेषु पंचस्वहस्सु एकविंशत्रिणवादयस्तोमान्न विद्यंते सो

न यं सप्तदशस्तोमानतिक्रमः आश्रावैसाक्षरात्मकत्वेन प्रजापतिः सप्तदशः अतः तदंतिक्रमः प्रजापतिप्रा

घ स्येव भवति॥ ॥दशमोनुवाकः॥ दशमे पंचशारदीयविधिरुक्तः एकादशे तदीयपशुरुच्यते॥ तत्रादौ सा विधि

मविशेषं विधत्ते॥ अगस्त्यो मरुद्भ्यो तिशांत्या इति॥ अगस्त्यः महर्षिः मरुतउद्दिश्य उक्ष्णः त्रीन्पशून् ब

१ उक्ष्णः प्रौक्षत्। तानिंद्र आदत्त। तएनं वज्रमुद्यत्याभ्यायंत। तानगस्त्यश्चैवेंद्रश्च कयाशुभीयेनाशमयतां। तांछांतानुपाह्वयत। यत्कयाशुभीयं भव

३ ऐंद्रामारुताउक्षाणः सवनीया भवंति। त्रयः प्रथमेहन्नालभ्यंते। एवं द्वितीये। एवं तृतीये। एवं चतुर्थे। पंचोत्तमेहन्नालभ्यंते। वार्षिष्ठमिव

तदा प्रोक्षितवान् तान् मरुदर्थं प्रोक्षितान् पशून् इंद्रोपजहार तं मरुतो हस्तैः वज्रमुद्यम्य एनमिंद्रमभिलक्ष्य हंतुमागताः

तदानीं अगस्त्येंद्रौ कयाशुभीयाख्येन साम्ना तान् मरुतश्शांतान् अकुरुतां ततइंद्रो गतक्रोधान् तान्मरुतः स्वसमीपे

समाहूतवान् अतोस्मिन् पंचशारदीये शांत्यर्थं कयाशुभीयं साम गायेत्॥ अथ पशून् विधत्ते तस्मादेतं ह्येतद् ह्री

ति॥ यस्मादिंद्रस्य मरुतां च पशुविषयमेकमत्यं संपन्नं तस्मादैंद्रामारुताः कर्तव्याः तेषां च सवनीयानां सप्तदशा

वव नां उक्ष्णां पंचसु दिनेषु विभज्य प्रयोगः तत्र प्रतिदिनं पशुत्रयसत्तिद्वावधिकौ शिष्येते अतस्ताभ्यां सह पंचपशा

दि वः उत्तमेहन्यालभ्याः यस्मादेतदहः समाप्तिदिनत्वात् अतिशयेन प्रवृद्धं तत्र हि उदीच्या दिग्विशेषा अतिरात्र

त्वेन स्तोत्रविशेषाश्च संपद्यंते तस्मात्तत्र पशुबाहुल्यं युक्तं॥ यजनवेदने प्रशंसति॥ वर्षिष्ठः समानेति समाना

नां मध्ये वर्षिष्ठः गुणैः अतिशयेन प्रवृद्धः॥ पंचशारदीयं प्रशंसति॥ स्वाराज्यं वा एगच्छतीति॥ एष पंच

२ नानां भवति। यएतेन यजते। यउचैनमेवं वेद

१ षयतः। एते नवा एकयाकिंदमस्वाराज्यमगच्छत्। स्वाराज्यं गच्छति। यएतेन यजते। यउचैनमेवं वेद

ना

९१

३ एषस्तोमः। एतेनवै मरुतोदेवानांभूयिष्ठाअभवन्। भूयिष्ठः समानानांभवति। यएतेनयजते। यउचैनमेवं
५ वाएषयज्ञः। आपंचमात्पुरुषादन्नमत्ति। यएतेनयजते। यउचैनमेवं
२। विधन्ते। यएतेनयजतेति

शारदीयाख्योयज्ञस्याराज्यस्वरूपः तस्यासिहेतुत्वात् एतेन पंचशारदीयेनैव पुरा कांदमो नाम कश्चिदृषिस्वाराज्यंप्राप्त
वान्सकीदृशः एकयावाएकेनवाहनेनयातीत्येकयावा रथेनैवगच्छतिनतुवाहनांतरेणइत्यर्थः॥ यागवेदनेप्रशंसति
यउचैनमेवंवेदेति॥ पशुदेवतारूपमरुत्संबंधेनक्रतुंप्रशंसति॥ मारुतोवांवेदेति॥ यस्मादेतेनपंचशारदीयेनदेवानां
मध्येमरुतः अतिशयेनबहुलाअभवन्तस्मादेषत्रिवृत्पंचदशसप्तदशस्तोमयुक्तोयागोमारुतः एतद्याजिनद्वेष्टि
सु समानानांमध्येअत्यंतबहुलोभवति॥ पंचसंवत्सरेषुअनुष्ठानंप्रशंसति॥ पंचशारदीयोवांवेदेति॥ स्वात्मानमारभ्य :
पुत्रपौत्रादिद्वाराय: पंचमः पुरुषः तत्पर्यंतं सर्वेषांअन्नसमृद्धिर्भवति॥ सप्तदशंस्तोमावसानंप्रशंसति॥ सप्त
दशंस्तोमंवेनेति प्रजापतेः सकाशात्नातिगच्छतीत्यर्थः॥ अत्रमीमांसा॥ एकादशाध्यायस्यद्वितीयपादेचिंतितं॥
उक्षात्सर्गंकिमुत्कर्षस्यागोवाद्योत्रपूर्ववत्अन्वहत्रित्वयोरुत माह पंचयोर्विधौवाक्यभेदाद्विशिष्टानामन्येषां
त
२मानातियंति। सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतरे ९१

कर्मणांविधिः तस्मादारण्यवद्धुषत्यागउत्सर्गइष्यतां॥ अस्य ही नेषुपंचशारदीयनामकः कश्चित्सदविशेषः पंच पंचाह
सुसंवत्सरेषुअनुष्ठेयः तत्रप्रथमेसंवत्सरेविशाखानक्षत्रयुक्तायांअमावास्यायांसप्तदशस्त्रीपशवः सप्तदशोक्षा
णश्च विहिताः तेषुसर्वेषुपर्यग्निकृतेषुसत्सुस्त्रीपशूनालंभंपुरुषपशूनांउत्सर्गंचाम्नायपुनर्द्वितीयतृतीयचतुर्थ
प्रोक्षितेषु संवत्सरेतथैवानुष्ठानसाम्नायपश्चादिदमाम्नातं त्रीस्त्रीर्निकैकस्मिन्नहनिआलभेरनपंचोत्तमेहनीति तत्रवत्सर त्ये
संवत्सरेतथैवानुष्ठानसाम्नायपश्चादिदमाम्नातं त्रींस्त्रीन्नैकैकस्मिन्नहनिआलभेरन्पंचोत्तमेहनीति तत्रवत्सर त
च चतुष्टयगतास्तुचतुर्थ्वमावास्यास्तयायंपुरुषपशूनांउक्ष्णांउत्सर्गः तत्रकर्मशेषत्यागोनभवति किंतुउत्कर्षकुतस्त्रीस्त्री
चतुष्टयगतास्तचतुर्थमावास्यास्तयायंपुरुपशूनांउक्ष्णांउत्सर्गः तथात्रापियुज्यतइतिप्राप्तेब्रूमः किंत्री
नितिवाक्येनआलंभस्याभिधानात्यथापूर्वत्रप्राजापत्यानामालंभोत्कर्षः तथात्रापियुज्यतइतिप्राप्तेब्रूमः किंत्री :
न्नैकैकस्मिन्नालभेरन्नित्यत्रपर्यग्निकरणानंतरभाविनं प्राप्तमालंभनंअनूद्यैकैकाहनित्रित्वगुणयोर्विधौवाक्य
भेदः तस्मात्गुणविशिष्टानांअन्येषांकर्मणां द्वय
क्षिद्येततथापंचोत्तमेअहन्नित्यत्रउत्तमाहत्वंपंचत्वयोर्विधौवाक्यभेदः तस्मात्गुणविशिष्टानांअन्येषांकर्मणां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

विधिरध्यक्लेपेयः तथा सत्यारं एव पशुस्थागेनैव समदशोक्षाणांपर्यग्निकरणप्रोक्षणाभ्यां समापनीयः॥ ॥एकादशोनुवाकः॥ ॥एकादशेपंचशारदीयगताः द्वादशेअग्निष्टदाख्येक्रतौ ग्रहाणां ग्रहकाले पुरोरुचोभिधीयंते अनएवसूत्रकारेणोक्तं तथाग्निः शुक्रस्य पुरोरुचोस्याजरासोग्नआयूंषिपवसइति ऐंद्रवायवस्य द्वितीया मैत्रावरुणस्य तृतीयाश्विनस्य चतुर्थी पंचमी शुक्रामंथिनोः षष्ठ्याग्रयणस्य अन्यामाग्नेयीमुक्थ्यस्य नियुनक्तीनिं ध्रुवस्य नियुनक्तैंद्राग्नवैश्वदेव त्या योरग्निश्रिय इतिति स्रोमरु त्वतीयानांश्रुधिश्रुत्कर्णत्वमग्नमाहेंद्रस्य विश्वेषामदितिरिति तिस्र आदित्यग्रहस्योत्तमा सावित्रस्येति। तत्रैंद्रवायवस्य या प्रथमापुरोरुग्विद्यते तामाह॥ अस्याजरासो दमामरित्रा इति॥ अस्य यजमानस्य दमाय ज्ञगृहाः एवंगुणकास्संतिति प्रार्थयते किंगुणकाः अजरासः विनाशरहिताः मरित्राः म्रियंते संज्ञप्यंते पशवोयेषु इति मरित्राः पुनःपुनर्विशस्यमानपशुका इत्यर्थः॥ अर्चध्धूमासः अर्चनीयधूमाः अग्नयः अग्निमंतः पावकाः शो

3 दमामरित्राः। अर्चद्धूमासो अग्नयः पावकाः। श्वितीचयः श्वात्रासो भुरण्यवः। वनर्षदो वायवो न

४ सोमाः। दिवा याजदेवा ऋतं बृहत्। अग्ने यक्षि स्वं

धकाः श्वितीचयः श्वितिं वृद्धिं अंचंति गच्छंति प्रतिदिनमनुष्ठानवृध्धियुक्ता इत्यर्थः अत एव श्वात्रासः श्वेता निर्मला इत्यर्थः भुरण्यवः भरणकुशलाः फलसंपादका इत्यर्थः ~~सोमाः सोमयागयुक्ताः~~ वनर्षदः वननीयफलप्राप्तिहेतवः वायवो न वायुसदृशाः नैरंतर्ययज्ञप्रवृत्तियुक्ता इत्यर्थः सोमाः सोमयागयुक्ताः॥ अथमैत्रावरुणस्य पुरोरुचमाह॥ यजा नो मित्रावरुणामिति॥ हे गृहनः अस्मदर्थं मित्रावरुणाय जा मित्रावरुणाख्यौ देवौ पूजयत द्वारा देवान् सर्वान् यज ऋतं यज्ञरूप

अतो मिदं कर्म बृहत् प्रौढरूपं वर्ततैहे अग्ने स्वं दमं स्वकीयं गृहं यक्षि पूजय कर्म निष्पादनेन अलंकुर्वित्यर्थः॥ अथाश्विनग्रहस्य पुरोरुचमाह॥ अश्विना पिबतं सुतमिति॥ हे अश्विनौ युवां सुतमभिषुतं सोमं पिबतं कीदृशौ दीद्यदग्नी दीप्यमानाग्नियुक्तौ शुचिव्रता शुद्धकर्मयुक्तौ तथा यज्ञवाहसा यज्ञनिर्वाहकौ ऋतुना यज्ञोचितकालविशेषेण युक्ता विति शेषः॥ अथ शुक्रग्रहस्य पुरोरुचमाह॥ द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे इति अहश्च रात्रिश्चेत्येते द्वे विरूपे शुक्लकृष्णत्वात् विरूपे

3 सुतं। दीद्यग्नी शुचिव्रता। ऋतुना यज्ञ

१ रतः स्वर्थे। अन्यान्यावत्समुपधापयेते। हरिरन्यस्यां भवति स्वधावान्। शुक्रो अन्यस्यां ददृशे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विषमरूपेस्वर्थस्य प्रयोजनेन्चरतः पर्यावर्त्तते [redacted] अन्यांन्यातयोरेकैका पृथक्पृथक् एववत्समुपधापयते वत्ससदृ
शंस्वस्यान्वितं देवं उपधापयते स्तनपानेनेव प्रीणयतः तयोर्मध्ये अन्यस्यां रात्रिरूपायां मातरि वत्सस्थानीयः हरिहं
रणशीलः अग्निः स्वधावान् अन्नवान् भवति अन्यस्यामाहः [redacted] संज्ञियां मातरि वत्सस्थानीयः शुक्रः शुभ्रः सुवर्चाः का
शोभनदीप्तिः आदित्यः अन्नवान्दृश्यते तथाच अग्निहोत्रब्राह्मणे श्रुतं तस्मादग्नये सायं हूयते सूर्याय प्रातरि
ति एवंविध सूर्याग्निरूपोयं शुक्रग्रह इत्यर्थः ॥ अथ मंथिग्रहस्य पुरोरुचमाह ॥ पूर्वापरं चरतेपुनरिति ॥ एतौ सूर्या
चंद्रमारूपौ मातस्थानीयायाः दिवः शिशुबालकौ पूर्वभागं परभागं च प्रतिसंचरतः उदयाय पूर्वभागः अस्तमयाय
पश्चिमो भागः एवंविधसंचारं पारमेश्वरी माययैव साधनं सा हि पारमेश्वरी शक्तिः सूर्याचंद्रमसौ निर्माय स्वस्वव्यापा
रे स्थापितवती तौ शूरू स्वकीयलीलया क्रीडंतौ अस्मदीयमध्वरं परितः प्राप्नुतः तयोर्मध्ये अन्यः सूर्यः विश्वानि २२

चशि वा

४ रतौमायया तौ । शिशूक्रीडंतौ परियातो अध्वरं । विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्टे । ऋतूनन्यो विदधज्जाय

३ त्रीणि शतानि त्री सहस्राण्यग्निं । त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन् । औक्षन्घृतैरस्तृणन्बर्हिरस्मै । आदिद्धोतारं न्यषाद

भुवनानि सर्वान् लोकान् अभिचष्टे सर्वतः प्रकाशयति अन्यश्चंद्रमाः ऋतून् वसंतादीन् विदधत् निष्पादयन् पुनर्जाय
ते तत्सहस्रु कृप्रतिपदि पुनः पुनरुत्पद्यते एवंविधचंद्ररूपोयं मंथिग्रहः तथाच श्रुतं असौ वा आदित्यः शुक्रश्चंद्रमा मंथी
ति ॥ अथाग्रयणस्य पुरोरुचमाह ॥ त्रीणिशतात्रीणिति ॥ यद्यपि हविर्भुजः त्रयस्त्रिंशद्देवाः तथापि योगैश्वर्यकल्पित
लीलाविग्रहभेदात् शतत्रयं सहस्रत्रयं त्रिंशन्नवचेत्येतावंतो देहा भवंति ते च देवा अग्निं असपर्यन् परिचरितवंतः
त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानामेव मुख्यदेवतानां इतरे लीलाविग्रहाः इत्यमुमर्थं वाजसनेयिनः शाकल्य ब्राह्मणे समामनं
ति महिमान एवैषां एते त्रयस्त्रिंशत्वेव देवा इति ते देवाः कथं परिचरंतीति तदुच्यते घृतैः आज्यैः औक्षन् उपसि
शिंचंति जुह्वतीत्यर्थः अस्मै अग्न्यर्थं बर्हिरास्तृणं वेद्यां बर्हिरास्तृणंति आदित् अनंतरमेव एनमग्निं तत्र होतारं
नुमन्यमानाः न्यषादयंत निषण्णं कुर्वंति ॥ अथैंद्राग्नस्य पुरोरुचमाह ॥ अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा इ

१ विर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाड्जु [redacted]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

९४

[redacted]४ नां जठरं। पूतदक्षः कविः क्रतुः। देवो देवेभिरा ३

द्रसहितेन अग्निना गृहदेवतारूपेणायमाहुत्याधारोग्निः समिध्यते सम्यक्दीप्यते कीदृशोग्निः कविः हविर्हवन प्रकारं विद्वान् गृहपतिः यज्ञगृहस्वामी युवा सर्वदा तरुणः देवार्थं हव्यं वहतीति हव्यवाट् जुहुरेव आस्यं मुखं यस्य सो जुह्वास्यः जुह्वा गतं हविरयं भक्षयतीत्यर्थः॥ अथ वैश्वदेवग्रहस्य पुरोरुचमाह॥ अग्निर्देवानां मदितिः। योयम ग्निः स एव देवानां जठरं उदरस्थानीयः कुतश्चासौ दक्ष[redacted]श्चेति पूतदक्षः पूतः शुद्धः दक्षः कर्मनिष्पादनकुश लः कविक्रतुः कवीनां विदुषां देवानां संबंधिक्रतुर्यागो यस्यासौ कविक्रतुः तादृशो देवोग्निः देवेभिः अन्यैः

आ देवैः सह गमत् इह कर्मण्यागच्छतु अथ मरुत्वतीय ग्रहाणां यास्तिस्रः पुरोरुचः तासां मध्ये प्रथमामाह॥ अग्नि श्रियो दान वइ श्रियए ते[redacted]मरुतः ते अग्निः श्रियः विश्वकृष्ट[redacted]यश्च अग्निं श्रयंते सेवंत इत्यग्निश्रियः ते हवि

मनुष्यां श्वीकरणार्थं अग्निमाश्रयंति विश्वकृष्टयो येषां ते विश्वकृष्टयः सर्वैर्मनुष्यैः पूज्या इत्यर्थः तादृशानां मरुतां

२ मरुतो विश्वकृष्टयः। आ त्वेषमुग्रमव ई महे वयं। ते स्वानिनो रुद्रिया वर्षनिर्णिजः। सिंहा न हेषक्रतवः सु

अवो रक्षणं आ समंतात् ईमहे याचामहे यामुमः ते अस्मानुरक्षंतिकीदृशं रक्षणं त्वेषं दीप्तिमत् उग्रं विरोधिनां भयं करं यथादी प्ता विरोधितमो नश्यति एवमेतदीयरक्षणजन्येन तेजसा अस्मद्विरोधिनो नश्यंतीत्यर्थः ते मरुतो वायुविशेषाः स्वा

नि निनः वृष्टिवेलायां स्वानयुक्ताः गर्जनयुक्ताः रुद्रो वै घृताग्निः रुद्रो वा एष यदग्निरिति श्रुतेः रुद्रा वै घृताग्नियुक्ताः वर्षेण निः निजं तिष्ठ मिं शोधयंतीति वर्षनिर्णिजः सिंहानसिंहा इव एष क्रतवः शब्दकारिणः उत्साहेन सिंह नादं कुर्वंतीत्यर्थः सुदानवः शोभनफलस्य दातारः॥ अथ द्वितीयामाह॥ यदुत्तमे मरुतो मध्यमे इति॥ हे मरुतः यूयं यदुत्तमे[redacted]स्थाने स्थिताः यदि वा मध्यमे स्थिताः यद्वावमे त्वं तनिकृष्टे स्थाने स्थिताः अथवा स्वभ

:: गासः सौभाग्ययुक्ताः संतः दिवि द्युलोके स्थिताः हे रुद्राः दुःखद्रा विणो मरुतः ततो घनाम्ल दुत वा न्यस्मात् स्था स्थाना नात् नो नु अस्मान् अनुगच्छत हे अग्नेयध्यविर्विरय जामः तस्य हविषः सारं वित्तात् जानीहि॥ ॥अथ तृतीयामाह॥

४ ध्यमे वा। यद्वावमे सुभगासो दिवि ष्ठ। ततो नो रुद्रा उत वा न्वस्या। अग्ने वित्ताद्धविषो यद्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२-५ १वसन्नमोभिः। इमं सप्तो विचयत् कृतं नः। रथैरिव प्रभरे वाजयद्भिः। प्रदक्षिणिन्मरुतां स्तोम

ईडे अग्निं स्वव्सं नमोभिरिति॥ स्ववसं सुष्ठुरक्षकं अग्निं नमोभिः नमस्कारैः सह ईडे स्तुतिं कुर्वे सोग्निरिह कर्मणि प्रसत्तः
प्रकर्षेण समागतस्सन् नः अस्माभिः यत्कृतं कर्म न तद्विचयत् विचिनुयात् वाजयद्भिः अन्नमिच्छद्भिः ऋत्विग्भिः सहितः भक्त्या
अहं तो हे रथैरिव प्रभरे यथा रथैर्युद्धसाधनानि प्रकर्षेण हरंति एवं हवींषि प्रकर्षेण हरामि प्रदक्षिणित् नूनं दक्षिणं यन् प्र
क्षिणं कुर्वन् अहं मरुतां संबंधिनं स्तोमं स्तोमयुक्तं यज्ञं ऋध्यां समृद्धिं कुर्यां॥ अथ माहेंद्रग्रहस्य पुरोरुचमाह॥ श्रु स्व
शृण्वत्कर्ण धि श्रुत्कर्णाध्वरमिति॥ हे अग्ने श्रुत्कर्ण विज्ञाप्यस्य श्रोतः वन्हिभिः हविषां वोढृभिः सयावभिः गमनशीलैः सहितैः
देवैः सह त्वं श्रुधि अस्माद्विज्ञाप्यं शृणु अध्वरं यज्ञं प्रातर्यावाणः प्रातःकालेगंतारः मित्रादयस्त्रयो बर्हिषि अस्मदी
य यज्ञे आसीदंतु आगत्य तिष्ठंतु॥ अथादित्यग्रहस्य तिस्रः पुरोरुचः तत्र प्रथमामाह॥ विश्वेषामदितिरिति॥ अदितिः अ
ग्निः सुमृडीकः सुखहेतुः भवतु कीदृशोग्निः यज्ञियानां यज्ञयोग्यानां विश्वेषां सर्वेषां ऋत्विजां अदितिः अ ९५
१वन्हिभिः। देवैरग्ने सयावभिः। आसीदंतु बर्हिषि। मित्रो वरुणो अर्यमा। प्रातर्यावाणो अ
२दितिर्यज्ञियानां। विश्वेषामतिथिर्मानुषाणां। अग्निर्देवानामव आवृणानः। सुमृडीको भवतु विश्व

२त्निक्षमाणाः। दिवि श्रवो दधिरे यज्ञियासः। नक्ता च चक्रुरुषसा विरूपे। कृष्णं च वर्णमरुणं

तिः खंडयिता मातृवत्पालक इत्यर्थः तथा विश्वेषां सर्वेषां मानुषाणामतिथिः अतिथिवत्पूजनीयः देवानां सर्वे विश्ववेदाः
अस्म षां मध्ये अवः आद्रक्षणमावृणानः सर्वत्र प्रार्थ्यमानः विश्वस्य वेदिता॥ अथ द्वितीयामाह॥ ॥त्वे अग्ने सुमतिं भिक्षमाणा
इति॥ हे अग्ने यज्ञियासः यज्ञार्हाः ऋत्विग्यजमानाः त्वे त्वयि सुमतिं शोभनबुद्धिं तत्सेवापराः भिक्षमाणाः याच
मानाः दिवि द्युलोके श्रवः कीर्तिं दधिरे संपादितवंतः त्वां सेवित्वा देवेषु कीर्तिं प्रापुरित्यर्थः उषसा उषःकालेन
सह नक्तं च रात्रिमपि चकारात् अहश्च विरूपे विलक्षणरूपयुक्ते चक्रुः कृतवंतः तदेव कथमिति तदुच्यते कृष्णं च
वर्णं रात्रेः कृष्णरूपं आरुणं च उषसः नक्तरूपं चकाराभ्यां अन्हि शुक्लरूपं च सिंधुः संपादितवंतः यज्ञानुष्ठानद्वारा
य यजमानद्वारा वा यज्ञेन तुष्टा देवा वा तादृशं रूपं कृतवंत इत्यर्थः॥ ॥अथ तृतीयामाह॥ ॥त्वामग्न आदित्यास इ
नमिति॥ हे अग्ने आदित्यासः एते आदित्याः त्वामास्यं मुखं चक्रिरे त्वयि हुतस्य भक्षणात् हे कवे विद्वन् अग्ने शु
२आस्यं। त्वां जिह्वां शुचयश्चक्रिरे कवे। त्वां रातिषाचो अध्वरेषु सश्चिरे। त्वे देवा हविरदंत्या

Indira Gandhi National Centre for the Arts

९६

३अग्नेहोतारमृत्विजं।वनुष्वद्देवधीमहिप्रचेतसं।जीरंदूत

त्वां चय:सुध्या: अन्येपिदेवास्स्वकीयजिह्वांचक्रिरेरातिंफलदानंसचंते समयंतीतिरातिषाचः फलप्राप्तिकामाइत्यर्थ: वन
तारदशायजमाना: त्वांअग्निंअध्वरेषुयागेषुसम्यक्फलदानायप्राप्तवंत: देवा:सर्वेपित्वेत्वयिआहुतंसर्वंतोहुतंहविरिदि
मदंति॥ अथसावित्रस्यपुरोरुचमाह॥ नित्वायज्ञस्यसाधनमग्नेम्यमिति॥ हेअग्नेत्वांनिधीमहिनितरांध्यायामहः
कीदृशंयज्ञस्यसाधनंहोमद्वारानिष्पादकंहोतारंदेवानांआह्वातारंअतएवऋत्विजंऋत्विकुसमानंप्रचेतसंप्रकृ
ष्टज्ञानयुक्तंजीरमजीवनप्रदंदूतंहितार्थंयतमानंअमर्त्यंमरणरहितंवनुष्वदितिक्रियाविशेषणंपरिचरणवद्य
थाभवतितथाध्यायामेत्यर्थ:॥ अत्रविनियोगसंग्रह: अस्याजरापुरोरुक्स्यादग्निष्टुत्यैंद्रवायवे॥ यजेतिमै
त्रावरुणेअश्विनेत्याश्विनग्रहे॥ इंद्रिरूपेतुशुक्रस्यग्रहेप्रूर्वेपिमंथिनी॥ त्रीणीत्याग्रयणेत्वग्निंनेत्यैंद्राग्नग्रहेप्र
वेतंअग्निर्देवावैश्वदेवेप्यग्निश्रियइतित्रयं॥ ज्ञेयामरुत्वतीयेषुमाहेंद्रेषुसुधिस्यसो॥ विश्वेषांतिस्र आदित्येनी

त्वासावित्रकेग्रहे॥ अनुवाकेद्वादशेअस्मिन्मंत्राद्वादशवर्णिता:॥ ॥अथमीमांसा॥ दशमाध्यायस्यचतुर्थेपादेचिंति
तंआग्नेयेषु [redacted] ग्रहेषुऊहोनास्तिवास्तुतशस्त्रयो: संस्कारत्वात्अस्तिमेवमर्थकर्मत्वनिर्णयात्अग्निस्तदास्येएकाहे
श्रूयते॥ आग्नेया [redacted] ग्रहाभवंतीतितेषुचोदकप्राप्तयो:॥ नानादेवत्यस्तुतशस्त्रयो: संस्कारकर्मत्वभ्रमेणअस्त्यूहइ
तिवदंतंप्रतिएतदुत्तरंद्वितीयाध्यायेतयोरर्थकर्मत्वस्यनिर्णीतत्वात्नास्त्यूहइति॥ ॥इतिद्वादशोनुवाक:॥ ॥द्वाद
शानुवाकेअग्निष्टुद्यागेग्रहाणांपुरोरुचोभिहिता: अथत्रयोदशेइंद्रस्तुद्यागेग्रहाणांपुरोरुचोभिधीयंतेएतच्चसत्र
स्यसमभिहितंइंद्रस्तुतेंद्रस्तोमेनयजेतइंद्रियकामोवीर्यकामोवायजेतऐंद्रिय:पुरोरुच: तिस्राहरीकस्यरूपत्वैंद्रवाय
वस्तृतीयामैत्रावरुणस्यचतुर्थ्याश्विनस्यपंचमीषष्ठीशुक्रामंथिनोसप्तम्याग्रयणस्यनित्योक्थ्यस्यनियुनक्तिअ
वैंद्राग्न [redacted] वैश्वदेवानांनीत्वामरुत्वतीयमाहेंद्राणांआ [redacted] नोविश्वाभिरितितिस्रआदित्यग्रहस्योनमासावित्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

९७ १रथ आयुज्यमानायाहि।वायुर्न नियुतो नो अच्छ।पिबा स्यंधो अभिसृष्टो अस्मे।इंद्र स्वाहा ररिमा ४ते सत्या।नियुत्वान्वृषभो रणत्।वृत्रहा सोमपी

मा नो हरी अश्वो आतिष्ठ अधितिष्ठ [redacted]

स्यति॥तत्रैंद्रवायवस्य प्रथमां पुरोरुचमाह॥तिष्ठा हरी ते मदायेति हे इंद्र युज्यमानारथे संबध्यौ [redacted] नो स्मान् अच्छ अभिलक्ष्य आयाहि आगच्छ तत्र दृष्टांतः वायुर्न नियुतः यथा नियुत् संज्ञकान् श्वान् अभिलक्ष्य वायुर्याति तद्वत् आगत्य च अस्मे अस्माभिरभिसृष्टः अस्माभिः प्रेरितस्त्वं अंधः अन्नरूपं सोमं पिबासि पी तवान्भव हे इंद्र ते मदाय तव हर्षार्थं स्वाहा ररिम स्वाहा कृतं हविर्दद्मः॥अथ तत्रैव द्वितीयां पुरोरुचमाह॥कस्य वृषा सु तवान्भव हे इंद्र ते मदाय तव हर्षार्थं स्वाहा ररिम ... युक्तो वायुः तथ इति॥कस्य प्रजापतेः संबंधिरूपं इंद्रः सुते अभिषुते सोमे सचा संबंधः नियुत्वान् नियुन्नामकैरश्वैः युक्तो वायु रणति गर्जति वृत्रहं इंद्रश्च सोमपीतये सोमपानाय रणति॥ वृषभोरणत् यथा वृषभो हृष्टो रणति तथा अयं वायुस्तथोरणति गर्जति वृत्रहं इंद्रश्च सोमपीतये सोमपानाय रणति॥ अथ मैत्रावरुण ग्रहस्य पुरोरुचमाह॥इंद्रं वयंमहाधनमिति॥वयं यजमानाः महाधने बहुधनसाध्ये प्रौढकर्मणि इंद्रं हवामहे आह्वयामः कीदृशमिंद्रं युजं कर्मद्वयेपि योग्यं वृत्रेषु ग्रामेषु हवामहे आह्वयामः अर्भे स्वल्पेपि कर्मणि इंद्रं हवामहे आह्वयामः ग्रामेषु ९८

२हाधने।इंद्रमर्भेहवामहे।युजंवृत्रेषुवज्रि

१वृत्रहंतमः।विदइंद्रः शतक्रतुः।उपनो हरिभिः

३आजनयंज्योतिरिंद्र।अयाधिया तरणिरद्रिबर्हाः।ऋतेन शुष्मीनवमानो अर्कैः।व्युस्रिधो अस्रो अद्रिर्बि

वज्रिणं वज्रहस्तं॥अथाश्विन ग्रहस्य पुरोरुचमाह॥द्विता यो वृत्रहंतम इति द्वयोर्लोकयोः समृद्धो द्विता तस्यां द्विता यां वृत्रहंतमः अतिशयेन वैरिघाती शतक्रतुः शतसंख्याक अश्वमेधयुक्तः य इंद्रो विद्यते सोयमिंद्रो हरिभिः अ

अपिबत् श्वैः सह उप नः अस्माकं समीपं प्राप्य सुतमभिषुतं सोमं विदे लब्धवान्॥अथ शुक्र ग्रहस्य पुरोरुचमाह॥स सूरः प्र देति॥स शुक्र ग्रहरूपः सूर आदित्यः ज्योतिः प्रकाशं जनयन् इंद्रमागच्छतु अया धिया अनया मदनुग्रह बुध्या तरणिस्त्वरमाणः अद्रिबर्हाः पर्वतानां शत्रूणां निबर्हिता अभिभवितावर्तते तेन यज्ञेन अनुष्ठितेन बलवता शुष्मीन्

स्मान् अर्कैः अर्चनीयैः फलैः अवमानः पालयमानो वर्तते अस्रः निरसनकुशलः अद्रिः पर्वतमानः इंद्रः स्रिधः उत्सृजत्यादि थः उत्कर्षेण आगच्छतः शत्रून् विभद्विशेषेण दारितवान्॥अथ मंथि ग्रहस्य पुरोरुचमाह॥ उत्तस्य द्वा दयदिति हे इंद्र नाहुषीषु नहुषस्य राज्ञः संबंधिनीषु विक्षु प्रजासु यद्धनं प्रतिदयत प्रत्येकमेव प्रासमासीत् तादृशं आश्विय

२श्वश्चियं।यदिंद्र नाहुषीष्वा।अग्रे विक्षु प्रती

Indira Gandhi National Centre for the Arts

९८॥

१ हवं हवामहे। अंहोमुचं सुकृतं दैव्यं जनं। अग्निं मित्रं वरुणं सातये भगं। द्यावापृथिवी मरुतः
२ स्वस्तये। आगच्छा। महि क्षेत्रं पुरुश्चन्द्रं विविद्वान्। आदित्सखिभ्यश्चरथं समैरत्। इंद्रो नृभिरजनद्दीद्यानः साकं। सूर्यमुषसं गातुम
३ विद्वान्। आदित्सखिभ्यश्चरथं समैरत्। इंद्रो नृभिरजनद्दीद्यानः साकं। सूर्यमुषसं गातुम

मुतआशुगामिभिरश्वैः सम्यक् युक्तं आ त्वमेव स्वभक्तेभ्यः आनयसि॥ अथाग्रायणस्य पुरोरुचमाह॥ भरेष्विंद्रं सुहवं स्वस्तय

भरणीयेषु — इति॥ सुहवं सुखेनाह्वातुं शक्यमिंद्रं भरेषु भरमाणेषु कर्मसु हवामहे आह्वयामः अथाग्निमित्रावरुणान् भगमा

दित्यं च सातये धनलाभाय आह्वयामः तथा द्यावापृथिव्यौ मरुतश्च स्वस्तये क्षेमाय आह्वयाम॥ अथैंद्राग्नस्य पुरोरुचमा

ह॥ महि क्षेत्रं पुरुश्चंद्रं विविद्वानिति॥ अयमिंद्रः विविद्वान् विविधद्रव्यजातं जानन् आदित् अनंतरमेव सखिभ्यः

सखिवद्धितकारिभ्यो यजमानेभ्यः महि प्रौढं क्षेत्रं पुरुश्चंद्रं बहुलमाल्हादकारि धनं च रथं चरणशीलं गोमहिषादिवस्तु सूर्यादीन्

ऋत्विग्भिः — समैरयत् सम्यक् प्रेरितवान् दत्तवानित्यर्थः सोयमिंद्रो दीद्यानो दीप्यमानः मनुष्यैः साकं अजनत् जनयत् उत्पादित

वान् गातुं गमनशीलो वायुः॥ अथ वैश्वदेवग्रहस्य पुरोरुचमाह॥ उरुं नो लोकमनु नेषीति॥ हे इंद्र त्वं विद्वान् सर्वं जान

न् नो अस्मदर्थं उरुं विस्तीर्णं लोकमनु नेषि अनुक्रमेण संपादयसि तथा स्ववर्वत् स्वर्गयुक्तं तस्मात् धनभूतमित्यर्थः अ

२ नु नेषि विद्वान्। सुवर्वज्ज्योतिरभयं स्वस्ति। ऋष्वा त इंद्र स्थविरस्य बाहू। उपस्थेयाम शरणा बृ

स

४ तिभिः सजोषाः। ब्रह्म जुषाणो हर्यश्व याहि। वरीवृजत्स्थविरेभिः शिप्रा। अस्मे दधद्वृषणं शुष्मं २

भयं भयरहितं स्वस्ति क्षेमकरं ज्योतिरग्निस्वरूपं च अथ प्राप्नुहि स्थविरस्य चिरकालिनत्वेन वृद्धस्य दर्शनीयस्य तेतव बाहु

यथा — उपस्थेयाम उपस्थानं करवाम त्वदीयबाहुद्वयं अनुग्रहबुद्ध्या अस्मच्छिरसि स्थापयसि तथा वयं त्वा भजेम कीदृ

गत — शौ बाहू शरणा रक्षितारौ बृहंता गुणाधिकौ॥ अथादित्यग्रहस्य पुरोरुचः तत्र प्रथमामाह॥ आ नो विश्वाभिरूतिभिः सजोषा इति॥ हरिनामकावश्वौ यस्यासौ हर्यश्वः शोभने शिप्रे हनू यस्यासौ शिप्रः तादृश हे इंद्र ब्रह्म जुषाणः परिवृढमिदं स्त

कर्म सेवमानः सजोषाः अस्माभिः सह समानप्रीतिः सन् विश्वाभिरूतिभिः समस्तैः अवनैः सहितो नोऽस्मान् प्र

त्यायाहि आगच्छ किं कुर्वन् स्थविरेभिर्वरिवृजत् प्रवृद्धैरुपायैः वार्जितवान् नत्या अर्थं वर्जयन् तथा वृषणं कामा रक्ष

थि — न्वर्षणं हे तु शुष्मं बलं अस्मे दधत् अस्मासु संपादयन्॥ ॥अथ द्वितीयामाह॥ ॥इंद्राय गाव आशिरं दुदुह्र इति॥ वज्रिणे वज्रयुक्ताय इंद्राय इंद्रार्थं आशिरं ईर्षमथितं दधि हे तु भृतं मधु मधुरं क्षीरं गावो दुदुह्रे दुग्धवत्यः यत्सीं यदेव क्षीर

नू

२ आशिरं। दुदुह्रे वज्रिणे मधु। यत्सीमुपह्वरे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२नवोजोजयुर्न्॥गभस्तयो नियुतो विश्ववाराः। अहरहर्भूय इज्जोगुवानाः। पूर्णा इंद्र क्षुमतो भो

ब्रा०भा० उपकरे अस्मिन् प्रवृत्ते अध्वरे वर्तमाने इंद्रो विदत् अलब्ध तत् क्षीरं दुदुह्रे॥ इति पूर्वत्रान्वयः॥ ॥अथ तृतीयामाह॥ वा०
९९ तास्ते वज्रिन् धेनवो नस्यंति हे वज्रिन् वज्रयुक्त इंद्र ते त्वदर्थं ताः पूर्वोक्ता धेनवः नोस्मान् जोजुवुः शीघ्रमेव आसाः कीदृशी
धेनवः गभस्तयः दीप्तिमत्यः पुष्टिशरीरा इत्यर्थः नियुतः नियमेन क्षीरादेर्मिश्रयि त्र्यः विश्ववारा स्वकीयक्षीरे
ण क्षुधादिरूपं विश्वं सर्वमपि उपद्रवं वारयंतीति विश्ववाराः अहरहः दिने दिने भूयः इत् भूय इत् भूय एव जोगुवानाः शा पि
ब्द यंत्यः क्षीरपूर्णस्तनत्वेन दोहनार्थं [redacted] वत्स समाकारयितुं हंभारवं कुर्वंतीत्यर्थः क्षुमतः शब्दवतो भोजनस्य
पूर्णाः पूरयि त्र्यः क्षीरस्य बाहुल्ये सति चुलुकेन पुनः पुनर्भोजने हि महान् शब्द उत्पद्यते॥ ॥अथ सावित्रग्र
हस्य पुरोरुचमाह॥ इमां ते धियं प्रभरे महो महीम्॥ अस्य स्तोत्रे धिषणा यत्त आनजे। तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिं। इंद्रं देवासः श
वसा मदंन्ननु इति॥ हे इंद्र महो महतीयस्य ते तव महीं महतीं इमाम् अनुग्रहरूपां धियं प्रभरे प्रकर्षेण धारयामि अस्य ते इंद्र शस्य तव ९९

व संबंधि यत् स्तोत्रं आनजे तत् गुणान् अभिव्यंजयति तस्मिन् स्तोत्रे धिषणा मदीय बुद्धिः प्रवर्तेतामिति शेषः उत्सवे स्मिन् कर्मानुष्ठाने प्र
सवे च तत्फलोत्पादने सासहिं अत्यंत सहिष्णुं सर्वदा युक्तमित्यर्थः तादृशं शवसा बलेन युक्तं तमिंद्रं देवासः सर्वे देवाः अनुमदन् अ
नुमोदंतां॥ अत्र विनियोग संग्रहः। इंद्रस्के नामके याग ग्रहाणां सुः पुरोरुचः। तिष्ठकस्थे इवाय वा इंद्र इत्यनंतरं। द्वितीय इत्या श्वि
ने स्यात्सप्तरः शुक्रसंज्ञिते। उतत्यन्मंथिनाम्नि स्याच्छरे त्वा यग्रयणग्रहे। महीत्यैंद्राग्ने के वैश्वदेवत्तुं न इत्यसौ॥ आदित्येति स्त्रआनसुः
रिमांसा वित्रकग्रहे। त्रयोदशे नुवाकेस्मिन् मंत्रा उक्तास्त्रयोदश॥ ॥इति श्रीमाधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकांडे
स्तं सप्तमप्रपाठके त्रयोदशोनुवाकः॥ ॥त्रयोदशे इंद्रस्तुं नामके क्रतौ ग्रहाणां पुरोनुच उक्ताः। चतुर्दशे त स्तोमीयम विधिरुच्यते। तवि ॐ यते
धातुमारव्यानमाह। प्रजापतिः पशून् असृजत। ते स्मात्सृष्टाः पराञ्च आयन्। तानग्निष्टोमेन नाप्नोत्। तानुक्थ्येन नाप्नोत्। तान् षोडशिना ना
प्नोत्॥ तान्रात्रिया नाप्नोत्। तान् संधिना नाप्नोत्॥ सोग्निमब्रवीत्। इमान्म इप्सेति। तानग्निस्त्रिवृता स्तोमेन नाप्नोत्। स इंद्रमब्रवीत् इ
मान्म इप्सेति। तानिंद्रः पंचदशेन स्तोमेन नाप्नोत्। स विश्वान्देवानब्रवीत्। इमान्म इप्सतेति। तान्विश्वे देवाः सप्तदशेन स्तोमेन नाप्नुवन्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ब्रा०भा० सविष्णुमब्रवीत्॥ इमान्मह्यं स्पृशेति। ताञ्चिष्णुरेकविंशेन स्तोमेनाप्नोत्। वारवंतीयेनावारयत। इदं विष्णुर्विचक्रम इति व्यक्रमतेति॥
१०० प्रजापतिनासृष्टाः पशवो यदा पुनरावृत्तिरहिताः प्रजापतेः सकाशाद्गताः। तदा प्रजापतिः त्रिवृद्धोमादिकं क्रमेणानुष्ठायतान्पशू-
न्प्राप्तुं न शक्तो भूत्॥ अहोरात्रियात्रिरात्रक्रतुगतैः रात्रिपर्यायैः स्तोत्रैः संधिना अतिरात्रावसाने त्रिवृद्रथंतरः संधिरिति यत्स्तोत्रं विहितं
तेन स्तोत्रेण एतेनुपायैः पशून् प्राप्तुमशक्तः प्रजापतिः अग्निं प्रत्यब्रवीत् हे अग्ने मम दर्थं इमान् पशून् प्रप्तुमिच्छ तदर्थं मुद्यो-
गं कुर्विति ततः सोग्निस्तदर्थं त्रिवृत्स्तोममनुष्ठाय तेन प्राप्तुं शक्तो नाभूत् एवमिंद्रो विश्वेदेवाश्च विष्णुस्त्वेकविंशस्तोममनुष्ठाय
अ तेन पशून् प्राप्य वारवंतीयेन साम्ना पुनर्गमनं निवारयामास अतोयं विष्णुः इदं विष्णुरिति मंत्रेणोक्तो यो विक्रमः तं कृतवान् तमेव
मं पशुप्राप्तिरूपं विक्रमं चोवाचेत्यर्थः। इदानीं अप्तोर्यामक्रतुं विधत्ते। यस्मात्पशवः प्रप्रेव भ्रंगशेरन्। सएतेन यजेतेति एकः प्रशब्दः दो
प्राथम्यवाची अपरः प्रकर्षवाची प्रथममेव पशवो यस्मात्पुरुषादेत एव भ्रंशेरन् प्रकर्षेण भ्रंश इव भवंति सपुरुषः एतेन स्तोमेन अप्तोर्यामेन
यजेत तत्स्वरूपं मूलकारेणस्पष्टमुक्तं। अप्तोर्यामश्चैत्संधिं च समसानुं तयन् स्वतुर्भ्यश्च समगणेभ्यो राजानमतिरेचयतीति। संधिस्तोत्र १००
पर्यंतं तात्सं सर्वं प्राप्नोति॥ ॥इति भट्टभास्करकृते यजुर्वेदभाष्ये द्वितीयः प्रपाठकः॥ ग्रं०सं० १६००

पर्यंते रेकोनत्रिंशत्स्तोत्रैर्युक्तमतिरात्रप्रयोगमनुष्ठायतत ऊर्ध्वं चतुर्भ्यश्च समगणेभ्यो राजानमतिरेचयेत् ततः पुनरपि चत्वारि स्तोत्रा-
णि भवंति तदेवं त्रयस्त्रिंशत्स्तोत्रयुक्तोप्तोर्यामः तस्य निर्वचनं दर्शयति। यदाप्तोत्तानदप्तोर्यामस्याप्तोर्यामत्वमिति। यस्मात्कारणादनेन
क्रतुनां पशूनाप्नोत् तस्मात्कारणादाप्त्यर्थो यामो यज्ञ इति व्युत्पत्यातं नाम संपन्नं एतस्य क्रतोः सर्वकामप्राप्तिसाधनत्वं दर्शयति
। एतेन वै देवा जेत्वानि जित्वा यं काममकामयंत तमाप्नुवन्। यं कामं कामयते। तमेतेनाप्नोतीति। पुरा देवाः एतेनैवाप्तोर्यामक्रतुना जेतव्या-
नि सर्वाणि युद्धानि जित्वा काम्यमानं फलं प्रापुवन् अतोन्योपि देववत्सर्वं प्राप्नोति॥ ॥इति श्रीमाधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्ब्राह्मणे
द्वितीयकांडे सप्तमप्रपाठके चतुर्दशोनुवाकः॥ ॥चतुर्दशेप्तोर्यामोभिहितः॥ अथ पंचदशषोडशसप्तदशेष्वनुवाकेषु अयं य-
ज्ञसंपुक्तो लौकिको राजाभिषेकोभिधीयते॥ तत्रास्मिन्ननुवाके तावदादौ होममंत्रा उच्यंते॥ कल्पः व्याघ्रोयमग्नौ चितिसप्ताहुतीर्जु-
होति। व्याघ्रोयमग्नौ चरति प्रविष्टः। ऋषीणां पुत्रो अभिशस्तिपा अयं। नमस्कारेण नमसा जुहोमि॥ मा देवानां मिथुया कर्म भागमिति सा ते
दौ ति। अयमभिषेक्ष्यमाणो राजा अस्मिन्नाहुत्याधारेग्नौ प्रविष्टव्याघ्रवदप्रधृष्यो भूत्वा लोके चरति। सोयं ऋषीणां मृत्विजां पुत्रः अभिषेकसंस्का-

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्री० भा० रेणनेतुत्सादितत्वात् अभिशस्तिपाः पापेभ्यः पातारस्त्विता भवत्विति शेषः हे अग्ने ते तव नमस्कारेण युक्तोऽहं नमसा उपनतेन हविषा जुहोमि
१०१ देवानां भागं मिथुया। कर्मपंथा मिथ्या भवति तथा वयं मा कार्ष्म किंतु सत्यमेव कर्मेदमित्यर्थः॥ ॥अथ द्वितीयामाह॥ सावीर्हि देव प्रसवाय पित्रे
वर्ष्मीणमस्मै परिमाणमस्मै। अथास्मभ्यम् सवितः सर्वताता। दिवे दिव आसुवा भुरि पश्वः इति। हे देव प्रसवाय जानां प्रेरकाय पित्रे पालकाय च
अस्मै राज्ञे वर्ष्मीणं सावीर्हि सर्वथा प्रेरय अस्य राज्ञो देहो यथा सर्वान् पालयति तथा त्वमनुगृहाणेत्यर्थः। किंचास्मै राज्ञे वरिमाणमुरुत्वं राज्यविस्ता
रं सावीः प्रेरय अनुजानीहि॥ अथानंतरं हे सवितः सर्वे देवास्तीयंते विस्तीर्यंते राध्यंते सर्वताता नाम यज्ञाः तेषु सर्वेतातिषु अस्मभ्यमस्मदर्थं
भूरि पश्वः भूरीन् बहुलान् पशून् आसुव सर्वतः प्रेरय॥ ॥अथ तृतीयामाह॥ भूतो भूतेषु चरति प्रविष्टः। स भूतानामधिपतिर्बभूव। तस्य मृ
त्यो चरति राजसूयं॥ स राजा राज्यमनुमन्यतामिदमिति। भूतेषु प्राणिजातेषु मध्ये प्रविष्टोऽयं भूतः स्वयमुद्भूतः चरति सर्वेनियामकत्वेन प्र
वर्त्तते अत एव भूतानां प्राणिनां सर्वेषामधिपतिः स्वामी बभूव तस्य राज्ञः मृत्यो दुष्टशिक्षारूपमरणनिमित्तभूते सति राजसूयं चरति॥ राजा १०१
सूयं तेनाभिषिच्यते तस्मिन् कर्मणीति राजसूयाख्यमिमं अभिषेकमिदं कर्म च [redacted] दुष्टशिक्षार्थं प्रवर्त्तते इत्यर्थः सोऽभिषिक्तो राजा राज्यमिदमनु

रा मन्यतां। दुष्टशिक्षाशिष्टपरिपालनरूपं यद्राजकृत्यं तदंगीकरोतु॥ अथ चतुर्थी॥ येभिः शिल्पैः पप्रथानामदृंहत्। येभिर्द्यामभ्यपिंशत्प्र
जापतिः। येभिर्वाचं विश्वरूपां समव्ययत्। तेनेममग्न इह वर्चसा समङ्धीति॥ प्रजापतिर्येभि [redacted] शिल्पैः येः कौशलैः पप्रथानां विस्तारयु
क्तामिमां पृथिवीं अदृंहत् दृढीकृतवान् तथा येभिः कर्मकौशलैः द्यां द्युलोकमभ्यपिंशत् अभितश्चंद्रनारकादिभिः स्वरूपात्मकत्वे
न तथा येभिः यैः कर्मकौशलैः वाचमिमां मुख्यार्थमानां विश्वरूपां नानापदार्थवाचकत्वेनानेकरूपां समव्ययत् सम्यक्संपादितवान् तेन त [redacted] मद्धि
था विधकौशलजनितेन वर्चसा तद्योगेन बलेन च हे अग्ने इमं राजानं इह लोके समङ्धि। समर्द्धिं कुरु॥ तथा वि [redacted] थ सामर्थ्येन संयोजयेत्यर्थः
॥अथ पंचमीमाह॥ येभिरादित्यस्तपति प्रकेतुभिः। येभिः सूर्यो ददृशे चित्रभानुः। [redacted]। येभिर्वाचं पुष्कलेभिरव्यय
त। तेनेममग्न इह वर्चसा समङ्धीति। येभिः प्रकेतुभिः [redacted] प्रकृष्टतेजोविशेषैः। अयमादित्यः सर्वजनतापं करोति। किंच येभिर्यैस्तेजोविशेषैः
सूर्यश्चित्रभानुः ददृशे विचित्ररश्मियुक्तोऽयमिति प्राणिभिर्दृश्यते येभिर्यैः रभिधेयविशेषैः पुष्कलैः संपूर्णैर्वर्षिकाद्यात्मिकामव्ययत् वीतां परिवृतां
सर्वजंतुरक्षणार्थं तेनेत्यादि पूर्ववत्॥ अथ षष्ठीमाह॥ अयं भानुः शवसा पंचकृष्टीः। इंद्र इव ज्येष्ठो भवतु प्रजावान्। अस्मा असु पुष्कलं वि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रा०भा० त्रभानु। आयंष्टणाक्तुरजसीउपस्थमिति। अयं राजा शत्रूसाबलेन पंचकृष्टीः पंचसंख्याकान् मनुष्यान्। निषादपंचमान् ब्राह्मणादिव
१०२ र्णान् आभातु समंताद्दीपयतु किंवायं राजा स्वयमिंद्र इव ज्येष्ठः प्रशस्यतमः प्रजावान् साधन प्रजायुक्तः भवतु अस्मै राज्ञे विद्यमानं सर्वं
वस्तुजातं पुष्कलं संपूर्णं चित्रभानु विचित्रभानु दिचित्रत्वेन भासमानं स्वस्वकार्यक्षममस्तु किंचायं राजा रजसीरं जानाति के द्यावापृथिव्योन
प्रभृंतस्समीपस्थितं अंतरिक्षं आपृणाक्तु तेजसा सर्वतः प्राप्नोतु पालयत्वित्यर्थः॥ ॥अथ सप्तमीमाह॥ यत्ते शिल्पं कश्यप रोचनावत्।
इंद्रियावत्पुष्कलं चित्रभानु॥ यस्मिन् सूर्या अर्पिताः सप्त साकं तस्मिन् राजानमधिविश्रयेममिति॥ हे कश्यप पाख्य प्रजापते ते तव यच्छि
ल्पं कर्मकौशलं रोचनावत् दीप्तिवत् इंद्रियावत् वीर्योपेतं पुष्कलं संपूर्णं चित्रभानु विचित्रत्वेन भासमानं किंच यस्मिंस्त्वदीये शिल्पे सप्त
संख्याकाः सूर्याः साकमर्पिताः सहावस्थापिताः ते च सप्त सूर्या आरण्यकांडे आरोगो भ्राज इत्यनुवाके प्रपंचिताः तस्मिन् शिल्पे इमं राजानं
अधिश्रय अधिकत्वेन आश्रितं कुरु। कल्पद्यौरसि पृथिव्यसीति। यजमानायतने शार्दूलचर्म प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमास्तृणातीति। १०२
हे शार्दूलचर्म त्वं द्युलोकरूपमसि भूलोकरूपमसि कल्पः। तस्मिन्नाज्यं प्रविशति व्याघ्रो वैयाघ्र इत्यासीनमभिमंत्रयत इति॥ पात

७ नाड्रेन छंदसेति। दिव्या दिविभवाः आपो याः पयसा क्षीरेण सह संबभूवुः अंतरिक्षे याः संबभूवुः उत अपि च पार्थिवीः पृथिव्यामुत्पन्ना या आपस्ता ७

स्तु व्याघ्रो वैयाघ्रे अधि। विश्रयस्व दिशो महीः। विशस्त्वा सर्वा वांछंतु। मा त्वद्राष्ट्रमधि भ्रशदिति॥ हे राजन् त्वं व्याघ्रवत् प्रधर्षो भूत्वा व्या
घ्रसंबंधिनि चर्मणि अध्युपरि स्थितः महीर्महतीर्दिशः प्राच्यादिका विश्रयस्व विशेषेण आश्रितो भव सर्वा विशः प्रजाः त्वां वांछंतु का
त्र मयं नो इंद्र राष्ट्रं त्वन्माधिभ्रशत् त्वत्तः सकाशाद्भ्रष्टं मा भूत् कल्पः अथैनं तोक्मावास्ताभिर्दूर्वास्ताभिर्वाद्भिरभिषिंचति या दिव्या आप वी
इति प्रतिपद्यापाद्भादिति यास्वप्सु तोक्मानि व्रीह्यंकुराण्यवास्तानि क्षिप्तानि ता आपस्तोक्मावास्ता एवं दूर्वावास्ता अपि॥ पात्रस्तु। या प्र
दिव्या आपः पयसा संबभूवुः। या अंतरिक्ष उत पार्थिवीर्यास्तासां त्वा सर्वासामपां रुचा॥ अभिषिंचामि वर्चसा। अभि त्वा वर्चसासिचं दिव्येन प
यसा सह। यथासा राष्ट्रवर्धनः। तथा त्वा सविता करत्। इंद्रं विश्वा अवीवृधन्। समुद्रव्यचसं गिरः। रथीतमं रथीनां। वाजानां सत्पतिं
पतिं। वसवस्त्वा पुरस्तादभिषिंचंतु गायत्रेण छंदसा॥ रुद्रास्त्वा दक्षिणतोभिषिंचंतु त्रैष्टुभेन छंदसा। आदित्यास्त्वा सांसर्वासां रुचा दी मि
प्या वर्चसा बलेन हे राजन् त्वामभिषिंचामि पयसा दिव्येन सह वर्चसा बलेन त्वां अभितोसिंचे सर्वतः सिक्तं करोमि यथा लोके सविता स्वयं
राष्ट्रवर्धनः आस तथा त्वामपि राष्ट्रवर्धनं करोतु विश्वा गिरः सर्वाः स्तुतिरूपा वाचः त्वामवीवृधन् वर्धितवत्यः कीदृशं त्वां इंद्रं परमैश्वर्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रथीनां

ब्रा० भा० युक्तंसमुद्र्यच्चसंसमुद्रव्यापिनंरथीतमंरथयुक्तानांराज्ञांमध्येअतिशयेनरथस्वामिनंवाजानामंनानांपतिंपालकंतथासत्पतिंसन्मा
१०३ र्गवर्त्तिनांपालकंहेराजन्त्वांपुरस्तात्पूर्वस्यांदिशिगायत्रछंदोभिमानिदेवेनसहवसवोभिषिंचंतुएवंरुद्रास्त्वेत्यादिवाक्येष्वपियोज
नीयंकल्पः।अरुणंत्वावृकमित्येनमभिमंत्र्येति।पाठस्तु।अरुणंत्वावृकमुग्रंखजंकरंरोचमानंमरुतामग्रेअर्चिषः।सूर्यवंतंमघवा
नंविषासहिं।इंद्रमुक्थेषुनामहूतमगन्मवेमेति।हेराजन्त्वांउक्थ्येषुस्तोत्रेषुइंद्रंइंद्रवेमइंद्रत्वेनाह्वयाम॥इंद्रनाम्नैवव्यवहराम
इत्यर्थः कीदृशंत्वांअरुणंउदयकालीनसूर्यसदृशंवृकंआरण्यमृगवच्छत्रुणांभयहेतुंउग्रंतखोग्रंखजंकारंखजःशत्रुणांमर्दनेनत
त्करोतीतिखजंकरंतंमरुतांदेवानामर्चिषोग्रेरोचमानंतदीयप्रकाशादप्याधिक्येनप्रकाशेनयुक्तमित्यर्थःसूर्यवंतंउपमाना
अ थंसूर्योस्यास्तीतिसूर्यवान्तंमघवानंअन्नवंतंविषवद्वैरिणःसहतेभिभवतीतिविषासहितंनामहूतमंयुद्धेषुशत्रूनतिशयेन
वेति तत्तन्नाम्नाह्वयतीतिनामहूतमःतंकल्पःप्रबाहुंप्रसार्येति।पाठस्तु।प्रबाहवासिसृतंजीवसेनः।आनोगव्यूतिमुक्षतंघृतेन।आ
नोजनेश्रवयतंयुवाना।श्रुतंमेमित्रावरुणाहवेमेति॥हेबाहवाउभौबाहूनोस्माकंजीवसेजीवनायप्रसिसृतंप्रसृतौभवतंनोस्मा १०३

तंकंमव्युतिंगोसमूहंघृतेनोक्षतंसिंचतंयुवानातरुणौपरस्परमिश्रितौवांयुवांनोस्मान्जनेजनसमूहेआश्रवयतंसर्वत्रःप्रख्यापयतंहे
मित्रावरुणरूपौबाहूइमेमदीयंइमाहवंआह्वानंश्रुतंश्रुणुतं॥कल्पःइंद्रस्यतेवीर्यकृतइत्युपावहरतीति।पाठस्तु।इंद्रस्यतेवी
र्यकृतः।बाहूउपावहरामीति।हेराजन्वीर्यकृतःपराक्रमकारिणःइंद्रस्यपरमैश्वर्ययुक्तस्यतेतवप्रसृतौबाहूउपावहरामिपुनः
चि संकुचितौकरोमि॥ अत्रविनियोगसंग्रहः॥व्याघ्रोराजाभिषेकायजुहुयात्सप्तमंत्रकैः॥द्यौर्व्याघ्रचर्मसंस्तीर्यतत्स्थंव्याघ्रोभिमंत्रये
स्तु त॥अभिषिंचेदष्टभिर्वाअरुणंमंत्रयेत्तदा॥प्रबाहोःप्रसारस्यादिंद्रोपावहरेदुभौ॥अनुवाकेपंचदशेप्रोक्तामंत्रास्तुविंशतिः
॥ ॥इतिश्रीमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेयजुर्ब्राह्मणेद्वितीयकांडेसप्तमप्रपाठकेपंचदशोनुवाकः॥ पंचदशेराजाभिषेकउ
क्तः॥षोडशेतदंगत्वेनरथारोहणमुच्यते।कल्पः।अग्रेणाग्निंरथोवस्थितोभवत्यभिप्रेहीतितंराजानंअभ्येतीति॥पाठस्तु॥
अभिप्रेहिवीरयस्व।उग्रश्चेत्तासपत्नहेति।सोयंमंत्रोष्टमेनुवाकेव्याख्यातःकल्पःआतिष्ठवृत्रहन्नमइत्यभिमंत्रयतइति।पाठ
ध स्तु।अंकौन्यकावभितोरथंआभिष्टवृत्रहंतमःतुभ्यंदेवाअधिब्रुवंनिति॥अयमपितत्रैवव्याख्यातःकल्पःअंकौन्यंकावि ति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वाचीन्यंकशब्दश्चक्र३

ब्रा॰भा॰ रथचक्रेअभिमृशतीति। पाठस्तु। अंकौन्यंकावभितो रथंयौ॥ ध्वानंवाताग्रमनुसंचरंतौ॥ दूरेहेतिरिंद्रियावान्पतत्री।तेनोग्नयःपप्रयःपारयं
१०४ त्विति। अंकइतिदक्षिणचक्रस्यनामन्यंकइत्युत्तरचक्रस्यरथमभितःरथस्यपार्श्वयोःयावंकौन्यंकौविद्येतेएकस्मिन्पार्श्वेचक्रद्व
यंरथस्यचक्रचतुष्टयोपेतत्वात्‌अथवाअंकशब्दश्चक्रेयुक्तअक्षवाचीयौकौयोचक्रौकौतौ विद्येतेएकस्मिन्पार्श्वेचक्रद्वयंरथ वं
स्यचक्रचतुष्टयोपेतत्वात्‌अथवाअंक ध्वांतंध्वनियुक्तं वाताग्रंवायोःपूर्वभागमनुसंचरंतौवायोरपिशीघ्रवेगेनगच्छतइत्यर्थः दूरेहे
पप्रयः तिरित्यादिभिस्त्रिभिःशब्देरुक्तयोग्निविशेषाउच्यंतेतेत्रयोपप्रयःगमनंपूरयंतःनोस्मान्पारयंतुगमनसमाप्तिंप्रापयंतु।कल्पः॥
नमस्तऋष इतिपुरोहितमभिमंत्रयतइति। पाठस्तु। नमस्तऋषेगद। अव्यथायैत्वास्वधायैत्वा।मानइंद्राभितस्त्वदृष्वारिष्टासः।एवान्न
त्वेतवेदस्त्विति।हेऋषेअतींद्रियद्रष्टःपुरोहिततेतुभ्यंनमोस्तुगदअस्मभ्यंहितंकथयअव्यथायैशत्रुकृतबाधराहित्यायस्वधाभजा त्वो
मइतिशेषःस्वधायैअन्नार्थंत्वांभजामः।हेइंद्रपुरोहितात्मन्‌ऋषेइंद्रपरमैश्वर्यसंपन्नोस्माकंत्वत्तवप्रसादात्‌अरिष्टासःअ-
दुदा स्माभिःहिंसितुंबाधितुमशक्याःप्रत्यवायाःअभितःसर्वतोमाभूवन्‌।हेब्रह्मन्‌तवेत्तवेवत्वत्प्रसादात्‌एवादरथमेवास्तुकल्पःतिष्ठ १०४

रथइतिसारथिमिति। अभिमंत्रयेतइत्यनुवर्त्तते। पाठस्तु। तिष्ठारथेअधियद्वज्रहस्तइति। हेसारथेयस्मात्त्वंवज्रहस्तःतस्माद्रथेपिअ
ल धितिष्ठअधितुष्ठस्थितोभवाकल्पः। आरश्मीनितिरश्मीनारंभेतति॥ पाठस्तु। आरश्मीदेवयुवसेस्वश्वइति। हेदेवरथप्रवर्त्तकःस्वश्वः
शोभनाश्वयुक्तत्वंरश्मीन्‌प्रग्रहान्‌आयुवसेआदायमिश्रीकुरुकल्पःआतिष्ठवृत्रहन्नितितिसृभिरारुढमिति। अभिमंत्रयतइत्यनुव
र्तते।तत्रचतुर्णांमंत्राणांप्रतीकानिदर्शयति।आतिष्ठवृत्रहंनातिष्ठंतंपरि।अनुत्वेंद्रोमदत्वनुत्वामित्रावरुणाविति।एतेमंत्राअष्टमानु वरु
वाकेव्याख्याताःपंचमंमंत्रमाह॥ येभ्यस्त्वापृथिवीचप्रचेतसा॥ शुक्रोबृहद्दक्षिणात्वापिपर्त्तु।अनुस्वधाचिकितांसोमोअग्निःअ
नुत्वावतुसवितासवेनेति।अत्रापिपादत्रयंतस्मिन्नेवानुवाकेव्याख्यातंहेराजन्‌सवितादेवःसवेनप्रेरणेनत्वाअन्ववतुअनुकूलःस
न्रक्षतु॥ अथषष्ठमंत्रमाह॥ इंद्रंविश्वाअवीवृधन्‌॥ समुद्रव्यचसंगिरः।रथीतमंरथीनां।वाजानांसत्पतिंपतिमिति।अयंमं
त्रःपूर्वानुवाकेव्याख्यातःकल्पःपरिमासेन्याइतिद्वाभ्यांत्विति॥ तत्रप्रथममाह॥ परिमासेन्याघोषाः।ज्यानांवृंजंतुगृध्नवः।मेथि
ष्ठाःपिन्वमानाइहा।मांगोपतिमभिसंविशंत्विति।सेन्याःपरकीयायांसेनायांभवाःज्यानांधनुर्गतानांघोषानादाःमापरिवृंजंतुमांपरि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रौ॰भा॰ तोवर्जयंतु तदीया धनुर्घोषा मद्विषये मा प्रवर्त्तंतां कीदृशा घोषाः गृभ्णवः परराष्ट्रग्रहणे लुब्धाः मेधिष्ठाः श्रोत्रमनोचिताः इहास्मिन्क गम
१०५ र्मणि युद्धविशेषे वापितमाना अप्रतिकूलत्वेन मां प्रीणयंतः ता इत्यन्या घोषा गोपतिं भूपतिं मां अभिसंविशंतु अभितः सम्यक् प्रविशंतु कु
येशमु संबंधिनो घोषाः ते सर्वे प्यप्रतिकूलत्वेन स्वकीयघोषा भवंत्वित्यर्थः॥ अथ द्वितीयामाह॥ तन्नो नुमतिरनुमन्यतां॥ तन्माता पृथिवी त
त्पिता द्यौः॥ तद्ग्रावाणः सोमसुतो मयोभुवः। तदश्विना शृणुतं सौभगा युवमिति। अनुमत्याख्या देवी तन्मदीयं कर्मानुमन्यतां अं
गीकरोतु। पृथिव्याख्या माता तदनुमन्यतां द्युलोकरूपः पिता तदनुमन्यतां सोमः सुतः सोममभिषुण्वंतः मयोभुवः सुखस्य भावयितारः
द्यु ग्रावाणः पाषाणाः तदनुमन्यंतां हे अश्विनौ सौभगा युवं भाग्यवंतौ युवां तच्छृणुतं। कल्पः उत्तराभिस्तिसृभिरभिमंत्रयति॥ तत्र द्वयोः प्रतीके द
र्शयति। अवतेनेदेडवदुत्तममिति। एतच्चोभयं संहितायां वेश्वानरोत्येन इत्यनुवाके व्याख्यातं॥ अथ तृतीयामाह। एनां व्याघ्रं परिषस्वजानाः
सिंगं हिन्वंति महते सौभगाय। समुद्रं न सुहवं तस्थिवांसं॥ मर्मृज्यंते द्वीपिनमप्स्वंतरिति। व्याघ्रे व्याघ्रवल्केनाप्यधःसिंहं सिंहस १०५
मानशक्तियुक्तं एनं राजानं परिषस्वजानाः आलिंगयंतो ब्राह्मणा बांधवश्च महते सौभगाय हिन्वंति प्रीणयंति आशीर्वादान्कुर्वंतीत्यर्थः

समुद्रं न समुद्रमिव सुखेनाह्वातुं शक्यं तस्थिवांसं तस्मिन्स्थाने अवस्थितमेनं मर्मृज्यंते अभिषेककाले पापुनः शोधयंति। तत्र दृष्टांतः अप्स्वंतर्जे मुनः
लमध्ये द्वीपिनं गजं यथा प्रक्षालयंति तद्वदित्यर्थः कल्पः उदसावेत्वित्यादित्यमुदीक्षयतीति॥ पाठस्तु। उदसावेतु सूर्यः। उदिदं मामकं व
चः॥ उदिहि देव सूर्य सह वग्नुना मम। अहं वाचो विवाचनं। मयि वागस्तु धर्णसिः यं तु नद्यो वर्षंतु पर्जन्याः॥ सुपिप्पला ओषधयो भवंत्विति॥
असौ राज्याभुर्ये समीभूत्वा उदेति उदयमभिवृद्धिं गच्छतु। मामकं मदीयं इदमाशीर्वादरूपं वचउदेति अभिवृद्धिं गच्छतु॥ हे सूर्य देवदीप्यमा हि
न राजन् मम ब्राह्मणस्य सह वग्नुना वचनेनाशीर्वादेन सहत्वमुदिहि अभ्युदयं गच्छ अहं पुरोहितः वाचो हितं वाचो धर्माधर्मातिकायाः वि वाचो विवाचनं
वाचनं विशेषेणाभिवदनसामर्थ्यं प्राप्नुयामिति शेषः येयं मयि स्थिता आशीर्वादरूपा वाक् साधर्णसिर्धर्णशीलास्तु प्रतिष्ठितास्तु। नं र
द्योनद्यः सर्वाः यं तु पूर्णाः प्रवहंतु पर्जन्या मेघाः स्वस्वकाले वर्षंतु ओषधयो व्रीह्यादयः सुपिप्पलाः शोभनफलोपेता भवंतु कल्पः
अंनवतामिति जनपदानवीक्षत इति॥ पाठस्तु॥ अंनवतामोदनवतामामिक्षवतां। एषां राजा भूयासमिति। अदनीयानि प्रशस्त
भक्ष्यभोज्यानि येषु ग्रामेषु ते ग्रामा अंनवंतः प्रभूतेन व्रीहिप्रियंग्वाद्योदनेन युक्ता ओदनवंतः आमिक्षशब्देन दधिक्षीरादिरसद्रव्याण्युपल

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ब्रा० भा० स्यंतेनेयुक्ता आभिषवंतः ताहस्मा नामेषां ग्रामणीं राजा स्वामी भूयासं ॥ ॥ अत्र विनियोगसंग्रहः ॥ अनीतिरथमागत्यातिष्ठारोषस्तु मंत्रणं ॥
१०६ अंकौ चक्रे उपस्पृशन्मो विप्राभिमंत्रणं। सारथिं मंत्रयेतिष्ठार रश्मीन् रश्मीभिमर्शनं ॥ आतिष्ठ षड्भिः रारूढं मंत्रयेत परिह्वयं। वासयेतान्तनेहेडः
त्रिभिस्तमभिमंत्रयेत्। उद्स्मा विनिराजानं द्वाभ्यां सूर्यमवेक्षयेत् ॥ अंतर्ग्रामानवेक्षेत प्रोक्ता मंत्रास्तु विंशतिः ॥ इति श्रीमाधवीये वेदार्थप्रकाशे
यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकांडे सप्तमप्रपाठके षोडशोनुवाकः ॥ ॥ षोडशे राजाभिषेकांगं रथारोहणमुक्तं ॥ सप्तदशे तदंगं मवैनमभिधीयते ॥ क प
ल्यः ये केशिनो न नैब्राह्मणा इति हि आहुतीर्हुत्वेति ॥ तत्र प्रथमामाह ॥ ये केशिनः प्रथमाः सत्रमासत। येभिराभृतं यदिदं विरोचते। तेभ्यो जुहोमि ब
हुधा घृतेन रायस्पोषेण मं वर्चसा संसृजाथेति। केशा येषां संति ते केशिनः केशिनोग्निर्वायुसूर्याः शास्त्रांतरे त्रयः केशिन इत्याम्नानात् तेब्रदेवाः
प्रथमाहुतरेभ्यो देवेभ्यः पूर्वप्रवृत्ताः केशिनाये सत्रमासतानुष्ठितवंतः यदिदं जगद्विरोचने विशेषेण प्रकाशनेन दिदं सर्वं येभिर्येर्देवैः। आ
न्नं संपादितं तेभ्यो देवेभ्यो घृतेन बहुधा बहुप्रकारं जुहोमि हे देवाः। केशिन इमं राजानं धनपुष्ट्या बलेन च संयोजयथ ॥ अथ द्वितीयामा
ह ॥ ननैब्राह्मणस्य पसो विमोकः ॥ द्विनाम्नी दीक्षा व्रतावतरूपा तपसो विमो केशिनी युग्मा। प्रकेशाः सुवते कांडिनो भवंति ॥ तेषां ब्रह्मेदीक्षेव प १०६

कः
नस्य वान्य इति ॥ ब्राह्मणः परिहृतात्। एतस्माद्वपनाद्दते अभिषेकाख्य व्रतरूपात् तपसो विमोको विसर्गः समाप्तिः नास्ति उपक्रांतं हि व्रतं समाप
नीयं अस्य चाभिषेकाख्य व्रतस्य वपने नैव समाप्तिः व्रतरूपा चेयमभिषेकदीक्षा द्विनाम्नी नाम द्वययुक्ता तस्याश्च वशिनीत्येकं नामतया
हि सर्वाः प्रजाः वशीक्रियंते उग्रेत्स परं नाम तया हि दीक्षया शत्रवोभिभूयंते दीक्षया द्विविधत्वं तत्त्वे सोमप्रकरणे प्याम्नातं। एतद्धे सु
जघनं नाम व्रतमिति प्रथमं एतद्वै क्षुरपविनाम व्रतमिति द्वितीयं अतोस्य व्रतस्य समाप्त्यै वपनं कुर्यात् अस्य राज्ञः केशाः प्रसुवते प्रक
र्षेण स्यंनाः वर्धते अत एव कांडिनो बहुसमूहयुक्ता भवंति तेषां वर्धमानानां बहुसमूहयुक्तानां केशानां वपनस्य ब्रह्मत्प्रजापतिरे ओ
वईश समर्थो भवति न त्वन्यः कश्चित् तस्मात् प्रजापतिरूपोयं पुरोहितः वपनं करोत्वित्यर्थः कल्पः यजमानायतन उडुंबरीमा
संदीं प्रतिष्ठापयति तामंरा जारोहं प्रोष्ठमित्यारोहं तमभिमंत्रयत इति ॥ पाठस्तु। आरोह प्रोष्ठं विषहस्व शत्रून् ॥ अवास्राग्दीक्षा च
शिनी ह्युग्र[redacted]यादेहि ... दक्षिणां प्रतिरस्वायुः ॥ अथा मुच्यस्व वरुणस्य पाशादिति ॥ हे राजन् प्रोष्ठं आसंदीरूपं मंचकमारोह।
नू शत्रून् विषहस्व विशेषेण अभिभव येयं वशिन्युग्रा चेति द्विनाम्नी दीक्षा सेयं यस्मात् अवास्राक् अवसृष्टा समाप्ता तस्मात् पुरोहिताय दक्षि
त्यारोह ३

क्षरणेति। पाठस्तु। येनावपत्स

श्री॰ भा॰ णोदेहि रं रसप्रतिरक्ष्वत्वमपिदीर्घमायुः प्राप्नुहि अथानंतरं वरुणस्य पाशात् अस्मात् उथनिर्बधान्मुच्यस्व मुक्तो भव। कल्पः तस्यामासीनः केशा-
१०७ न्वापयते येनावपत्सविता विना क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्योर्जेमं। रस्यावर्चसा समं सृजाथेति। पुरा विद्वान्
सविता राज्ञो राजाभिषेकं प्राप्नुवतः। सोमस्य वरुणस्य च केशान् येन क्षुरेण वपत् तेन क्षुरेण हे ब्राह्मणाः प्रजापतिरूपाः पुरोहिता अस्य राज्ञो
र्ज्ञः केशं इदं केशजातं वपन इमं च राजानं ऊर्जा क्षीरादिरसेन दध्याधनेन वर्चसा बलेन च संसृजाथ। संयोजयत। कल्पः माते केशानि
नि केशान् प्रकीर्यमाणाननुमंत्रयत इति। पाठस्तु। मा ते केशाननुगाद्वर्च एतत्। तथा धाता करोतु ते। तुभ्यमिंद्रो बृहस्पतिः। सविता वर्च
आदधादिति॥ हे राजन् ते वर्चो बलं केशाननु मा गात् मा पगच्छतु। तेन वर्चनं यथा भवति तथा धाता करोतु तुभ्यं च तदर्थं इंद्रः बृहस्पतिः सवि
ता एते तु तनमप्यधिकं वर्चो बलं संपादयंतु॥ कल्पः तान् समोप्य दर्भस्तंबे निदधाति तेभ्यो निधानमिति। पाठस्तु। तेभ्यो निधानं बहुधा
व्यैच्छन्॥ अंतरा द्यावापृथिवी अपस्सुवः। दर्भस्तंबे वीर्यकृते निधाय। पौंस्येनेमं वर्चसा संसृजाथेति। तेभ्यस्तत्केशार्थं निधानं स्थाप
नप्रदेशं बहुधा बहुप्रकारं व्यैच्छन्। ब्राह्मणा विशेषेणेच्छंतः कुत्र वं नः किं स्थानमिति। तदुच्यते तेन द्यावापृथिवी अंतरा द्यावापृथिव्योर्म १०७
स्थं

ध्य मेकं स्थानमैच्छन् अपो जलं द्वितीयस्थानमैच्छन् सुवः स्वर्गरूपं तृतीयस्थानमैच्छन् वीर्यकृते सामर्थ्येन संपादिते दर्भस्तंबे तान् केशान्
निधाय इमं राजानं पौंस्येन वर्चसा पौरुषेण बलेन संसृजाथ हे ब्राह्मणाः संयोजयत। कल्पः अथैनमाज्यमिश्रेण पयसा नाल्कि बलं ते बाह्वोरि
ति। बाह्वोरिति। पाठस्तु। बलं ते बाह्वोः सविता दधातु। सोमस्त्वानक्तु पयसा घृतेन। स्त्रीषु रूपमश्विनैनं विधत्तं। पौंस्येनेमं वर्चसा सं सृजा
थेति। हे राजन् ते बाह्वोर्बलं सविता संपादयतु सोमस्त्वां पयसा घृतेन च समनक्तु सम्यग् क्तं करोतु अश्विना हे अश्विनौ युवं रमणीयं रू
पं एनं दीयासु स्त्रीषु निधत्तं स्थापयतं पौंस्येनेत्यादि पूर्ववत्। कल्पः यत्सीमंतमिति शिर इति। आज्यमिश्रेण पयसानक्त्यनुवर्तते। पा
ठस्तु। यत्सीमंतं कंकतस्ते लिलेख यद्वा क्षुरः परिवर्जं वपंस्ते। स्त्रीषु रूपमश्विनैनं निधत्तं पौंस्येनेमं संसृजाथो वीर्येणेति
सं । हे राजन् ते तव वपनात्पुरा कंकतः केशसंयमनसाधनं दिशलाका विशेषः यत्सीमंतं लिलेख शिखावशेषापवपनीयस्थापनीययोः केशभागयोः का
विभागं चकार यद्वा अथवा क्षुरोयं वपन् वपनं कुर्वन् यत्केशजातं परिववर्ज वपनमकृत्वा स्थापितवान् सीमंतं लेखनात्मकं यद्दर्शनी
यं रूपं यच्च वपननिमित्तं रूपं एतदुभयं हे अश्विनौ एनदीयासु स्त्रीषु अलंकाराय निधत्तं इमं तु राजानं पौंस्येन पुरुषसंबंधिना वीर्येण

ब्रा· भा०
१०८

संसृजाथसंयोजयत॥ ॥अत्रविनियोगसंग्रहः॥येकेशिनप्रत्नं सहिआद्भुतीर्जुहुयादथ।आरोहेततमासंदीसारोहेत्यभिमंत्रयेत्पुरे
नद्रापयतेकेशान्मातेकीर्णानुमंत्रणं।तिस्रस्तानेस्तंबआदध्याद्दूलंबाद्धौघृतांजने।पत्नीमितिजनेमंत्राअष्टौतत्रकीर्तिता॥ ॥इतिश्री प्र
माधवीयेवेदार्थप्रकाशेयजुर्ब्राह्मणेद्वितीयकांडेसप्तमप्रपाठकेसप्तदशोनुवाकः॥ सप्तदशेसत्राभिषेकांगवपनार्थामंत्रा उक्ताः॥ ना
वनाभिषेकःसमाप्तः॥अथाष्टादशोविघनाख्यःकश्चिदेकाहविशेषउच्यते।तत्रादौविघननिर्वचनंदर्शयति।इंद्रंवैस्वाविशोमरुतो
नापचायन्॥सोनपचाय्यमानएतंविघनमपश्यत्॥तमाहरत्।तेनायजत।तेनैवासांतृंहसंतृंहस्तंभंव्यहन्॥यद्व्यहन्।तद्विघनस्य विघ न
नत्वमिति।पुराकदाचिदिंद्रंस्वकुर्वंतमिंद्रं मरुत्संज्ञिकाः स्वकीयाः प्रजाःकरप्रदानेन पूजांनाकुर्वन्सोयमपूज्यमानइंद्रस्तत्परिहारा
येतंविघनाख्यंक्रतुविशेषंएकाहंनिश्चित्यतदनुष्ठानेनआसांप्रजानांतंसंस्तंभंस्तंभनरूपंप्रातिकूल्याचरणंव्यहन्।विहतंकृतवान्य
न द्यस्मात्कारणात्अनेनकर्मणाविहतवान्तस्माद्विहंत्यनेनेतिव्युत्पत्त्याकर्मणाविघनतामसंपन्नं।तमेतं विघनाख्यंक्रतुंविधत्ते।विपा
प्मानंभ्रातृव्यंगृह्णते।यएतेनयजते।यउचैनमे [redacted] वंवेदेति।अथतत्राधिकारणंदर्शयति।यंराजानंविशोनापचायेयुः १०८

पुः।योवाब्राह्मणस्तमसापाप्मनाप्रावृतस्यात्।सएतेनयजेत।विघनेनैवैनद्विहत्य।विशामाधिपत्यंगच्छतीति॥यंराजानंस्वकीयाःप्रजानपू
जयेयुःकरंनदद्युः अथवायोब्राह्मणस्तमोरूपेणपाप्मनाप्रकर्षेणावृतस्यात्सोयमुभयविधः पुरुषोत्राधिकारीसच विघनाख्येनै
वक्रतुनायजेततथा। प्रातिकूल्यंविनाश्य प्रजानामाधिपत्यंराजागच्छतिब्राह्मणश्चविपाप्मोभवतिस्तोत्रविशेषं विधत्ते।तस्यद्वेद्वाद
औ शेस्तोत्रेभवतः।द्वेचतुर्विंशेइंद्रियमेवतत्।एतद्वैक्षत्रस्येंद्रियं।यदस्मैस्वाविशोबलिंहरंतीति॥तस्यविघनाख्यस्यक्रतोःद्वादशा
ख्येनस्तोमेनयुक्तंस्तोत्रद्वयंकर्तव्यंतथाचतुर्विंशाख्येनस्तोमेनयुक्तंस्तोत्रद्वयंकर्तव्यंतच्चस्तोत्रचतुष्टयंइंद्रियमेवऊर्द्वेदनसा औ
धनमेवअत्रचप्रकृतेक्षत्रस्यराज्ञः स्वकीयाःप्रजाः करंप्रयच्छंतीतियत्एतदेवौद्रियंप्रातिकूल्यस्योद्धेदनंतच्चस्तोत्रचतुष्टयेनसि
ब ध्यतिवेदनंप्रशंसति।हरंत्यस्मैविशोबलिं।ऐनमप्रतिख्यातंगच्छति॥यएवंवेदेति।अस्मैवेदित्रेप्रजाःपूजांकुर्वंतिअप्रतिख्यातंके
नाप्यनिराकृताकीर्तिश्चैनंवेदितारंआगच्छति।एतस्यविघनस्ययागवेदनेपुनःप्रशंसति।प्रबाहुग्वाअग्रेक्षत्राण्यातेपुः।तेषामिंद्रः
क्षत्राण्यादत्त।नवाइमानिक्षत्राण्यभूवन्निति।तंन क्षत्राणांनक्षत्रत्वं।आश्रियस्तोभ्रातृव्यस्यतेजइंद्रियंदत्ते।यएतेनयजते।यउचै

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रा॰ भा॰ नमेवं वेदेति अग्रे पुरा कदाचित्क्षत्राणि क्षत्रियवंशे जाताः पुरुषाः प्रवाहुग्ग्रैसाम्येनैवं आसे पुः। सर्वे नस्तपः कृतवंतः तेषां नपकुर्वतां सर्वेषां उक्तवंतः
१०९ यानि क्षत्राणि बलानि तानींद्र आदत्त स्वीकृतवान् ततः इमानि क्षत्राणि बलानि नैवाभूवन्निति सर्वे जनाः कुर्वंतः यस्मादिंद्रविरोधिनां क्षत्रं बलं भास्त्यस्य
नासीत्तस्मात्तेषां बलरहित्यं बाविक्षन्नाम संपन्नेन तस्मादिंद्रवधो यजते यश्चैवं वेद सोयमुभयविधः पुमान् श्रेयसोधिकस्य तेजआत्माद इंद्रियं
शरीरं बलं च आदत्ते दूर्वोक्तयोर्द्वादशचतुर्विंगशस्तोमयोः स्थानविशेषं विधत्ते। तद्यथा हवै स्वचक्रिणोकलकावुपावर्हिनोस्यातां। ए स
वमेतौ युग्मौ स्तोमौ। अयुग्मस्तोमेषु क्रियेते। पाप्मनो पहत्या इति॥ चक्रमस्यास्तीति चक्री रथः चक्रिणो दंसे वर्त्तनेद्दृनि चक्रिणो
म रथस्वामिनो कलकौ कपिवन्नौ समर्थौ तादृशौ द्वौ पुरुषौ यथा लोके उपावहितौ गमनाय सादधानौ स्यातां एवमेतौ युग्मनौ समसं
मर ख्यायुक्तौ द्वादशचतुर्विंगशस्तोमौ कृतोः पारगमने समर्थौ तावुभावयुग्मेषु विषमसंख्यायुक्तेषु स्तोमेषु कर्तव्यौ त्रिवृत्पंचदशसप्तदशैक
विंशाख्याश्चोदकप्राप्ताविषमसंख्यायुक्तास्तोमास्तेषां स्थाने द्वावेतौ स्तोमौ प्रयोक्तव्यौ तत्र त्रिवृत्पंचदशयोः स्थाने द्वादशः सप्तदशै
कविंशयोः स्थाने चतुर्विंगशः इति विवेकः। एतच्च पापविनाशनार्थं भवति एतदनुष्ठानवेदने प्रशंसति॥ अपपाप्मानं भ्रातव्य १०९

गं हते। य एनेन यजते। य उ चैनमेवं वेदेति॥ उक्तस्तोमयुक्तानां स्तोत्राणां आधारभूतान्यग्निशेषान्विधत्ते। यथा हवै सूतग्रामण्यः एवं छंदांग्
सि। तेषु सावादित्यो बृहती रथस्युद्ः सतो बृहती सुप्रदनेसतो बृहन्। प्रजया पशुभिरसानीत्येवेति। सूतो रथपः ग्रामिण्यो ग्रामनिवहि
कः तत्र लोके यथा सूतग्रामण्यः तथा गायत्र्यादीनि छंदांसि प्रवर्त्तन्ते सूतेषु मध्ये रथस्वामित्वं अंगीकरोति स एव सूतो रथं प्रवर्त्तयती यः
यः ति ग्रामणीषु मध्ये राजाश्रमंगीकरोति स एव ग्रामं नयति एवमत्राप्यसावादित्यः तेषु छंदस्सु मध्ये बृहतीछंदोयुक्तात्रस्थे रथसुदः। अं
गीकृतवान् तस्मात्कारणात् सतोबृहतीनामकछंदोयुक्तास्वसुस्तोत्रं कुर्युः तेषां स्तोत्राणां प्रत्येकमयमभिप्रायः अतः सन्मार्गं वर्त्ति
तो नः पुरुषा बृहद्रन आधिकाः सं बृहत्प्रजया च पशुभिश्च भवाद्दसतो बृहतनिभवानीत्येव स्तोतारः प्रवर्त्तन्ते ता सहस्रुणान कालेकं चिद्धि
शेषं विधत्ते। व्यतिषक्ताभिस्तुवते। व्यतिषक्तं वै क्षत्रं विशा विशो वैनं क्षत्रेण व्यतिषजतीति। याः सतो बृहत्यक्षराचः नास्छंदो न रयुक्ता
ऋ भिर्ऋग्भिः व्यतिषक्ताः कार्याः ऋग्गेकासतो बृहतीस्यांतरं बछंदोयुक्तं पुनरपि सतो बृहती पुनरपि छंदांतर मित्येवं व्यतिषंगः ताद म
क शीभिः स्तुतिं कुर्युः क्षत्रं क्षत्रजातिः विशा दैश्यजात्या व्यतिषक्तं मिश्रीभूय वर्त्तते प्रजाभ्यः करं गृहीत्वा क्षत्रियो राज्यं करोति एवं सति

Indira Gandhi National Centre for the Arts.

पाप्मभिः व्यतिषक्ताभिरेवास्य ५

ब्रा०भा० व्यतिषक्तस्तोत्रेणैवं यजमानं विप्रास्त्रेण व्यतिषजति मिश्रयति। तमेवव्यातिषजनिमिश्रयति। तमेव व्यतिषंग प्रकारांतरेण प्रशं ग
११० सति। व्यतिषक्ताभिस्तुवते। व्यतिषक्तो वै ग्रामणीः सजातैः। सजातैरेवैनं व्यतिषजतीति॥ ग्रामस्य निर्वाहकः पुरुषः सजातैः सहोत्पन्नैः
भ्रात्रादिभिस्तद्ग्रामनिवासिभिः व्यतिषक्तो मिश्रीभूतो वर्त्तते। अतो व्यतिषक्तस्तोत्रेण नं यजमानं सजातैर्भ्रात्रादिभिः स्तद्ग्रामनिवा
सिभिः व्यतिषक्तो मिश्रीभूतो वर्त्तते। अन्यो व्यतिषक्तस्तोत्रेणैनं यजमानं सजातैर्भ्रात्रादिभिः संयोजयति। पुनरपि प्रकारांतरेण प्रशंसति
। व्यतिषक्ताभिस्तुवते व्यतिषक्तो वै पुरुषः पाप्मनो नुदत इति। पुरुषः प्रमादकृतैः पाप्मभिः संसृष्टो वर्तते। ततो व्यतिषक्तस्तोत्रेण
अस्य अस्य पुरुषस्य पापानि विनाशयति॥ ॥सप्तमप्रपाठकस्यानुवाकार्थसंग्रहः॥ ॥सप्तमे तु सवाख्यास्तु सूयते यत्नि षिच्यते। ई
श्वरत्वेन येषां ते प्रोच्यंते सवनामकाः। बृहस्पतिसवो वैश्यसवो ब्रह्मसवस्तथा॥ प्रोक्तः सोमसवस्तद्वत् सवस्या पृथिनामकः॥
गोसवश्चौदनाख्यस्तु सवे होमार्थमंत्रकाः। रथारोहः कर्मविधिः पंचशारदनामकः॥ क्रतुस्तदीयपशवो ह्यग्निष्टुति पुरोरुचः॥
इंद्रस्तुति पुरोरुकस्यानु अप्तोर्याम विधिस्तथा राजाभिषेकमंत्राश्च रथारोहणमंत्रकाः। भवंति वपने मंत्रा विघनः पाठकोऽप्ययं। ११०

[stamp]

घातीर्थं

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्॥ पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ ॥इति श्रीमाधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्ब्राह्म
णे द्वितीयकांडे सप्तमप्रपाठके षाट्शोनुवाकः॥ ॥समाप्तश्च सप्तमः प्रपाठकः॥ यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्॥
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थं महेश्वरं॥ प्रपाठके सप्तमे हि सवाः सर्वे समीरिताः। याज्यानुवाक्याः काम्यानां पशूनामष्टमे स्तुताः॥ वायः
व्याः श्वेत आलभ्य इति काम्या मुदीरिताः॥ एकैकस्मिन् पशौ सूक्तमेकैकं भवति क्रमात्। तं चः षट्सूक्ताः एकस्मिन्नत्र द्वे द्वे क्रमा ऋ
द्वे ते॥ वपायां च पुरोडाशे हविषीति क्रमो भवेत्॥ वायव्यः श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यत्र वयोर्याः पुरोनुवाक्यामाह। पीवो नाम रयिवृधः
सुमेधाः। श्वेतः सिषक्ति नियुतामभिश्रीः। ते वायवे समनसो वितस्थुः। विश्वेन रः स्वपत्यानि चक्रुरिति॥ यो वायुदेवताकः श्वेतः छागः
स पशुः सो यं सिषक्तिसि क्तो भवति संबध्नातीत्यर्थः। कुतराधैनरइत्यभिधास्यमानत्वान्नृन्मनुष्यान् यजमानांश्चि षक्तीति योजनीयं कीदृशान्नज
स्मी थो नं मानान्पीवो सि स्थूलानि प्रभूतान्यन्नानि येषां ते पीवोनास्तान् रयिवृधः रय्या धनेन वर्धमानान् सुमेधाः शोभनया मेधया युक्त प्रयोगधार
ण शक्तियुक्तान् कीदृशः श्वेतः पशुः नियुतामभिश्रीः नितरां मुक्तार्थे मिश्रयंतीति नियुतो वायोर्वडवाः तासामभिश्रयणीयः एतस्य पशोर्वो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ब्रा०भा० यद्वा त्वेनवा युद्धा रादडुवा अप्येनमाश्रयं ति यामेतानृतं न यजमानान् स्वेतः शीघ्रक्किनेनरो [redacted] यजमाना वाय [redacted] वे वायुर्दैर्घं समेसः यता
१११ तेन देवेन समानमनस्कास्तस्मिन् प्रीतियुक्ता भूत्वा क्षिष्युः विशेषेण स्थिताः ततो विश्वेत विश्वान्येव वायुदेवता कानि कर्माणि स्वपत्या
निपुणमनापत्य प्रदानि च क्रुः कृतवंतः अथ वपाया याज्यामाह॥ राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे॥ राये देवी धिषणा धाति देवं अधा वायुं नियु
तः सश्चत स्वा उत श्वेतं वसुधितिं निरेक इति। रोदसी द्यावापृथिव्यौ उभे राये नु धनार्थं मेव यं वायुं जज्ञतु उत्पादितवत्यौ यजमानानां
धिषणा बुद्धिः देवी वी द्योतमाना सती वायुं देवं धाति धारयति निरंतरं ध्यायतीत्यर्थः। अथ आर [redacted] व्यै यागे तं वायुं स्वा नियुतः स्वकी
उ यावश्वाः सश्चत सेवंते उत अपि च रेको रिक्तत्वे तद्रहितं कर्म निरेक तादृशं सर्वं साधन संपूर्णं कर्म णि वसुधितिं हविर्लक्षणस्य वसुनो
धावकं श्वेतं पशुमपि नियुतः सश्चते त्यन्वयः अथ पुरोडाशस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति। आवायो प्रयाभिरिति। आवायो भूष शु
ति पुरोनुवाक्या॥ सार्चेंद्रवायव प्रस्तावे व्याख्याता॥ प्रयाभिर्यासि दाश्वांसमच्छे त्येषा याज्या सा च हिरण्यगर्भ आपो हेत्यनुवाके व्याख्या
ता॥ अथ हवेः पुरोनुवाक्यामाह॥ प्रवायुमच्छा बृहती मनीषा। बृहद्रयिं विश्ववारं रथप्रां। द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः। कविः कवि १११

मिपक्षसि प्रयज्यो इति॥ बृहती महती मनीषा यजमानस्य बुद्धिः वायुमभिलक्ष्य प्रकर्षेण याति तिशेषः कीदृशं वायुं बृहद्रयिं बृहनीयरयि
मेहद्धनं यस्मा सो बृहद्रयिः बृहत्धन प्रदइत्यर्थः विश्ववारं विश्वेषामनिष्टानां निवारकं रथप्रां स्वकीयं रथमपेक्षितैर्धनैः पूरयंतं द
प्रयज्यो प्रकर्षेण यष्टुं पुयुक्त यजमान कविर्देवतानत्वाभिज्ञस्त्वं कविं सर्वज्ञं वायुं देवमियक्षसि यजनं पूजयकीदृशः कविः द्युतद्यामा यामः
शाह्वेन नियमरूपो यागो निधीयते द्योतमानो यागो यस्यासौ द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः नियुतो याः पूर्वोक्ता वडवाः स्ताः पत्यमानः [redacted]
वायोरानयनार्थे सेवमानः अथ याज्यामाह॥ आनो नियु [redacted] द्भिः शतिनीभिरध्वरं। सहस्रिणीभिरुपया [redacted] हि यज्ञं। वायो अस्मिन् ह
विषि मादयस्वा यूयं पात स्वस्तिभिः सदानइति॥ हे वायो शतिनीभिः शतसंख्यायुक्ताभिः सहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यायुक्ताभिः श्वनि
नियुक्ताभिः युद्भिर्वेडवाभिः सह नोस्मदीयमध्वरं हिंसारहितं यज्ञं प्रति उपसमीपे आयाहि आगच्छ आगत्य च अस्मिन् हविषि स्वीकृते सति
मादयस्व त्वं हृष्टः सन् अस्मान पि हर्षय यूयं त्वं च हदीयभृत्याश्च सर्वे स्वस्तिभिरविनाशैः फलैः नोस्मान्सदा पालनरक्षत। तदेतत्सद्
वं सक्तं वायव्य पशौ प्रवृत्तं तदेतत्स्त्रतं कारस्पष्टी चकार। [redacted] काम्यैः पशुभिरमावास्यायां पौर्णमा

श्री०भा० स्यां वा यजेन तेषां निरूढपशुबंधवत्कल्पो वायव्यग्रहवत मिति ते आग्नेयो न्यायात् तेषां मावापिकेषु यथा देवतग्रहणं चोनिदधानिव स्थानेषु
११२ पायाः पुरोडाशस्य हविष इति द्वे द्वे पी नानां यिव्रधः सुमे धाइत्ये तानि यथाशर्वं यथालिंगमाम्नातानि न वंतीति। अथ यः प्रजाकामः प
तू श्रु कामस्यात्सत्ए तं प्राजापत्यमजं तूपरमालभेतेत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यामाह। प्रजापते न त्वदे तान्यन्यः विश्वाजातानि प
रिताबभूव। यत्कामास्ते जुहुमस्तं नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणामिति। हे प्रजापते त्वदन्यः कश्चित् अपि जातान्युत्पन्नानि एतानि
तानि विश्वानि लोकजातानि यानि संति ता परिबभूव तानि परितो व्याप्तुं त्वत्तोन्यः कोपि न समर्थः वयं यत्कामाः येन फलकामेन युक्ताः संतः ते त्वत्तो
ने तुभ्यं जुहुमः तत्फलं नोस्माकमस्तु सिध्यतु। वयं त्वत्प्रसादात् रयीणां धनानां पतयः स्याम। अथ वपाया याज्यामाह। रयीणां पतिं यजतं
बृहंतं। अस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ। प्रजापतिं प्रथमजामृतस्य। यजाम देवमधि नो ब्रवीत्विति॥ भ्रियते संपाद्यते हविरिति भ र
रो यज्ञः अस्मिन् भरे प्रजापतिं देवं वयं यजाम कीदृशं देवं रयीणां पतिं धनस्वामिनं यजतं यजनीयं बृहंतं महांतं नृतमं अतिशयेन
रू पुरुषं पुरुषश्रेष्ठमित्यर्थः तस्य यज्ञस्य प्रथमजां प्रथममेव जनयितारं प्रजापतिर्यज्ञानसृजत तेस्य तत्र च वरुणान् कीदृशे भरे वा ११२

स्यअं [redacted] जसातौ वाजं नस्य सातिर्दानं यस्मिन् यज्ञे सोयं वाजसातिस्तस्मिन् सोयमस्माभिरिष्टः प्रजापतिर्देवेषु मध्ये नोस्मानधिकान् ब्रवीतु। अथ पुरोडा
धि शस्य पुरोनुवाक्यामाह। प्रजापते त्वं निधिपाः पुराणः देवानां पिता जनिता प्रजानां। पतिर्विश्वस्य जगतः परस्पाः हविर्नो देव विहवे जुषस्वे
/ ति। हे प्रजापते त्वं निधिपाः शंखपद्मादीनां निधीनां पालकः पुराणः जगतः स्रष्टृत्वादनादिः देवानां पिता पालकः प्रजानां मनुष्यादीनां
सर्वस्य जनिता त्पादयिता विश्वस्य जगतः पतिः स्वामी परस्पा अतिशयेन पालयिता हे देव विशेषण हूयंते देवा अत्रेति विहवो यज्ञः तस्मिन्
विहवे नोस्मदीयं हविर्जुषस्व॥ अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह॥ तवेमे लोकाः प्रदिशो दिशश्च। परावतो निवत उद्वतश्च। प्रजापते विश्व
सृज्जीवधन्य इदं नो देव प्रति हर्य हव्यमिति। हे प्रजापते इमे लोकाः भूरादयः याश्च प्रदिशः प्राच्याद्याः या अप्यन्या आग्नेय्याद्या दिशः प्रधानभूताः
तत्सर्वं तवैवाधीनं लोकाविशेषाने परावतः दूरदेशस्था द्वीपांतरादयः निवतः न्यग्भूताः पातालादयः उद्वतश्च ऊर्ध्ववर्त्तिनः स्वर्गा
दयोपि हे देव त्वं विश्वसृत् विश्वस्य स्रष्टा पाता वा जीवेषु सर्वेषु प्राणिषु धन्य ईश्वरो जीवधन्यः तादृशो भूत्वा नोस्मदीयमिदं हव्यं प्रति व्यं
हर्य प्रतिगृहाण अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह। प्रजापतिं प्रथमं यज्ञियानां। देवानामग्रे यजतं यजध्वं। स नो ददातु द्रविणं सुवीर्यं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यजतं

व्रा०भा० रायस्पोषं विष्यतु नाभिमस्मे इति। यज्ञियानां यज्ञयोग्यानां देवानां मध्ये प्रथमं मुख्यं प्रजापतिं प्रजनीयमग्ने यजध्वं हे [redacted] ऋत्विजः आदौ पू
११३ जयत। स प्रजापतिर्नोस्मभ्यं द्रविणं धनं रायस्पोषं धनपुष्टिं सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं च ददातु प्रयच्छतु। नाभिं नहनं दारिद्र्यादिबंधनं अ
स्मे विष्यतु अस्मत्तः शिथिलयतु। अथ हविषो याज्यामाह॥ यो रायइ (?) ईशे शतदाय उक्थ्यः। यः पशूनां रक्षिता विष्ठितानां। प्रजापतिः प्रथम
जाः ऋतस्य। सहस्रधामा जुषतां हविर्नेंद्र इति। यः प्रजापतिः शतदायः शतसंख्याकधनप्रदः उक्थ्यः स्तुत्यः स नः रायः ईशे धनस्येश्वरो
भवति यश्च प्रजापतिः विष्ठितानां विविधमवस्थितानां गोमहिषादीनां पशूनां रक्षिता वर्तते स प्रजापतिः ऋतस्य यज्ञस्य प्रथमजाः प्रथमं प्र
मुत्पादकः सहस्रधामा सहस्रसंख्याकस्थानयुक्तः सन्नोस्मदीयं हविर्जुषतां॥ अथ सोमापौष्णं चैतमालभेत पशुकाम इत्यस्य [redacted] षं
~~प्रतिष्ठत्... प्रथमभुत्पादकः सहस्रधामा सहस्रसंख्याकस्थानयुक्तः सन्नो अस्मदीयं हविर्जुषतां~~। पशोः स्तके
वपासंबंधिनौ याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति। सोमापूषणेमौ देवाविति। सोमापूषाजननेनेति पुरोनुवाक्या। इमौ देवौ जायमा
नौ जुषंतेति याज्या। एतच्चोभयमग्नाविष्णु महि तद्वां महित्वमित्यत्र व्याख्यातं। अथ तत्रैव पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह॥ सोमापूष ११३

वृषणा कामदर्पकौ।

णा रजसो विमानं। सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्वं विषूवृतं मनसा युज्यमानं। तं जिन्वथो वृषणा पंचरश्मिमिति। हे सोमापूषणौ नं जिन्वथः
प्रीणयथः आरोहणेनालंकुरुतमित्यर्थः कीदृशं रथं रजसो रंजनात्मकस्य गमनस्य विमानं निर्मातारं सप्तचक्रं सप्तसंख्याकैश्चक्रैर्यु
क्तं अत एवान्यत्रापि आम्नायते सप्तचक्रं सप्त वहंत्यश्वा इति अविश्वमिन्वं विश्वैः प्राणिभिः मीयते परिच्छिद्यत इति विश्वमिन्वः तद्विलक्ष
णमविश्वमिन्वं केनापि परिच्छेत्तुमशक्यमित्यर्थः विषूवृतं अप्रतिहतं गति नानादेशेषु वर्तमानं मनसा युज्यमानं इच्छामात्रेण
ऐ क्येन श्वैः संयुज्यमानं पंचरश्मिं हे मंतृ शिशिरयोः सं मासेन पंच तेवोरश्मिस्थानीया यस्य सूर्यरथस्य सोयं पंचरश्मिः आदित्यरथगम
नेन ह्यतवो निष्पाद्यंते तस्माद् ऋतूनां रश्मित्वोपचारः अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह। दिव्यन्यः सदनं चक्र उच्चा पृथिव्यामन्यो अध्यंतरि
क्षे। तावस्मभ्यं पुरुवारं पुरुक्षुं रायस्पोषं विष्यतां नाभिमस्मे इति। यो यं सोमश्चंद्रः यश्च पूषादित्यः तयोरन्य एकः सूर्यः दिवि द्युलोके उ[redacted]
च्चा सदनं चक्रे उन्नतदेशस्थानं कृतवान् [redacted] अन्यश्चंद्रः पृथिव्यामंतरिक्षे चाध्युपरि सदनं स्थानं चक्रे पृथिव्यां लतात्मकः सोमस्तिष्ठ
ति अंतरिक्षे चंद्रस्तिष्ठतीति सोमापूषणा वस्मभ्यं रायस्पोषं नाभिं विष्यतां कीदृशं पुरुवारं पुरुभिर्बहुभिर्वरणीयं पुरुक्षुं पुरुभिः

श्री०भा० वेद्रु[illegible]भिः सुयते शत्र्याने प्रशास्यन इति। पुरुसंता हृष्णं नाभिं नहनं दारिद्र्यबंधनं अस्मै विष्यतां अस्मत्तः शिथिलयतां अथ हविषः पुरोनुवाक्या

११५ माह॥ धियं पूषा जिन्वतु विश्वमिन्वः। रयिं सोमो रयिपतिर्दधातु देव्यदितिरनर्वा। बृहद्वदेम विदथे सुवीरा इति॥ दिव्यं भिनो निएनावदितिति अवतु

श्चिनोतीति विश्वमिन्वः नाइशः पूषा सूर्यः धियमस्मद्बुद्धिं जिन्वतु प्रीणयतु। रयिपतिर्धनस्वामी सोमः रयिं धनं दधातु अस्मासु संपादय

तु अदितिः भूमिर्देवी अस्मानवतु। कीदृशी अनर्वा अर्वणा भ्रातृव्येण रहिता भ्रातृव्यो वा अर्वेति श्रुतेः सर्वोपि भूमेर्बंधुरेव न तु कश्चिदपि

शत्रुः सुवीराः शोभनपुत्राद्युपेताः वयं विदथे यज्ञे बृहत् प्रौढं स्तोत्रं वदेम। अथ हविषो याज्यामाह। विश्वान्यन्यो भुवना जजान। विश्वमन्यो अ

भिचक्षाण एति। सोमापूषणाववतं धियं मे। युवभ्यां विश्वाः पृतना जयेमेति॥ अन्यः सोमः विश्वानि भुवनान्योषधीः द्वारा जजान उत्पाद

यामास अन्यः पूषा विश्वमभिचक्षाणः सर्वतः प्रकाशयमानः प्रतिसंचरति हे सोमापूषणौ मे धियं बुद्धिं सत्कर्मविषयां अवतं रक्षतं

युवभ्यां युवयोः प्रसादाद्वयं विश्वाः पृतनाः सर्वाः परकीयसेना जयेम॥ अथ यो वरुणगृहीतः स्यात्तस्य एतं वारुणं कृष्णमेकशितिपादमा

लभतेत्यस्य पशोः वपापुरोडाशहविःषु प्रत्येकं याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति॥ उदुत्तमं वरुणपाशमस्मद्[illegible]। यत्किंचेदं कितवा ११५

सः। अव ते हेड इत्यस्याया मीति। उदुत्तमं वरुणपाशमिति वपायाः पुरोनुवाक्या सा च वैश्वानरं इत्यत्र व्याख्याता। अस्तभ्नाद्द्यामृषभ इति याज्या।

सा चोदायुषा स्वादुषेत्यत्र व्याख्याता। यत्किंचेदं वरुणेति पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या कितवासो यद्रिरिपुरिति याज्या तदुभयं तन्मन्ये बृहदित्यत्र

व्याख्यातं अव ते हेडो वरुणेति हविषः पुरोनुवाक्या सा च वैश्वानरो न इत्यत्र व्याख्याता तत्त्वा यामि ब्रह्मणेति याज्या सा चेद्रं वो विश्वतस्परीन्द्र

अत्र स्यं इति व्याख्याता। अथ यः कामयेत प्रथेय पशुभिः प्रप्रजया जायेयेति स एतामविं वशामादित्येभ्यः कामायालभेतेत्यस्य पशोः सूक्ते वपापुरो

डाश हविष्युक्रमेण याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति॥ आदित्यानामवसा नूतनेन दक्षिणा। धारयंत आदित्यासः क्षितीस्तो भूमीर्धारयन्। यज्ञो

देवानां प्रत्येति सुम्नमिति पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या। तिस्रो भूमीर्धारयन्त्रीरुत द्यूनिति याज्या। यज्ञो देवानां प्रत्येतीति हविषः पुरोनुवाक्या शुचिरपः सूयवसा अद

इति याज्या॥ तदेतत्सूक्तं सर्वं इंद्रं वो विश्वतस्परीं इन्द्र इत्यत्र व्याख्यानं। अवे[illegible]दं सूक्तं यो ब्रह्मवर्चसकामः स्या[illegible]तस्मा एतां दशर्षभामालं

भेतेति पशौ योजनीयं। पूर्वोक्ते तु पशौ सूक्तमुत्तरत्र न विष्यति तत्र हि कामेन देवा इति कामशब्दोदितो लिंगविशेषः प्रतीयते लिंगेन हि पा

यं। त्सो

 वक्रमस्यबाधोमुक्तः तस्माद्दशर्षभायाआदित्यदेवताकत्वात्तत्रेदं सूक्तमुक्तम् इष्टपशुप्रयोगः॥ ॥अत्रविनियोगसंग्रहः॥ याज्याःकाम्यपशूनांतुव
 र्णिताअष्टमेक्रमात्।ऋत्वःषट्सूक्तएकस्मिन्नहि(धिकृत)तथोच्यते। पीवोनामितिवायव्ये पशौ सूक्तमुदीरितं। प्रजासूक्तंतुपरेस्यात्सोमात्रेतेपशुप्रदे॥ दोषाद्विविच्यते।
त: उदुत्तमंवा रुणस्यादित्यानामितितत्। दशर्षभायामिते यंलिंगेन क्रमबाधनात्॥ ॥इतिश्रीमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेयजुर्ब्राह्मणेद्वितीयकां
डेष्टमप्रपाठकेप्रथमोनुवाकः॥ प्रथमानुवाकेवायवादीनांपशूनांसूक्तान्यभिहितानि।द्वितीयेवशादीनांपशूनांसूक्तान्युच्यंते।तत्रसएतामविं
वशामादित्येभ्यःकामायालभेतेत्यस्यपशोःसूक्तेवपायाःपुरोनुवाक्यामाह।तेशुक्रासःशुचयोरश्मिवंतः।सीदंत्वादित्याअधिबर्हिषिप्रिये।का
मेनदेवाःसरथंदिवोनः।आयांतुयज्ञमुपनोजुषाणाइति।तेप्रसिद्धाआदित्याःप्रियेबर्हिषास्मदीयेयागेअधिसीदन्अधिष्ठायसीदंतुकीदृशा
आदित्याःशुक्रासःकांतियुक्ताःशुचयःशुद्धिहेतवःरश्मिवंतःरश्मिभिरनेकैर्युक्ताःकामेनाभिलषितार्थप्रदेनसहिताआदित्यादेवाःसरथं
रथसहितंयथाभवतितथादिवःसकाशात्तेऽस्मान्प्रत्यायांतुततोनोस्मदीयंयज्ञमुपेत्यजुषाणाःप्रीतिपूर्वकंसेवमानाःतिष्ठंतु।अथवपाया
याज्यामाह।तेसूनवोअदितेःपीवसामिषं।घृतंपिन्वत्प्रतिहर्यन्नृतेजाः।प्रयज्ञियायजमानाययेमुरे।आदित्याःकामंपितुमंतमस्मेइति॥तेप्र ११५

सिद्धाःअदितेरदितिदेवतायाःसुनवःपुत्राःऋतेजाःयज्ञनिमित्तस्थत्वेनाःसंतःपीवसांपीवराणांअतिस्थूलानांहविषांमध्येइषंइष्यमाणंअस्मदीय
त पुरोडाशरूपमन्नंपिन्वघृतंप्रीतिसाधनमाज्यंचप्रतिहर्यंतःप्रत्येकंकामयंतांयज्ञियायज्ञयोग्याआदित्याअस्मेमह्यंयजमानायपितुमंतमन्नवं
तमिममभिलषितार्थंप्रयेमुरेदत्तवंतः।अथपुरोडाशस्यपुरोनुवाक्यामाह।आनःपुत्राअदितेर्यंतुयज्ञं।आदित्यासःपथिभिर्देवयानैः।अस्मेका
मंदाशुषेसंनमंतः।पुरोडाशंघृतवंतंजुषंतामिति।अदितेःपुत्राआदित्यासःआदित्यनामकादेवाःदेवयानैःपथिभिःदेवाःदेवयानैःप्रभि
र्ह्निःदेवानांयोग्यैर्मार्गैःनोस्मदीयंयज्ञंप्रत्यायांतुआगत्यचदाशुषेहविर्दत्तवतेअस्मिन्मह्यंयजमानायकाममभिलषितार्थंसंनमंतःप्रा
पयंतःघृतवंतंबहुलघृतयुक्तंपुरोडाशंजुषंतां।अथपुरोडाशस्ययाज्यामाह।स्कभ्नायतनिर्ऋतिंसेधताऽमतिं।परश्मिभिर्यतमाना
अमृध्राः।आदित्याःकाममप्रयतांवषट्कृतिं।जुषध्वंनोहव्यदातिंयजत्राइति।हेआदित्याःहेकामयूयंसर्वेनिर्ऋतिंराक्षसजातिंबाधि
ना कांदेवतांस्कभायतस्तब्धांकुरुतस्तम्भस्यसामर्थ्यरहितांकुरुतेत्यर्थःअमतिंअस्मदीयंबुद्धिमांद्यंसेधतप्रतिषेधंनिवारयतेत्यर्थः त
कीदृशाआदित्याःरश्मिभिःस्वकीयैःप्रयतमानाःअंधकारनिवारणार्थमुद्योगंकुर्वंतः।अमृध्राःअमृदवःअनिष्टनिवारणेती

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ब्रा०भा० ष्णा इत्यर्थः ता दृशा यूयं प्रयतां परिसुष्टुं हव्यदातिं हविर्दानकारणभूतां नोवषट्कृतिं अस्माभिः प्रयुक्तं वषट्कारं जुषध्वं। कीदृशा यूयं यजत्राः यष्ट
११६ योग्याः अ[redacted]थ हविषः पुरोनुवाक्यामाह॥ आदित्यान्कामम वसे हुवेम। येभूतानि जनयंतो विचिख्युः। सीदंतु पुत्रा अदितेरुपस्थं स्तीर्णं बर्हिर्हविर्
नद्याद्देवा इति। ये पूर्वोक्ता आदित्या देवाः यश्च कामदेवतान् सर्वानवसे अस्मद्रक्षार्थं हुवेमह्वे कर्मण्याह्वयामः ये देवा भुतानि जनयंतः प्राणिजातान्
उत्पादयंतः॥ विचिख्युः विशेषेण ख्यातिं गताः ते देवा अदितेः पुत्रा हविरद्याय हविर्भक्षणाय यज्ञ उपस्थं समीपे स्थातुं योग्यं स्तीर्णं वेद्यां प्रसारि
तं बर्हिः सीदंतु॥ अथ हविषो याज्यामाह॥ स्तीर्णं बर्हिः सीदता यज्ञे अस्मिन्॥ आजाः सेधंतो अमतिं दुरेवां। अस्मभ्यं पुत्रा अदितेः
× ✗ प्रयंसत। आदित्याः काम हविषो जुषाणा इति। हे आदित्याः हे काम अस्मिन्यज्ञे [redacted] स्तीर्णं वेद्यां आस्तीर्णं बर्हिः सीदत प्राप्नुत। कीदृ
नः शाः आजा जानंति मंत्राः अमतिं अस्मदीयं बुद्धिमांद्यं दुरेवां दुर्गतिं च सेधंतः ता दृशा अदितेः पुत्रा यूयं हविषो जुषाणाः अस्मदीयं हविः सेव
मानाः अस्मभ्यं प्रयंसत अभीष्टं प्रयच्छत॥ अथ यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतामष्टा आलभेताग्नेयीं कृष्णग्रीवीं संहितां मैत्री
गं श्वेतां बार्हस्पत्यामित्यत्राग्नेय्याः सूक्तेर्वपायाः पुरोनुवाक्यामाह॥ अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्। विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्॥ युयो ११६

विद्वान्
ध्यस्मज्जुहुराणमेनः। भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेमेति। हे अग्ने देव वयं विश्वानि वयुनानि सर्वान् विद्वान् ज्ञानन्वर्तते अतोस्मान् राये धन मार्गान्
प्राप्तये सुपथा नय शोभनेन कर्मानुष्ठानमार्गेण प्रापय जुहुराणं कुटिलं प्रतिबंधकमेनः। पापं अस्मद्युयोधि। अस्मत्तः पृथक्कुरु। ते
क नुभ्यं भूयिष्ठां अतिबहुलां नम उक्तिं नमस्कारयुक्तां वाचं विधेम कुर्याम अथ वपायाज्यामाह। प्रवः शुक्राय भानवे भरध्वं। हव्यं मतिं
चाग्नये सुपूतं॥ यो दैव्यानि मानुषा ज[redacted]नूंषि। अंतर्विश्वानि विद्मना जिगातीति। हे ऋत्विजः वो युष्माकं अभीष्टसिध्यर्थं शुक्राय निर्मला
पूत य भानवे रश्मियुक्तायाग्नये [redacted] सुपूतं सुष्ठु मिदं शुद्धमिदं हव्यं मतिं चाग्निध्यानार्थं प्रकर्षेण भरध्वं॥ संपादयत यो[redacted]ग्निः दैव्यानि या
प्राप्नोति देवविषयाणि मानुषा मनुष्यविषयाणि जनूंषि जन्मानि। विद्मना वेदनेन जिगाति। अभिज्ञः संन्देवान्मनुष्यांश्च जनयतीत्यर्थः पुन
रप्यंतः देवानां मनुष्याणां च मध्ये तान्यवांतरजन्मानि यक्षगंधर्वादीनि ब्राह्मणक्षत्रादीनि च तानि विश्वानि सर्वाणि जिगाति तस्मा
अग्नय इति पूर्वेणान्वयः अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह॥ अच्छा गिरो मतयो देवयंतीः। अग्निं यंति द्रविणं भिक्षमाणाः॥ सु
संदृशं सुप्रतीकं स्वंचं। हव्यवाहमरतिं मानुषाणामिति गिरो स्मदीयाः स्तुतिरूपा वाचः मतयो ध्यानरूपा बुद्धयश्च देवयं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ऋ०भा० तीः देवानिच्छंत्यः द्रविणंभिक्षमाणाः धनंयाचमानाः अग्निमच्छ अग्निमभिमुखीकृत्ययंतिप्रवर्तंते कीदृशमग्निंसुसंदृशंअत्यंतंसुखेनद्रष्टुं शक्यं
११७ सुप्रतीकं शोभनावयवोपेतंस्वंचंशोभनमतिंमानुषाणांयजमानानांहव्यवाहंहविषांवोढारंमानुषेयद्वविदीयतेतद्देवान्प्रतिवहतीत्यर्थः रतिरू अनमित्रा
त पं[illegible]भूमः तद्दहितमरतिं।निरंवंहतीत्यर्थः अथपुरोडाशस्ययाज्यामाह॥अग्नेत्वमस्मद्युयोध्यमीवाः।अभ्यमंतकृष्टीः।पुनरस्मभ्यंसुविताय
देवाक्षांविश्वेभिरजरेभिर्यजत्रेति।हेअग्नेत्वंअमीवारोगजातीः अस्मद्युयोधिअस्मत्तोवियोजययारोगजानयः अनग्नित्राः उदग्नित्वाल
त्वा रहिताः मंदाग्निरहितवद्इत्यर्थः ताहृश्योभूतोकृष्टीः मनुष्यानभ्यमंतअभितोबाधितवत्यः तादृशीयुयोधीति द्वर्जेत्रान्वयः हेयजत्रंत्वंयजनीयदेवम
जरेभिर्जरातिवर्जकैः विश्वेभिः सर्वैरोष[illegible]धैः सांधृष्यव्याधिंपुनरस्मभ्यंयुयोधिअस्मत्तोवियोजयकिमर्थंसुवितायशोभनगमनायनीरोगत्वे
नजीवनायेत्यर्थः।अथहविषःपुरोनुवाक्यांस्वस्तिमिश्रेयोविशोषेःफलैर्युक्तः सन्अस्मान्पारयकर्मणः समाप्तिंप्रापयकीदृशस्त्वंनव्यःस
वेदानुनतजरामरणरहितइत्यर्थः नोस्माकंपृथ्वनिवासार्थंपुरीपृथ्वीविस्तृता नवतुउर्वीसस्यनिष्पत्त्यर्थंभूमिश्चबहुलाअत्यधिका
नवतुत्वंचनोकायपुत्रायतनमायतनुत्रायचशंसुखहेतुः योः दुःखवियोगहेतुश्चभवअथहविषोयाज्यामाह।प्रकारवोमननावच्यमानाः।दे ११७

याह।अग्नेत्वंपारयानव्यो अस्मान्स्वस्तिभिरतिदुर्गाणिविश्वा।पूश्चपृथ्वीबहुलानउर्वी।भवातोकायतनयायशंयोरिति।हे अग्ने ३

वद्रीचीनयथदेवयंतः॥दक्षिणावाड्वाजिनीप्राच्येति।हविर्भरंत्यग्नयेघृताचीति।हेकारवः कर्त्तारऋत्विजः यूयंवच्यमानाः अत्रपात्र रूपं चनेप्राप्नुवंनःदे
वयंनोदेवानिच्छंतः मननामननीयामिमांयज्ञक्रियांदेवद्रीचीनयथदेवान्प्रतियथागच्छतितथाप्रापयत।साचयज्ञक्रियादक्षिणंवहतीति
दक्षिणावाट्वाजिनंमस्यास्तीतिवाजिनीप्रकृष्टंफलंअंचतिगच्छतीतिप्राचीघृतमंचतिप्राप्नोतीतिघृताचीअग्नयेहविर्भरंतीसतीएतिप्र
वर्त्ततेअथसगृंहितामैंद्रीमित्यस्यपशोः सूक्तेवपायायाज्यानुवाक्ययोः प्रतीकेदर्शयति।इंद्रनरोयुजेरथमिति।इंद्रनरोनेमधितेतिपु
रोनुवाक्यासाचेंद्रवोविश्वतस्परीत्यत्रव्याख्यातायुजेरथंगवेषणमिति याज्यासाचजुष्टोदमूनाइत्यत्रव्याख्याता॥ अथपुरोडाशस्यपु
रोनुवाक्यामाह॥जगृभ्णावयंगृहीतवंतः हस्तंधृत्वाप्रार्थयामइत्यर्थः कीदृशावयंवसुयवः धनेच्छावंतः वसुनांवसुपतइत्येतद्विंद्रस्य
नि विशेषणंयानिवसुधनानिहिरण्यानिसंतितेषांमध्येयानिश्रेष्ठानिमणिमुक्तादीनि[illegible]तस्वामिनइत्यर्थः हेशूरशत्रूणाम
भिभवितस्त्वागोनांगवांमध्येगोपतिंप्रशस्तगोस्वामिनंहियस्मादयंविद्मतस्मादस्मभ्यंचित्रंनानाविधंवृषणंकामाभिवर्षेणक्षमंरयिंदाः
धनंदेहि।अथपुरोडाशस्ययाज्यामाह।नवेदंविश्वमभितः पशव्यं।यत्यश्यसिचक्षसासूर्यस्य।गवामसिगोपतिरेकइंद्रभक्षीमहिते
जगृभ्णातेदक्षिणमिंद्रहस्तं।वसूयवोवसुपतेवसूनां।विद्माहित्वागोपतिंशूरगोनां।अस्मभ्यंचित्रंवृषणंरयिंदाइति हे इंद्र तेत्वदीयं दक्षिणं हस्तं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रा० भा० प्रयतस्य वस्व इति॥ हे इंद्र सूर्यस्येव तस्य माप्रकाशेन यद्विश्वं पश्यसि तदिदं विश्वमभितः सर्वं नः पशव्यं पशुयुक्तं त्वदधीनमिति शेषः त्वमे
११८ कएव गवां मध्ये गोपतिरसि प्रशास्तगोस्वामी भवसि प्रयतस्य प्रयतमानस्य तेन त्वद्वस्वो वसुनिधनानि भक्षीमहि अनुभूयास्म। अथ हवि
षः पुरोनुवाक्यामाह। समिंद्र णो मनसा नेषि गोभिः। सं सूरिभिर्मघवन्सं स्वस्त्या सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति॥ सं देवानां सुमत्या यज्ञि
यानामिति। हे इंद्र त्वं मनसा स्मरणमात्रेणास्मान् गोभिः संयोजयसि मघवन् सूरिभिर्विद्वद्भिः पुत्रैः संयोजय स्वस्त्या अनुग्रहबुध्या संयोजय॥ अ
थ हविषो याज्यामाह। आराच्छत्रुमप बाधस्व दूरं। उग्रो यः शंबः पुरुहूत तेन। अस्मे धेहि यवमद्गोमदिंद्र। कृधी धियं जरित्रे वाजरत्ना
हृ मिति। हे पुरुहूत बहुभिर्यजमानैराहूत इंद्र उग्रः क्रूरो यः शंबनामको सुरो ते तव सहितमाराच्छत्रुं समीपे वर्तमानं शत्रुं दूरं यथा भवति तथापबाधस्व हे इंद्र य
वमत् यवैः प्रभूतैरुपेतं गोमद्बहुभिर्गोभिरुपेतं धनं अस्मे धेहि। अस्मासु स्थापय जरित्रे जरणशीले मयि वाजरत्नां अन्नेन रत्नैश्च संपूर्णां धियम
नुग्रहबुद्धिं कृधि कुरु। अथ देवतां वाहे स्यात्यामित्यस्य पक्षे सूक्तेवतायाः याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति॥ आ वेधसं नीलपृष्ठं बृहस्पतिमिति। आ
नुग्रहबुधिं कृधि कुरु। अथर्वैतां वाहेस्यात्यामित्यस्य पक्षे सूक्तेवतायाः याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति॥ आ वेधसं नीलपृष्ठं बृहस्पतिं सा प्रमितरोभ्यो ११८
वेधसं नीलपृष्ठमिति पुरोनुवाक्या स हि शुचिः शतपत्र इति याज्या। एतयोर्मंत्रयोस्तद्व्याख्यानं तत्रैव व्याख्यातं। अथ पुरोडाशस्य ह तिः सा प्रमितरोभ्यो
स्य पुरोनुवाक्या। बृहस्पतिः प्रथमं जायमानः। महो ज्योतिषः परमे व्योमन्। सप्तास्यस्तुविजातो रवेण। वि सप्तरश्मिरधमत्तमांसीति। योसंबृ०

देवेभ्यः प्रथमं पूर्वं जायमानः सन् परमे व्योमन् उत्कृष्टे आकाशे स्वर्गरूपे ज्योतिषो महः अन्यदीयात्प्रकाशात् त्यं तं महाभासते कीदृशो बृहस्प
वा तिः रवेण वेदशास्त्ररूपेण शब्देन स[illegible]स्तास्यः प्रसृतमुखः अथ च सप्तसंख्याकान्यास्यानि ज्वालारूपाणि यस्याग्नेः सोयं सप्तास्यः रवेण मंत्रेण होम न्यः
काले हविः स्वीकर्तुं वह्नि[illegible]रूपो भवतीत्यर्थः तुविजातः सर्वेषां मध्ये बलयुक्तत्वेनोत्पन्नः तादृशो बृहस्पतिः सप्तरश्मिः अग्निरूपेण सप्त
जिह्वात्मकरश्मियुक्तः सन् तमांसि व्यधमत् विनाशितवान् अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह। बृहस्पतिः समजयद्वसूनि। महो व्रजान्गोमतो देव
एषः। अपः सिषासन्त्स्वरप्रतीतः। बृहस्पतिर्हंत्यमित्रमर्कैरिति। अयं बृहस्पतिः वसुनिधनानि समजयत् सम्यग्जितवान् तथा एष देवः गो ग
मतो बहुभिर्गोभिर्युक्तान् महो महतः प्रौढान् व्रजान् गोगृहान् समजयत् तादृशो बृहस्पतिः। अपः सिषासन् वृष्टिरूपं जलं दातुमिच्छन् सु
शहित्ये वः स्वर्गमप्रतीतः प्र[illegible]हृष्टैर्निप्राप्तः सर्वदा तत्र स्थित इत्यर्थः स च बृहस्पतिरर्कैः अस्मत्कृतैरर्चनैः अमित्रं शत्रुं हंति। अथ हविषो याज्यानुवाक्य श्व
योः प्रतीके दर्शयति। बृहस्पते परि दीया रथेनेति पुरोनुवाक्या एवा पित्रे विश्वदेवायेति याज्या। बृहस्पते परि दीया रथेनेति पुरोनुवाक्या एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्ण इत्यत्र व्याख्याना। अथ धसारस्वती मेषमित्यस्य
रथेनेत्यसावाशुः शिक्षणद्वत्यत्र व्याख्याना एवा पित्रे विश्वदेवायेत्यसावग्नाविष्णु महि तद्वामित्यत्र व्याख्याना। अथ धसारस्वती मेषमित्यस्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रौ० भा० पश्नः सूक्ते पंचानां गवां प्रतीकानि दर्शयति। आनो दिवः पावीरवी। इमा जुह्वाना युष्मत्सनः॥ सरस्वत्यभिनो नेषीति। आनो दिवो बृहत इत्ये

११९ षा वपायाः पुरोनुवाक्या। सा चाग्ना विष्णु महिनद्वामित्यत्र व्याख्याता। पावीरवी कन्येत्येषा याज्या। सा चाग्नेयं यज्ञमित्यत्र व्याख्याता। इमा

जुह्वाना युष्मदा नमोभिरित्येषा पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या। सा चोत नः प्रियेत्यत्र व्याख्याता। युष्मत्सनः शशयद्इति याज्या। सा चारण्य

कांडे प्रवर्ग्ये मंत्रेषु व्याख्यास्यते। सरस्वत्यभिनो नेषि वस्य इति हविषः पुरोनुवाक्या। सा च जुष्टी नर इत्यत्र व्याख्याता। अथ हविषो याज्या

माह॥ इयं शुष्मे[redacted]भिर्बिसखा इवारुजत्। सानुगिरीणां तविषेभिरूर्मिभिः॥ पारावतघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः॥ सरस्वतीमा विवा

सेम धीतिभिरिति॥ इयं सरस्वती नदी रूपा ऊर्मिभिस्स्वकीयैस्तरंगैः॥ स्वतीरावस्थितानां गिरीणां सानु मूल प्रदेश मरुजत् भग्नमक

रोत्तत्र दृष्टांतः बिसखादुइव यथा जलमध्ये बिसानि खनितुं प्रवृत्तः पुरुषः आयासमंतरेणैवोन्मूलयति। एवमत्राप्यूर्मिस्पर्शमात्रे

ण पर्वतमूलानि विशीर्णानि भवंति कीदृशो[redacted]रूर्मिभिः शुष्मेभिः प्रबलैः तविषेभिरतिस्थूलैः वयं तु सरस्वतीं धीतिभिर्ध्यानविशेषै

राविवासेम सर्वत आह्लादयामः किमर्थमवसे रक्षणार्थं कीदृशीं सरस्वतीं पारावतघ्नीं अवतम वरतीरं [redacted] पारं परतीरं च स्ववेगे ११९

न हंतीति पारावतघ्नीं तां कीदृशीभिर्धीतिभिः सुवृक्तिभिः वृक्तिरन्यचिंतावर्जनं सुष्ठु वृक्तिर्या[redacted]ध्यानक्रिया[redacted]ताः सुवृक्तयः ताभिः

न अन्यचिंतारहितैर्ध्यानविशेषैर्निरंतरं ध्यायाम इत्यर्थः॥ ॥अत्र विनियोगसंग्रहः॥ तेषूक्ते तिवपायां स्यादाग्नेयामग्र इत्यध। इंद्र

मेंद्रा नथा त्वेयं संख्येनाया मुदीरितं॥ आनो मे ष्यां द्वितीयेस्मिन् सूक्तपंचकमीरितं॥ इति श्री माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्ब्राह्मणे द्वितीय

कांडे ष्टमप्रपाठके द्वितीयानुवाकः॥ द्वितीये वशादीनां पशूनां सूक्तान्यभिहितानि तृतीये सौम्यादीनां सूक्तान्युच्यंते॥ तत्राप्याग्नेयं कृ

ष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगामयावी त्येतस्य [redacted] पशोः सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यामाह। सोमो धेनुं सोमो अर्वंत[redacted] तमाशुं। सोमो मो

वीरं कर्मण्यं ददातु। सादन्यं विदथ्यं सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मा इति। योयं सोमो देवः सोयं अस्मै यजमानाय धेनुं ददातु तथा सः सोमः

आशुं शीघ्रगामिनं अर्वंतमश्वं ददातु। तथा स सोमः कर्मण्यं श्रौतस्मार्तकर्मयोग्यं वीरं पुत्रं ददातु [redacted] कीदृशं वीरं सदनं गृहं तत्र साधुः साद

न्यः तं गृहनिर्वाहकमित्यर्थः विदथे यज्ञे कुशलं विदथ्यं सभायां साधुसभेयं स्वकीयस्य पितुः श्रवणं कीर्तिः संपाद्यते येन सोयं पितृश्रवणस्तं

यो यजमानः सोमाय देवाय ददाशत् हविः पुरोडाशादिकं ददाति। अस्मै यजमानायेति पूर्वत्रान्वयः अथ वपापायाज्यायाः पुरोडाशस्य पुरो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ब्रा०भा० नुवाक्यायाः प्रतीके दर्शयति। अषाढं युत्सु त्वं सोम क्रतुभिरिति। अषाढं युत्सु पृतनास्विति निर्वाप्याया याज्या। त्वं सोम क्रतुभिरिति पुरोडा
१२० शस्य पुरोनुवाक्या। एतद्वोभयं जुष्टीनर इत्यत्र व्याख्यानं अथ पुरोडाशस्य याज्यायाः प्रतीकं दर्शयति। या ते धामानि हविषा यजंतीति। अग्नेरातिथ्य
त मसीत्यत्र व्याख्याता। अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह। इमा ओषधीः सोम विश्वाः। त्वमपो अजनयस्त्वं गाः॥ त्वमाततंथोर्वंतरिक्षं। त्वं ज्योतिषा
वि तमो ववर्थेति॥ हे सोम त्वं विश्वाः सर्वाः इमा ओषधीरजनयः उत्पादितवानसि तथा त्वमपो जलान्यजनयः त्वं गाः गवादिपशूनजनयः तथा त्वम
रु विस्तीर्णमंतरिक्षमाततंथ विस्तारितवानसि तथा त्वं ज्योतिषा तेजसा तमोंधकारं ववर्थ निवारितवानसि अथ हविषो याज्यामाह। या
ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेडन्। राजन्त्सोम प्रति हव्या गृभायेति। हे सोम राजन् ते तव द्यु
लोके या धामानि यानि स्थानानि संति तथा पृथिव्यां यानि संति पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु यानि संति सुमनाः अस्माभिः सह सौमनस्ययुक्तस्त्वं तेभिर्वि
अ श्वैस्तैः सर्वैः स्थानैर्युक्तः नोस्मान् प्रति अहेडन् क्रोधमकुर्वन् हव्या प्रतिगृभाय हवींषि प्रतिगृहाण। अथ वैष्णवं वामनमालभेत स्पर्धमान इ १२०
नुष्ट त्यस्य पशोः सूक्ते प्रतीकद्वयं दर्शयति। विष्णोर्नु कं तदस्य प्रियं। प्र तद्विष्णुरिति। विष्णोर्नु कं वीर्याणीति वपायाः पुरोनुवाक्या। सेयं युंजते मन

इत्यत्र व्याख्याता। तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यामिति वपाया याज्या। सेयमुत नः प्रिय इत्यत्र व्याख्याता॥ प्र तद्विष्णुः स्तवत इति पुरोडाशस्य पुरोनु
वाक्या। सेयं जुष्टीवनर इत्यत्र व्याख्याता। अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह। परो मात्रया तन्वा वृधान। न ते महित्वमन्वश्नुवंति। उभे ते विद्म रज
सी पृथिव्या विष्णो देव त्वं। परमस्य वित्स इति। हे विष्णो देव मात्रया कृत्स्नं जगन्मातुं प्रवृत्तया तन्वा त्रिविक्रमावतारस्वरूपया मूर्त्या वृधान हे वर्ध मं
न्वश्नु म मान परः उत्कृष्टोसि ते त्वदीयं महित्वं महिमानं नान्वश्नुवंति केपि समर्थाः अनुगंतुं न शक्नुवंति त्वं लोकान् मातुं प्रवृत्तस्य पृथिव्या आरभ्य उभे रजसी
द्वे रंजनस्थाने पृथिव्यंतरिक्षमित्येते त्वदीये पदे इति वयं विद्मः त्वं पुनः परस्योत्कृष्टस्य तृतीयस्य पदस्य स्थानं वित्से जानासि अथ हविषो
याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति। विचक्रमे त्रिर्देव इति। ~~विचक्रमे पृथिवी [illegible] इति वयं विद्मः। त्वं पुनः परस्योत्कृष्ट~~
~~तीयस्य पदस्य स्थानं वित्से जानासि अथ हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति। विचक्रमे त्रिर्देव इति~~। विचक्रमे पृथिवीमेष इति पुरोनु
वाक्या। त्रिर्देवः पृथिवीमेष इति याज्या। एतद्वोभयं जुष्टीनर इत्यत्र व्याख्यानं। अथैंद्राय मन्युमते मनस्वते ललामं प्राशृंगमालभेतेत्यस्य पशोः
सूक्ते प्रतीकत्रयं दर्शयति। आ ते मह इंद्रोत्युग्र। यो जात एव। अभि गोत्राणीति। आ ते मह इंद्रोत्युग्रेति वपायाः पुरोनुवाक्या। यो जात एव प्रथमो मनस्वा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ऋ०भा० नितियाज्या। एतद्वोभयमन्वहमासादित्यत्रव्याख्यातं अभिगोत्रालिस हसागाहमान इति पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यां साचाशु: शिशान इत्यत्रव्या
१२१ ख्याता। अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह। आभिन्स्पृधो मिथतीररिषण्यन्। अमित्रस्य व्यथया मन्युमिंद्र। आभिर्विश्वा अभियुजो विषूचीः। आर्यो
य विशोवतारीर्दासीरिति। हे इंद्र अमित्रस्य अस्मद्वैरिणो मन्युं क्रोधं व्यथय बाधितं निष्फलं कुरु। अस्मासु क्रुद्धः शत्रुः यदास्मान् हंतुं न समर्थः
तेन तदा तदीयः क्रोधो निष्फलो भवेत् तथा त्वं कुर्वित्यर्थः किं कुर्वन् स्पृधः शत्रुणा स्पर्धमानाः अस्मदीयाः सेनाभि मिथतीः त्वां प्रत्यभयं याच
मानाः आभिरस्मदीयाभिः स्तुतिभिररिषण्यन् अहिंसिताः कुर्वन् अस्मदीय स्तुतिभिः तुष्टस्त्वमस्मदीयाः सेना यथा न हिंस्यंते तथा भवंतीति
थाकुर्वित्यर्थः किंच विश्वाः परकीयाः सर्वाः सेना अभियुजः अस्मद्विषमभिलक्ष्य प्रयुज्यमानाः त्वं विषूचीः नाना गतीः दासीः उपक्षयं प्रापिताः वि
य शः सर्वाः प्रजा अभितुष्टः सन् अवतारीः हिंसितवानसि। तथा अस्मदीय स्तुत्या स्तुष्टः त्वां प्रत्यभयं याचमाना नाम अस्मत्सेनानां न हिंसां कृतवानसि। तथे
वास्मदीयस्तुत्या स्तुष्टः सन् परकीयसेना विनाशयेत्यर्थः अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह। अयं शृण्वे अध जयन्नुत घ्नन्। अयमुत प्रकृणु १२१
ते युधा गाः। यदा सत्यं कृणुते मन्युमिंद्रः विश्वं दृढं भयत एजदस्मादिति। अयमिंद्रः अध कदाचित् यन्वर्त्तते तन अथवा घ्नन्वर्त्तते इत्यहं श्रु
नु

तदा ण्वे अयमर्थः यदा यदिंद्रस्य वार्त्तां शृणोमि तदा जयतीति वा वैरिणां हंतीति वा शृणोमि उत अपि च अयमिंद्रः युधा युद्धेन गाः परकीयाः प्रकृणुते
प्रकर्षेण स्वाधीनाः करोति किंच यदा अयमिंद्रः स्वकीयं मन्युं सत्यमवश्यं भाविनं कृणुते करोति तदानीं दृढं क्वचिदेवावस्थितं स्थावरं एजत्कंप
मानं जंगमं च विश्वं सर्वं जगत् अस्मादिंद्राद्भयते बिभेति अयमर्थः परिहासार्थं यं कोपं मंतरेण यदा हृदय पूर्वं कोपं करोति तदा सर्वं जगदिं
द्रा बिभेतीति। अथ हविषो याज्यामाह। अनु स्वधामक्षरन्नापो अस्य। अवर्धत मध्य आ नाव्यानां। सध्रीचीनेन मनसा तमिंद्र ओजिष्ठेन। हन्म
अ नाहंन् अभिद्युन् निति। अस्येंद्रस्य स्वधां हविर्लक्षणमन्नमनु आपो वृष्टिलक्षणाः क्षरन् स्रवंति नाव्यानां नावा तरणीयानां नदीनां मध्ये आ वर्धत ज
लं सर्वतो अभिवृद्धमभूत् अयमिंद्रः ओजिष्ठेन अत्यंत बलयुक्तेन सध्रीचीनेन सह प्रवर्त्तमानेन मनसा युक्तः सन् प्रसिद्धं मेघं अभिद्युन् अभि
तिदिनं हन्मना हननसाधनेन वज्रेण अहन् ताडयति अयमर्थः यदा अयं स्वेच्छया मेघं भिनत्ति तदा वृष्ट्या नदीपूरणक्षमं जलं वर्धत इति। अथैं
द्राय मरुत्वते पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह। मरुत्वंतं वृषभं वावृधानं। अकवारिं दिव्यं शासमिंद्रं।
विश्वासाहमवसे नूतनाय। उग्रं सहोदामिह तं हुवेमेति। इह कर्मणि इंद्रं हुवेम आह्वयामः किमर्थं नूतनाय अवसे अन्येरकृतस्य रक्षणाय सर्वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अ

ब्रा॰भा॰ परस्परणायकीदृशमिंद्रं मरुद्भिः संयुक्तं वृषभं कामानां वर्षितारं वावृधानं अतिशयेन वर्धमानं अकवारिं कुत्सितारं कुत्सितेनातिस्वल्पेन
१२२ वैरिणा सहस्पर्धी जयोज्जायो भवति दिव्यं दिवि भवं शासं शासितारं विश्वासाहं विश्वस्याभिभवितारं उग्रं मनसा भावनीयं सहोदां बलप्र क्रूरं
दां। अथ वपाया याज्यामाह॥ जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय। मंद्र ओजिष्ठो बहुलाभिमानः। अवर्धन्निंद्रं मरुतश्चिदत्र माता यद्वीरं दधनद्धनि
ष्ठेति। हे इंद्र त्वमुग्रः परैरप्रधृष्यो जनिष्ठाः उत्पन्नोसि किमर्थं सहसे वैरिबलस्य तुराय हिंसार्थं कीदृश इंद्रः मंद्रो हर्षयुक्तः ओजिष्ठो बल
वत्तरः बहुलाभिमानः प्रभूताहंकारः मरुतश्चित् मरुतोपि बलकर्मणि वृत्रवधादिके इंद्रं अवर्धन् वर्धितवंतः किंच धनिष्ठा अतिशयेन ध
अ वनी माता अदितिरूपा यद्वीरं यमिंद्रं शूरं दधत् धारितवती तमिंद्रमवर्धन्नित्यन्वयः अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह। क्व स्या वो मरुतः
स्वधासीत्। यन्मामेकं समधत्ताहिहत्ये। अहं ह्युग्रस्तविषस्तुविष्मान्। विश्वस्य शत्रोरनमं वधस्नैरिति। इंद्रस्य मरुतां च परस्परसंवा
दोयं अहिनामकस्यासुरस्य वधे मरुत इंद्रस्य साहाय्यमकृत्वा पलायिताः अतस्तान् प्रतींद्रः कुपित एवं ब्रवीति हे मरुतः यद्यस्मात्कारणा
कः त् अहिहत्ये अहिनाम्नः शत्रोर्वधे मामेकमेव यूयं समधत्त संयोजितवंतः तदानीं वो युष्माकं सा स्वधा अन्ननिमित्तस्य शक्तिः क्वासीत् कुत्र गता १२२

:क्वस्य

अथवा किंमयुष्माभिः अहं ह्युग्रः अहमेवातितीव्रः तविषो महान् तुविष्मान् बलवान् तादृशः सन् विश्वस्य सर्वस्यापि शत्रोः वधस्नैः वधबंधनैः
अनमं वशीकरणे शक्तोस्मि अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह। वृत्रस्य त्वा श्वसथादीषमाणाः। विश्वे देवा अजहुर्ये सखायः। मरुद्भिरिंद्र सख्यं ते
अस्त्वथेमा विश्वाः पृतना जयासीति। पुरा वृत्रवधार्थमिंद्रः सर्वेषां देवानां सहायमपेक्षमाणः तैः सह युद्धार्थं मागतः तदा सर्वे देवाः वृ
त्रस्य श्वासमात्रेण निराकृताः संतो गताः मरुतस्तु पलायनमकृत्वा इंद्रस्य सख्यमाचरन् सोयं वृत्तांतो बह्वृचब्राह्मणे अस्मिन्मंत्रे सू
च्यते तमेनमर्थं इंद्रं संबोध्य होता कथयति हे इंद्र विश्वे सर्वे देवाः वृत्रस्य श्वसथात् दुष्टात् ईषमाणाः पलायमानाः संतः त्वामजहुः प
रित्यक्तवंतः ये तु सखायः मरुतो न पालयंति तैर्मरुद्भिः सख्यं तवास्तु अथानंतरं इमा विश्वाः सर्वाः पृतनाः सेना जयासि जेष्यसि अथ ह
विषः पुरोनुवाक्यामाह। वधीं वृत्रं मरुत इंद्रियेण। स्वेन भामेन तविषो बभूवान्। अहमेता मनवे विश्वश्चंद्राः। सुगा अपश्चकर वज्रबाहु
रिति। हे मरुतः इंद्रो हं स्वेनं इंद्रियेण हस्तेन स्वेन भामेन स्वकीयेन कोपेन वृत्रं वधीं। अवधिषं अतस्तविषो बभूवान् महानभवं। इंद्रो महानि
त्येवं लोके कीर्तिर्जातेत्यर्थः अहमिंद्रो वज्रबाहुः सन् विश्वश्चंद्राः सर्वस्य जगत आह्लादनकराः सुगाः सुखेन गंतुं प्राप्तुं शक्याः एता दृश्यमानाः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कर छि

ब्रा०भा० वृष्टिलक्षणा अपः मनवे मनुष्यार्थं चकृतवान् अस्मिन्सर्वस्य लोकस्यानिष्टनिवारणाय वृत्रं हतवान् [redacted] ष्ट्यमनये वृष्टिमुत्पादितवान्
१२३ स्मीत्यर्थः अथ हविषो याज्यामाह। स्योरुषाऌ [redacted] येभिः समोकाः। म[redacted]हो दिवः पृथिव्याश्च सम्राट्। सतीनसत्वा हव्यो भरेषु। मरुत्वांनो भ
वत्विंद्र ऊती इति। यइंद्रो वृषत्वादि गुणकः सइंद्रोनोस्मान् प्रतिमरुत्वान् मरुद्भिर्युक्तः ऊती रक्षणहेतुर्भवतु केनेके गुणादुनितेंभिधीय
छि यतेवृषा कामानां वर्षिताः स्थिय शब्दो बलनामसु पठितः वृष्णियैः बलैः समोकाः संयुक्ताः महोमहत्याः दिवः पृथिव्याश्च सम्राट् स्वामि
सन् सम्यग्राजमानः सतीनशब्दो जलनामसु पठितः सतीनसत्वा वृष्ट्यात्मक जलस्य दाः ह्नि यतेसंपाद्यंते हव्योह्नियेषु यागेष्वितिभरा: हा:
यागाः तेषु हव्यः आह्वानार्हः अथैंद्राग्ने सैवृत्रतुरेत्तत्संप्राकृंगमालभेतेत्यस्य पशोः मुक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यामाह। इंद्रोवृत्रमतरद्वृत्रतुर्ये। अ
नाधृष्यो मघवा शूर इंद्रः। अन्वेनं विशो अमदंत पूर्वीः। अयं राजा जगतश्चर्षणीनामिति। अयमिंद्रः वृत्रतुर्ये वृत्रवधनिमित्ते प्रयुद्धे वृत्रमत
रद्विनाशितवान् सेंद्रः अनाधृष्यः केनापितिरस्कर्तुमशक्यः मघवा धनवान् शूरो विक्रमयुक्तः पूर्वीः पूर्वकालीनाः विशः प्रजाः एनमिंद्रम
न्वमदंत वृत्रवधेनेंद्रे हृष्टे सति प्रजा अपि हृष्टवत्यः अयमिंद्रश्चर्षणीनां मनुष्याणां कुलस्य जगतश्च राजा भुक्त्वा वर्त्तते अथ वपाया याज्यामाह १२३

सएववीरः सउवीर्यावान् स एक राजो जगतः परस्याः। यदा वृत्रमतरच्छुर इंद्रः। अथाभवद्दमिताभि क्रतुनामिति। यो यमिंद्रः सए
दवी[redacted]ःशुद्धे शूरः सउवीर्यावान् स एव उत्साहयुक्तः स एकराजः कुलस्य जगत एक एव राजा परस्याः अतिशयेन पानासोयं शूर इं
द्रो यदा वृत्रमतरत् विनाशितवान् अथानंतरं अभिक्रतुनामभिशाम विरोधाचरणलक्षणकर्मणां क्रूणां दमिता दमनहेतुरभवत्॥ रा
अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह। इंद्रो यज्ञं वर्धयन्विश्ववेदाः। पुरोडाशस्य जुषतां हविर्नः। वृत्रं तीर्त्वा दानवं वज्रबाहुः। दिशोदृंह
हद्दृंहिता दृंहणेनेति। विश्ववेदाः सर्वज्ञोयमिंद्रो यज्ञमस्मदीयं वर्धयन् नो स्मदीयस्य पुरोडाशस्य सारभागं हविर्जुषतां वज्रबाहुः र
यं ह विर्जुषतां वज्रबाहु रयं वृत्रास्वं दानवं तीर्त्वा हत्वा दृंहणेन दृढीकरणसाधनेन दृंहिता दृढीकर्तुमुद्यतः सन् दिशो दृंहत् वृत्रकृतो
पद्रवेण प्रचलितानां सर्वदिग्वर्त्ति प्रजानां स्थैर्यं कृतवानित्यर्थः अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह॥ इमं यज्ञं वर्धयन्विश्ववेदाः। पुरोडा
शं प्रतिगृह्णात्विंद्रः। यदा वृत्रमतरच्छूर इंद्रः। अथैकराडभवज्जनानामिति॥ स्पष्टोर्थः। अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह॥ इंद्रो देवांछं
वरहत्य आवत्। इंद्रो देवानामभवत्पुरोगाः। इंद्रो यत्ते हविषावावृधानः। वृत्रहनौ अभयं शर्म यंसदिति। शंबरहत्ये शंबरा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

व

ब्रा०भा० त्वाः स्यासुरस्य वधे निमित्ते सति स इंद्रो देवानामिंद्र इक्षितावान् स चेंद्रो देवानां मध्ये पुरोगा मुख्यो भवत् इंद्रो स्मिन्मंत्रे हविषा वा वृधानः अतिशयेन
१२४ हि वर्धते वृत्रतूः वृत्रघाती सइंद्रः नोस्मभ्यमभयं शंतंशर्म सुखं यंस यच्छतु। अथ द्वितीयामाह॥ यः सप्तसिंधूंरदधात्पृथिव्यां यः सप्तलो
कानकृणोद्दिशश्च। इंद्रो हविष्मान्सगणो मरुद्भिः। वृत्रतूर्नो यज्ञमिहोपयासदिति। योयमिंद्रः पृथिव्यां सप्तसिंधून्समुद्रानदधात् स्थापितवा
न् यइंद्रः सप्तलोकान्भुरादीन् दिशश्चाकृणोत् कृतवान् मरुद्भिर्देवैर्युक्तत्वेन सगणो गणसहित इंद्रो हविष्मान् हविर्युक्तो भूत्वा वृत्रतूः वृत्रघाती स
इंद्र इह लोके नोस्मदीयं यज्ञमुपास उपागच्छतु॥ अत्र विनियोगसंग्रहः॥ सेमो धेनुमिति प्रोक्तं सोम्यविस्मोनुवाम ने। आनेमरु त्सदेंद्रस्यान्त
प स्तुत्वर्येंद्र के मरुं। इंद्रो वृत्रे तुरेंद्रस्याद्गुर्लि न मुक्तपंचकं॥ इति श्रीमाधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकांडे ष्टमप्रपाठके तृतीयोनु
तृ वाकः॥ ॥तृतीये सोम्यादिपशुकाम्यभिहितानि। चतुर्थे त्वभिमातिहं इत्यादिपशुसूक्तान्युच्यंते। तत्रेंद्रायाभिमातिघ्ने ललामं प्राश्रृंगमालभेते
स्तू त्यस्य वपायाः पुरोनुवाक्यामाह॥ इंद्रस्तरस्वानभिमातिहोग्रः। हिरण्यवाशीरिषिरः सुवर्षाः। तस्य वयगं सुमतौ यज्ञियस्य। अपि भद्रे सौमनसे
स्याम ते ति। योयमिंद्रोस्ति यज्ञी यस्य यज्ञार्दस्य तस्येंद्रस्य सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ वयं स्याम तिष्ठेम कीदृश इंद्रस्तरस्वान् तरो जवस्तद्वान् अभिमाति १२४

[stamp]

शत्रुघ्नः

हा शत्रुघाती उग्रः वाशीति वाङ्नाम हिरण्मयी वाश्यो वाचि यस्यासौ हिरण्यवाशीः अस्मै शतमस्मै सहस्रं इत्येवं सर्वदा धनदानं वक्तीत्यर्थः इषिरः
एषणीयः सुवर्षाः स्वर्गप्रदः तादृशस्यानुग्रहे स्थित्वा भद्रे कल्याणे सौमनसे पि चित्तसमाधानरूपे सुखे पि स्याम तिष्ठेम। अथ वपायाज्यामाह
। हिरण्यवर्णो अभयं कृणोतु। अभिमातिहेंद्रः पृतनासु जिष्णुः। स नः शर्म त्रिवरूथं वियंसत्। यूयं पात स्वस्तिभिः सदा न इति। अयमिंद्रोस्माक
मभयं कृणोतु करोतु कीदृशः हिरण्यवर्णः सर्वाभरणभूषितत्वेन हिरण्यसदृशवर्णोपेतः अभिमातिहा शत्रुघाती पृतनासु परकीयसेना
सु जिष्णुर्जयशीलः स तादृश इंद्रो नोस्मभ्यं त्रिवरूथं त्रिभूमिकं शर्म गृहं वियंसत् विशेषेण यच्छतु हे इंद्र यस्त्वं ये च त्वत्सेवकाः ते सर्वे यूयं
नोस्मान् स्वस्तिभिः क्षेमैः सदा पात। अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह। इंद्रं स्तुहि वज्रिणं स्तोमपृष्ठं॥ पुरोडाशस्य जुषतां गं हविर्नः। हत्वा
भिमातीः पृतनाः सहस्वान्। अथाभयं कृणुहि विश्वतोन इति। हे वाग्मिंद्रियद्रूमभिमिंद्रं स्तुहि कीदृशं वज्रिणं वज्रयुक्तं स्तोमपृष्ठं स्तोमैः साध्या
नि पृष्ठस्तोत्राणि यस्यासौ स्तोमपृष्ठः तं स चेंद्रः नोस्मदीयस्य पुरोडाशस्य सारभूतं हविर्जुषतां सहस्वान् बलवानिंद्रः अभिमातीः पृतनाः वै
रिसेनाः सर्वा हत्वा अथानंतरं नोस्माकं विश्वतः सर्वस्मात् अभयं कृणुहि कुरु। पुरोडाशस्य याज्यामाह। स्तुहि श्रुतं वज्रिणमप्रतीतं। अभि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ऋ०भा० मानिहनं पुरुकृतमिंद्रं। य एक इद्भूतपतिर्जनेषु। तस्मा इंद्राय हविरनुहोतेति। अप्रतिकूलत्वेन शासमप्रतीतं। शूरादिशब्दैर्विशेषितमिंद्रं [redacted]
१२५ एक एव जनेषु सर्वेषु मध्ये शतपतिः शतसंख्याकानां देवानां स्वामी तस्मा इंद्राय हे ऋत्विजो हविरनुहोत सर्वे नोद्भुतं कुरुत अथ हविषः पुरोनुवा
क्यामाह। इंद्रो देवानामधिपाः पुरोहितः॥ दिशांपतिरभवद्वाजिनीवान्। अभिमातिहा तविषस्तुविष्मान्। अस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः॥ दि
ति। अयमिंद्रः सर्वेषां देवानामधिपाः स्वामी सन् पुरोहितः मुख्यत एव हितकारी दिशां प्राच्यादीनां पतिः पालकः वाजिनीवान् अन्नसमूहयुक्तो
भवत् अभिमातिं वर्षणं समं रयिं [redacted] धनं दातृ ददातु। अथ हविषो याज्यामाह। य इमे द्यावापृथिवी महित्वा बलेनाहरगृह्णदभिमाभिहेंद्रः॥ स
नो हविः प्रतिगृह्णातु रातये। देवानां देवो निधिपा नो अव्यादिति। अभिमातिहा शत्रुघाती य इंद्र महित्वा महता बलेन इमे द्यावापृथिव्यो अ
हरगृह्णत् दृढीकृतवान् स इंद्रो नोस्मभ्यं रातये धनदानाय हविः प्रतिगृह्णातु स्वीकरोतु देवानामपि देवपूज्यः निधिपाः शंखपद्मादिनिधीनां
पालकः इंद्रः नोस्मानव्यादक्षतु अथेंद्राय वज्रिणे ललामं प्राश्टंगमित्यस्य पशोः सूक्तेवपापुरोडाशविषयाणां याज्यानुवाक्यानां प्रतीकानिद
र्शयति। अनवस्ते रथं वृस्मे यत्ते॥ इंद्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचं नहि मिति। अंसेत रथमश्वायेनि वपायाः पुरोनुवाक्यान्न्ह स्मियत्ते वृषणे अर्कमित्तिया १२५

नव
ताण्तुघातीतविष्णेमहान्तु विष्मान्बलवानृस्मभ्यंचित्रंनानाविधंवर्षणंकामाभि
लादराइ८।ठा माणिऊकोदिरूपेण

ज्यां एतचोनयमिंद्रो वो विश्वतस्परीत्यत्र व्याख्यातां इंद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमिति पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या॥ अहन्नहिमन्वपस्ततर्दिति याज्या एनत्रो भयमानो
३ गच्छतः भरत गामिंद्रेत्यत्र व्याख्यातं॥ अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह॥ इंद्रो यातोवसितस्य राजा। शमस्य च शृंगिणो वज्रबाहुः। सेदु राजा क्षेति चर्षणीनां॥ अ
रान्न नेमिः परिता [redacted] बभूवेति। अयमिंद्रः यातो जंगमस्य अवसितस्य कस्यचिदवस्थितस्य स्थावरस्य च राजा किंच वज्रबाहुः। सेदु स एवेंद्रः शमस्य स्वामी र
शांतिपुक्तस्य महर्षिवर्गस्य शृंगिणः शृंगोपेतस्य गवादेरपि चर्षणीनां मनुष्याणामपि राजा भूत्वा क्षेति निवसति तस्य दृष्टांतः अरान्न नेमियथा
रथचक्रस्य परितो वर्तमानानेमिः तत्र स्थितानाराद्व्याप्नोति तथायमिंद्रः परिता बभुव परितस्तानि [redacted] स्थावरजंगमादीनि प्राप्तवान्॥ अथ
हविषो याज्यामाह। अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून्। वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोभेत्॥ सं वज्रेणासृजद्वृत्रमिंद्रः। प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदान इति
वै अस्येंद्रस्य सिध्मः कार्यसाधको वज्रः शत्रून् सर्वानभिमुखतः अजिगात् प्राप्तवान् हतवानित्यर्थः तिग्मेन तीक्ष्णेन वृषभेण श्रेष्ठेन वज्रेण पुरः शत्रूणां
पुराणि व्य [redacted] भेत् विशेषेण भिन्नवान् अयमिंद्रो वज्रेण वृत्रं संसृज [redacted] त् संसृष्टवान् संसर्गमात्रेण हतवानित्यर्थः शाशदानः पुनः पुनर्वैरिणा विना
शयन् स्वां मतिं स्वकीयां बुद्धिं प्रातिरत् प्रकर्षेण दर्शितवान्॥ अथ सोमोत्रान्व्यवानस्यात्तस्यर्धमानो देस्यवरुणीवशामालभेतेत्यस्य पशोः सू
क्ते वपायाः पुरोनुवाक्यामाह॥ विष्णुं देवं वरुणमूतये भगं॥ मेदसा देवा वपया यजध्वं॥ ता नो यज्ञमागतं विश्वधेना। प्रजावदस्मे द्रविणेह
धत्तमिति॥ हे देवा दीप्यमाना हे ऋत्विजः भगं भजनीयं विष्णुं च वरुणं च देवं ऊतये रक्षार्थं मेदसा मेदस्युक्तया वपया यजध्वं मेदः शब्देन वपा
णा। पूजयध्वं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ऋ०भा० पालेपरूपो मांससार उच्यते विष्णुर्वरुणश्चेत्येतौ देवौ प्रथेन प्रकर्षेण प्री[..]णयतौ तौ तौ युवां अस्मदीयं यज्ञं प्रति आगत आगच्छतं आगत्य चेदं कर्म
१२६ णि प्रजावत् पुत्रपौत्रादि युक्तं ■ द्रविणं धनं अस्मे धत्तं अस्मासु संपादयतं अथ वपायाज्यामाह ॥ मेदसा देवा वपया यजध्वं विष्णुं च देवं वरुणं च रातिं
। तानो अमीवा अपबाधमानौ । इमं यज्ञं जुषमाणावुपेतमिति ॥ हे देवा ऋत्विजः रातिं फलस्य दातारं विष्णुं च वरुणं च देवं मेदोयुक्तया वपया यजध्वं
पूजयत । हे विष्णो वरुण । तौ तौ युवां ■ नोऽस्माकं अमीवा रोगान् अपबाधमानौ इमं यज्ञं सेवमानावुपेतं समीपमागच्छतं ॥ अथ पुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्यामाह ॥ विष्णू वरुणा युवमध्वराय नः । विशे जनाय महि शर्म यच्छतं ॥ दीर्घप्रयज्यू हविषा वृधाना ज्योतिषारातीर्दहतं तमांसि
[redacted] ति ॥ हे विष्णूवरुणौ युवां नोऽस्मदीयाय अध्वराय यज्ञाय विशे कर प्रदाय प्रजायै जनाय पुत्रपौत्रादिरूपाय मनुष्याय महि शर्म महत्सुखं
यच्छतं दीर्घप्रयज्यू चिरं प्रकर्षेण पूज्यौ हविषा वृधाना अतिशयेन वर्धमानौ ज्योतिषा भवदीयेन तेजसा अरातीः शत्रून् तमांसि अंधकारांश्च भा
स्क. दहतं ॥ अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह ॥ ययोरोजसा स्कभिता रजांसि ॥ वीर्येभिर्वीरतमा शविष्ठा ॥ या पत्येते अप्रतीता सहोभिः । विष्णू अगन्व
रुणा पूर्वहूताविति । ययोर्विष्णुवरुणयोरोजसा बलेन रजांसि रजसात्मकानि पृथिव्यादिस्थानानि स्कभितानि स्तंभितानि दृढीकृतानीत्यर्थः
। वीर्येभिः तत्तद्युद्धगतैः पराक्रमैः वीरतमा अत्यंतं शूरौ शविष्ठा अतिशयेन बलवंतौ यौ विष्णूवरुणौ सहोभिर्बलैः अप्रतीतौ प्रतिकूलर
हितौ संतौ पत्येते ऐश्वर्यं प्राप्नुतः ॥ तौ विष्णुर्वरुणश्चेत्येतौ पूर्वहूतौ युवामगन् आगच्छतां । अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह । विष्णूवरुणाव १२६
प्रथममाहूतौ

भिशस्तिपावा । देवा यजंत हविषा घृतेन । अपामीवां सेधतं रक्षसश्च । अथाधत्तं यजमानाय शंयोरिति । देवा ऋत्विजः हे विष्णुवरुणौ अभिशस्तिपाअ पूजयंतु
घृतयुक्ते पवादात्त्रातारौ वां युवां घृतेन [..] न पश्वंगलक्षणेन हविषा यजंते अमीवां रोगं रक्षसश्च रक्षांस्यपि अपसेधतं निराकुरुतं अथानंतरं यजमानाय
शं इष्टप्राप्तिनिमित्तं सुखं योः अनिष्टवियोगं च धत्तं संपादयतं अथ हविषो याज्यामाह । अंहोमुचा वृषभा सुप्रतूर्ती । देवानां देवतमा शविष्ठा विष्णु
वरुणा प्रतिहर्यतं नः । इदं नरा प्रयतमूतये हविरिति । हे विष्णुवरुणौ नरा पुरुषश्रेष्ठौ युवां नोऽस्माकमूतये रक्षणाय प्रयतं प्रकर्षेण समर्पितमि
दं हविः प्रतिहर्यतं कामयतं कीदृशौ युवां अंहोमुचा पापान्मोचयितारौ वृषभा श्रेष्ठौ सुप्रतूर्ती सुष्ठु वेगिनौ हिंसकौ देवानां मध्ये देवतमा अ
तिशयेन दीप्तिमंतौ शविष्ठा अतिशयेन शक्तिमंतौ अथ द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत ज्योगपरुद्ध इत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यामाह
। मही नु द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे । रुचा भवतां शुचयद्भिरर्कैः । यत्सीं वरिष्ठे बृहती विमिन्वन् नृवद्ध्योक्षा पप्रथानेभिरेवैरिति ॥ द्यावापृ
अर्चनीये थिवी देवते अर्कैरस्मदीयैः स्तुष्टि सति इह भवतां अस्मिन् कर्मणि तिष्ठेतां कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ मही महत्यौ नु प्रसिद्धे ■ रुचा स्वकीयेन ते अ
जसा ज्येष्ठे अत्यंत प्रशस्ते कीदृशैरर्कैः शुचयद्भिः अस्म■त्पापं शोधयद्भिः यत् ये द्यावापृथिव्यौ सीं फलसीमानं विमिन्वन् निष्पिनव
४ त्यौ ते द्यावापृथिव्यौ विलिप्त सर्वत्राच्चयः कीदृश्यौ वरिष्ठे उरुतरे अत्यंतश्रेष्ठे बृहती स्वरूपेण विस्तृते पप्रथानेभिः अतिप्र■नैः प्रसिद्धैः एवैरा थि
गमनैः नृवद्भ्यः मनुष्ययुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः अक्षा प्रत्यक्षत्वेन अवस्थिते पुनः पुनरागत्य भक्तजनानां दृश्ये भवत इत्यर्थः । अथ व

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ऋ॰भा॰ पायायाख्यामाह॥ प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिः॥ गीर्भिः कृणुध्वं सदने [redacted] ऋतस्य। आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन। जनेन यातं महि वां वरू

१२७ थमिति। पूर्वजे सृष्ट्यादावुत्पन्ने पितरा मातापितृस्थानीये द्यावापृथिव्यौ नव्यसीभिः। अत्यंतनूतनाभिर्गीर्भिः स्तुतिभिः स्तुष्टे सतीऋतस्य यज्ञ

स्य संबंधिनि सदने [redacted] निवासायेदंस्थाने कृणुध्वं कुरुतां प्रशब्दः सदनविशेषणं प्रकृष्टस्थाने इत्यर्थः। हे द्यावापृथिवी दैव्येन दिव्येन दिवि भ

वेन जनेन सह वां युवयोः संबंधि महि वरूथं प्रौढं यागगृहं प्रति आयातमागच्छतं अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह। सदद्धस्पा भुवने

षु आस। य उ मे द्यावापृथिवी जजान। उर्वी गभीरे रजसी सुमेके। अवंशे धीरः [redacted] शच्या समैरदिति। यः प्रजापतिरिमे द्यावापृथिवी जजानो

त्पादयामास स इद्धू स एव प्रजापतिः भुवनेषु लोकेषु मध्ये स्वपा आस स्वपूः स शब्दः कर्मवाची शोभनव्यापारो बभूवेत्यर्थः कीदृशो द्यावा

पृथिव्यौ उर्वी स्वरूपेण विस्तीर्णे गभीरे गुणो [redacted] गंभीरे रजसी रंजना [redacted] त्मिके सुमेके सुनिर्माणे अवंशे काश्यपभरद्वाजादिगोत्ररूप

वंशरहिते सर्वेभ्यो महर्षिभ्यः पूर्वमुत्पन्नत्वात् नास्ति नयोः कश्चिद्वं [redacted] शः तादृशे द्यावापृथिव्यौ धीरो धीमान् प्रजापतिः शच्या स्वकीय

या प्रज्ञया समैरत् संयोजितवान् अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह॥ भूरिं द्वे अचरंती चरंतं पद्वंतं गर्भमपदी दधाते। नित्यं न सूनुं पित्रोरुपस्थे। तं पि

र्व पृतं रोदसी सत्य वाचमिति। द्वे द्यावापृथिव्यौ गर्भं सं प्राणिरूपं दधाते धारयतः कीदृश्यो द्वे अचरंती क्वाप्यविचरंत्यौ स्थिरे इत्यर्थः अत ए

[redacted] वापदी पादरहिते न हि गमनाभावे पादयोरस्ति। कश्चिदुपयोगः कीदृशं गर्भं भूतं देवतिर्यगादिरूपेण बहुविधं चरंतं जंगमत्वेन संचारयु १२७

ऋ॰ गो॰ पु॰

है रोदसी

पुत्रमिव क्तं अत एव पद्वंतं पादयुक्तं नत्र दृष्टांतः पित्रोरुपस्थे मातापित्रोरुत्संगे नित्यं न सूनुं सर्वदा वर्तमानं [redacted] द्यावापृथि त

व्यौ सत्यवाचं अवितथवाग्युतं देवादिरूपं गर्भं पिपृतं पालयतं। अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह॥ इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु पितर्मातर्यदिहो

हे पब्रुवे वां भूतं देवानामवमे अवोभिः विद्यामेषं वृजनं जीरदानुमिति। पितुर्लोकरूहे मातः पृथिवि वां युवामभिलक्ष्य इह कर्मणि यद्वचनं अ त:

स्तु हमुपब्रुवे हे द्यावापृथिवी इदं मदीयं वचनं सत्यमस्त्वित्यर्थः इचनमिति तदुच्यते अवोभिः अस्मदीयलक्षणैः सह देवानां सर्वेषामवमे भूतं

वां [redacted] युवां रक्षके भवतं वयमपि भवत्प्रसादात् इषमन्नं वृजनं पापवर्जितं जीरदानुं जीवनस्य दातारं विद्याम लभेमहि। जे यंत्र हविषो याज्यामा

ह। उर्वी पृथ्वी बहुले दूरे अंते॥ उपब्रुवे नमसा यज्ञे अस्मिन्। दधाते ये सुभगे सुप्रतूर्ती॥ द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वादिति। उर्वी गुणेर

धिके पृथ्वी स्वरूपेण विस्तीर्णे बहुले भोगैः प्रभूते दूरे अंते सर्वेषां दूरवर्तिन्यौ समीपवर्तिन्यौ च सर्वत्र विद्यमानत्वात् तादृशे द्यावा न

पृथिव्यावभिलक्ष्य अहमस्मिन्यज्ञे नमसा नमस्कारेण युक्तः उपब्रुवे किंचिद्विज्ञापनं ब्रवीमि किं तद्विज्ञापनमिति तदुच्यते ये द्यावापृथि

व्यौ सुभगे सौभाग्ययुक्ते सुप्रतूर्ती सुष्ठु शत्रुहिंसके दधाते जगद्गर्भं धारयतः॥ ते द्यावापृथिवी युवां सुभगे नो अभवनमसज्ञात्वोपि नाशो [redacted] नस्मा

द्विनाशात्पालयतं अथ औषधीभ्यो वेहतमालभेत प्रजाकाम इत्यस्य पशोः सूक्ते क्रमेण याज्यानुवाक्यापदं प्रतीकानि दर्शयति। या जाता औषधयो तिविश्वाः

नो अस्मान् अभ्वाद्रक्षतं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ब्रा॰ भा॰ परिष्ठाः याॐषधयः सोमराज्ञीरश्वावताग्सोमवतीः। ॐषधीरिति मातरो न्यावोअन्यामवत्विति। याजाताॐषधय इति वपायाः पुरोनुवा
१२८ क्या। अतिविश्वाः परिष्ठास्तेन इवेतिया ज्यायाॐषधयःसोमराज्ञीरिति पुरोनुवाक्या। अश्वावतीग्सोमवतीमिति याज्या ॐषधीरितिमातर इति
नु हविषः पुरोनुवाक्या। अन्यावो अन्यामवत्विति याज्या। एतं ह्युवैयीजाताॐषधयोदेवेभ्यः त्रियुगं पुरे■सस्मिननुवाके व्याख्यातं॥ अत्र वि
नियोगसंग्रहः॥ इंद्रस्तरस्वानिसयेनदभिमातिषु ऐंद्रके। अनवोवज्रयुक्तैंद्रवशा यां विष्णुमित्यदः। मही द्यावा पृथिव्यायां याज्यानावेहतीप्यते
॥ इति सायणीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकांडे अष्टमप्रपाठके चतुर्थोनुवाकः॥ चतुर्थेनुवाके अभिमाति ऐंद्रपश्वादीनां सु
क्तान्यभिहितानि। पंचमेत्वैंद्राग्निपश्वादीनां सूक्तान्यभिधीयंते। तत्र ऐंद्राग्नं पुनरुत्सृष्टमालभेतेत्यस्य पशोः सूक्तेषु वपायाः पुरोनुवाक्यां प्रतीकानिर्दि
श्यति॥ प्रचिंनुस्तोमगं प्रथइत्रं। उभा वामिंद्राग्नी प्रवर्षणीभ्यः। आवृत्रहणा गीर्भिर्विप्रइति॥ प्रचिंनुस्तोमं नवजातमितिवपायाः पुरो
नुवाक्या। सा चोभावामिंद्राग्नीइत्यत्र व्याख्याता। उभा वामिंद्राग्नीआहुवध्याइतिपुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या। सा चोभावामिंद्राग्नीइत्यत्र व्याख्याता॥
। अथ इत्रमुतसनोतीति वपाया याज्या। सा चेंद्राग्नीरोचनादिव इत्यत्र व्याख्याता॥ उभावामिंद्राग्नीआहुवध्याइति पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यां गी
र्भिर्विप्रः प्रमतिमिति याज्या। एतच्चोभयं पाशुकहौत्रे व्याख्यास्यते। अथ ब्राह्मणस्पत्यं तूपरमालभेतेत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्या १२८
आ वृत्रहणा वृत्रहाभिरितिह विप्रः पुरोनुवाक्या।

माह। ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यंता। सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व। विश्वं तद्भद्रं यदवंति देवाः। बृहद्वदेम विदथे सुवीरा इति। ब्रह्मणो मंत्रजातस्य पतिः
पालकः कश्चिद्देवः हे ब्रह्मणस्पते त्वमस्मास्माभिः पठ्यमानस्य सूक्तस्य यंता नियामकः अतो बोधि तस्य सूक्तस्य तात्पर्यं बुध्यस्व तनः तनयं च त्वदुक्तस
मानं च मां जिन्व प्रीणय देवाश्च इंद्रादयः विश्वमवंतीति यत् अस्ति तद्भद्रं कल्याणं अतो रक्षार्थं सुवीराः शोभना पत्ययुक्ता वयं विदथे यज्ञे
बृहत् प्रौढं स्तोत्रं वदेम अवयव पा याज्यामाह। सद्गीरगं सत्येभिः सखिभिः शुचद्भिः गोधायसं विधनसैरनर्दत्॥ ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः घ
र्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानडिति। सद्गीं स एव ब्रह्मणस्पतिः गोधायसं गो भूमेर्धारकं प्रतिपक्षिणं सा ज्ञानं व्यानर्दत् विशेषेण हिंसितवान् कैः स
हितः कीदृशैः सखिभिः सत्येभिः सत्यवादिभिः शुचद्भिः शुद्धियुक्तैः धनसैः हविर्लक्षणस्य धनस्य दातृभिः ईदृशैः ऋत्विग्भिः पूजितो ब्रह्मण
स्पतिः विरोधिनं विनाशयतीत्यर्थः॥ न केवलमनिष्टं निवारयति किं त्विष्टमपि प्रापयति कथमिति तदुच्यते। अयं ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वर्षणशी
लैः घर्मस्वेदेभिर्घर्मनिमित्तस्वेदयुक्ता पुरुषस्य दृशैर्वराहैः मेघैः द्रविणस्य निष्पत्तिरूपं धनं व्यानट् विशेषेण व्याप्तवान् वाराहवाहस्य
वर्णव्यत्ययेन वराह इति प्रयोगः यथा घर्मसंतप्ताः पुरुषाः स्विद्यंति तथा मेघदेहाः ब्रह्मणस्पतिना प्रेरिता जलं प्रस्रावयंतीत्यर्थः। अथ पुरोडा
शस्य पुरोनुवाक्यामाह॥ ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथावशं। सत्यो मन्युर्महि कर्मा करिष्यतः। यो गा उदाजत्स दिवे वि चाभजत्। महीव रीतिः श
ऋत्विग्भिः सहितः ५

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२ क्रियतेगोरा[redacted]त्रजलवा चीयआदित्योगाउदाजत् घर्मकालेजलानिस्वरश्मिभिःभूम्यां स्वीकृतवान्स आदित्यः पुनरपि दिवेदिवः दिवेदिवःसकाशाव्यभजत् वि
[redacted]शेषेण विभागं कृत्वा वृष्टिकाले जलं प्रेरितवान् यो यं घर्मकाले जलस्वीकारः य श्चवृष्टि [redacted] २ [redacted]

श्रा०भा० वसासरत्पृथगिति। अत्र ब्रह्मणस्पतेः सर्वं जगद्यथावशमभवत् येन प्रकारेणायमिच्छति तथैव प्रवर्त्तते महि कर्मजगं नियमनरूपं महां [redacted]
१२९ देत तं व्यापारं कृतिवानिति ब्रह्मणस्पतेर्मन्युः सत्यः अविनधाकोपः तस्मादिद[redacted]नुसारेण जगत्प्रवर्त्तते जगत एतदधीनमेवस्पष्टीकाले पुनरपि जलस्य
परित्यागः एतत्सर्वं जगद्व्यवहारस्योपलक्षणं। ब्रह्मणस्पतेरीदृशीरितिमहावजगंनियमनप्रकारेमहानेषभूत्वा शवसानदीयवलेन पृथक्स्वरूपत्ववद्
धा प्रवर्त्तते अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह॥ इंधानो अग्निं वनवद्वनुष्यतः। कृतब्रह्मा शूशुवद्रातहव्य इत्। जातेन जातमति स प्रसर्स्रते। यंयंयुजं कृणुते जात
ण ब्रह्मणस्पतिरिति। ब्रह्मणस्पतिर्देवः यंयंयजमानं युजं कृणुते कर्मानुष्ठानयुक्तं कुरुते असावसौ यजमानः अग्निमिंधानः प्रदीपयन् वनुष्यतः
सं[redacted] स्त्रात्मानं हिंसिष्यतः शत्रून्वनवत् वनुयात् प्रतिहिंस्यात् स च यजमानः कृतब्रह्मा स्तुतमंत्रः रातहव्य इत् दत्तहविष्क एव भूत्वा शूशुवत् अतिशयेन रु
वर्धते अयं यजमानः सृतप्रसृतं जातं वैरिणं जन्मजातेन स्वकीयेन जन्मना अतिसत्प्रस्रंसते अतिशयेन प्रस्रंसयति अधः करोतीत्यर्थः अथ
हविषः पुरोनुवाक्यामाह। ब्रह्मणस्पते सुयमस्य विश्वहा। रायः स्याम रथ्यो विवस्वतः। वीरेषु वीरां उप पृंङ्धि नस्त्वं॥ यदीशानो ब्रह्मणा वे
षि मे हवमिति। हे ब्रह्मणस्पते सुयमस्य सुष्ठु[redacted] नियामकस्य विवस्वतः शत्रुन्विनाशयतः तव प्रसादाद्विश्वहा सर्वेष्वहः सुरायो धनयुक्ताः र
थ्योरथयुक्ताः स्याम त्वं नोस्मदीयेषु वीरेषु पुत्रेषु वीरान् परकीयान् पुत्रानुपपृङ्धि उपक्षीण त्वेन संपृक्तान्कुरु। यद्यदा ईशानः अस्मत्स्वा १२९

तिपूर्व मीत्वं ब्रह्मणा मंत्रेण युक्तं मे हवं मदीयं हविः वेषि प्राश्नासि तदेतत्सर्वं कुर्वित्यन्वयः अथ हविषो याज्यामाह। स इज्जनेन स विशा स जन्मना। स पुत्रैर्वाजंभ
रते धना नृभिः। देवानां यः पितरमाविवासति॥ श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिमिति। यो यं जमानः देवानां पितरं पालकं ब्रह्मणस्पतिं श्रद्धामना
श्रद्धायुक्तेन मनसा ध्यायन् हविषा दीयमानेन आविवासति सर्वतो विशेषणाच्छादयति प्रभूतं हविर्द[redacted]दातीत्यर्थः स इत् स एव यजमानः
। जनेन स्वकीयेन सह वाजंभरते अन्नं पोषयति स इज्जनेनेत्युक्तमेव प्रपंचयति स विशा स यजमानः करप्रदया प्रजया सह वाजं भरते स ज
न्मना [redacted] स यजमानः जातेन सहोदरेण युक्तो वाजं भरते तथा स यजमानः नृभिरन्यैर्मनुष्यैः सह धना भरते मणिमुक्तादीनि धनानि संपादयति
। अथ पौष्णं श्यामम् आलभेत [redacted] तान कामदुत्यस्य पशोः सूक्ते तिस्र ऋचां प्रतीकानि दर्शयति। यास्ते पूषन्नावो अंतः शुक्रं ते अन्यत् पूषेमा आशा
इति। यास्ते पूषन्नावो अंतः समुद्र इत्येषा वपायाः पुरोनुवाक्या। सा च यत्तेमायइत्यनुवाके व्याख्याता। शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यदिति वपा
या याज्या। सा चाग्रेयं यज्ञमित्यत्र व्याख्याता। पूषेमा आशा इति पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या। सा च तुष्टो दमुना इत्यानुवाक्यैव व्याख्याता॥ अथ पुरोडाश वा
स्य याज्यामाह। प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा॥ प्रपथे दिवः प्रपथे पृथिव्याः। उभे अभिप्रियतमे सधस्थे। आ च परा च चरति प्रजानन्निति। पूषा पोष

वाजं भरते तथा स यजमानः पुत्रैः सह ५

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पराचरतिच३

श्रा॰ भा॰ कोयमादित्यः पथामंतरिक्षवर्तिनांमार्गाणांमध्ये प्रपथे प्रकृष्टमार्गे अजनिष्टावस्थितः तथा दिवो द्युलोकस्य संबंधिनि प्रपथे प्रकृष्टमा
१३० र्गे अजनिष्ट तथा पृथिव्याः संबंधिनि प्रपथे अजनिष्ट प्रियतमे अतिशयेन प्रीतिमत्यो सधस्थे परस्परं सहैवावस्थिते उभे द्यावापृथिव्याव भि
लक्ष्यायं पूषा प्रजानन् यजमानेन कृतं कर्म [illegible]लंच प्रकर्षेण विद्वान् आचरतिच आगच्छति पुनर्गच्छति च यजमानकृतस्य कर्मणः साक्षी
भूत्वा लोकयोरुभयोरपि गमनागमने करोतीत्यर्थः अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह। पूषा सुबंधुर्दिव आ पृथिव्याः। इडस्पतिर्मघवा दस्मव
र्चाः तं देवासो अददुः सूर्यायै कामेन कृतं तवसं स्वंचमिति। अयं पूषा दिवो द्युलोकवर्तिनो जनस्य बंधुः आ पृथिव्याः [redacted] पृथिवी
लोकवर्तिनश्च जनस्य बंधुः इडस्पतिः अंनस्य पालकः मघवा धनवान् दस्मवर्चाः दर्शनीयतेजा तं पूषणं देवासः इंद्रादयः सर्वे देवाः सूर्या [redacted]
पं यैं दिवाह देवतायै अददुर्दत्तवंतः सूर्या च देवता विवाहप्रकरणे सूर्योयमन्यक्षमित्यादि मंत्रेषु प्रसिद्धा कीदृशं पूषणं कामेन कृतं भोगेछ
याप्रेरितं तवसं महांतं स्वंचं शोभ[redacted]नगतिं अथ हविषो याज्यामाह। अजाश्वः पशुपा वाजवस्त्यः। धियंजिन्वो विश्वे भुवने अर्पितः। अष्ट्रां
पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत्। संचक्षाणो भुवना देव ईयत इति। यः पूषा सोयमजाश्वः स्थाने रथे बध्यत इत्यर्थः पशुपाः पशूनां पालयि १३०
सूर्यायै

सचूर्णटहं ना[redacted]वस्तां गृहं वाजेनांनेन यस्यासौ वाजवस्त्यः धियं प्राणिनां बुद्धिं जिन्वति प्रीणयतीति धियंजिन्वः विश्वे भुवने सर्वस्मिन् लोके अर्पि
तोवस्थितः तादृशः पूषा अष्ट्रां स्वहस्ते स्थितां आयुधविशेषरूपामारां शिथिरां शिथिलां कृत्वा दूरीकृज इंद्रत्यवर्जितवान् परित्यक्त उद्वर्जितवान्
वान् मदमत्तानां गजानामिवांकुशवद्यं दीर्घदंडास्यमाराः सा हस्ते वर्तते तथा च बहुचा आमनंति यां पूषन् ब्रह्मचोदनीमारां बिभ
र्ष्याघृणे इति यानेश्वर्धितिमंत्रांतरे समाम्नानादारे वाष्ट्रा अस्मदनुग्रहार्थं भयहेतुमारां वर्जितवानित्यर्थः स देवः पूषा भुवना संचक्षा
णः लोकान् प्रकाशयन् ईयते वेष्टते अथ मारुतं पृश्निमालभेतान्नकाम इत्यस्य पशोः सूक्तेव पायाः पुरोनुवाक्यामाह॥ शुचीवो हव्या मरु
तः शुचीनां शुचिं हिनोम्यध्वरं शुचिभ्यः। ऋतेन सत्यमृतसाप आयन् शुचिजन्मानः शुचयः पावका इति हे मरुतः शुचीनां शुद्धा ज
नां वो युष्माकं शुचीहव्या शुद्धानि हवींषि हिनोमि प्रापयामीत्यर्थः। तथा शुचिभ्यो मरुद्भ्यः शुचिं शुद्धं अध्वरं हिंसारहितं कर्म हिनोमि
संपादयामि ऋतसापः यज्ञसमवायिनो मरुतः ऋतेन यज्ञेन सत्यमवितथं फलं आयन्प्राप्तवंतः कीदृशा मरुतः शुचिजन्मानः शु
द्धेन जन्मना युक्ताः शुचयः आचरणेनापि शुद्धाः पावकाः इतरेषां शोधकाः अथ वपाया याज्यामाह। प्रचित्रमर्कं गृणते तुराय॥ मा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तुराय यज्ञेनायुक्ताय॰ पञ्चर्कं

ग्रा०भा० ऋताय स्वतवसे भरध्वं। ये सहांसि सहसा सहंतो रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्य इति। हे ऋत्विजः मारुताय मरुतां संघाताय अर्चं प्रभर
१३१ ध्वं प्रकर्षेण संपादयत कीदृशमर्कं चित्रं नानाविधं कीदृशाय मारुताय गृणते अस्मद्दुःखं ब्रुवते स्तुतवते [redacted] स्वतः सिद्धबलयुक्ताय ये मरु
तः सहांसि परकीय बलानि सहसा स्वकीय बलेन सहंते अभिभवंति हे अग्ने मखेभ्यो यागस्वामिभ्यस्तेभ्यो मरु[redacted]द्भ्यः पृथिवी रेजते अत्यंतं कंपते
त्यर्थः हविर्वहते त्वमिमायः। अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह। अंसेष्वा मरुतः खादयो वः। वक्षःसु रुक्मा उपशिश्रियाणाः। वि
विद्युतो न वृष्टिभी रुचाना अनु स्वधामायुधैर्यच्छमाना इति॥ हे मरुतः वो [redacted] युष्माकं अंसेषु स्कंदेषु खादयः कटकादि भूषणविशेषाः आ मरुद्ध
युधविशेषाः आसर्वत आरूढाः वक्षःसु उर्दीये रुक्माः आभरणविशेषाः उपशिश्रियाणाः उपेत्याश्रित्य वर्त्तंते विद्युतो न यथा विद्युतस्तथा
तारोचंते तद्वद्युयं वृष्टिभिः आयुधविशेषैः दृष्ट्यास्वैर्विशेषणरोचमाना स्थिता। तथा च मंत्रांतरं यत्क्रीडथ मरुत ऋष्टिमंत इति। ऋष्ट
य एव विशिष्टत्वात् वृष्टय इत्युच्यंते तथा स्वकीयैरायुधैः स्वधां परकीय मंत्रं जित्वा अयच्छमाना अनुदिनमस्मभ्यं ददतो व स्थिता॥ अथ
पुरोडाशस्य याज्यामाह। या वः शर्म शशमानाय संति त्रिधातूनि दाशुषे यच्छताधि। अस्मभ्यं तानि मरुतो वियंत रयिं नो धत्त वृषणः १३१
रत्नो॰ तु २

५

सुवीरमिति। हे मरुतः वो युष्माकं शशमे यानि शरणानि गृहाणि शशमानाय संति। शंसनं कुर्वते यजमानाय [redacted] संपादितानि [redacted]
[redacted] तानि गृहाणि त्रिधातूनि अशनं पानं खादनमित्येतानि गृहाणि धारयंतीति त्रिधातूनि तदेतत्त्रयमन्यत्राम्नातं त्रेधा
विहितं वा इदमन्नं अशनं पानं खाद इति तैस्त्रिविधैः अन्नरूपैनानि गृहाणि दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय अधि यच्छत आधिक्येन द
सुवीरं ऋष्टु त्त हे मरुतः अस्मभ्यमपि तानि गृहाणि वियंत विशेषेण प्रयच्छत वृषणः कामानां वर्षितारो यूयं रयिं धनं वीरसुतं च [redacted] धनं संपादयत पुत्र
ति अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह। इमे तुरं मरुतो रामयंतीमे सहः सहस आनमंति। इमे शंसं वनुष्यतो नि पांति गुरु द्वेषो अररुषे दधंत्ये
तीति। इमे मरुतः तुरं त्वरमाणं रामयंति अस्मान् क्रीडंति इमे मरुतः सहसो बलवतः शत्रोः सहो बलमानमंति अं[redacted]तं कुर्वंति विनाशयंतीत्य
य र्थः इमे मरुतः शंसं शंसितारं यजमानं वनुष्यतः हिंसितुः शत्रोः सकाशान्नि पांति नितरां रक्षंति अररुषे हविः प्रदानमकुर्वते नास्तिकाय गु
थह रु द्वेषः महांतं द्वेषं दधंति कुर्वंति अथ विष्टो याज्यामाह। अरा इवेदचरमा अहेव प्रप्र जायंते अकवा महोभिः। पृश्नेः पुत्रा उपमासो र
भिष्ठाः। स्वया मत्या मरुतः संमिमिक्षुरिति। अरा इव तद्यथा रथचक्रस्याराः सर्वतो वर्त्तमानाः अचरमाः प्रथमचरमभाव रहिता त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१३२

थैवैतेमरुतः सर्वेसहोत्पन्नत्वात् प्रथमचरमभावरहिताः अहेवमथावाअनिष्ठाघटिकात्मकानिनुनाधिक भावरहितानितथैवैम ते

रुतःचत्वनस्वभावेनसमानत्वात् उत्तमाधमभावरहिताः तेचमरुतः अकवाअकुत्सिताःअहोभिस्वकीयेमाहात्म्यैःप्रप्रजायंतेअतिश

येनप्रकृष्टाः संपर्धंतेतेचमरुतःपृश्नेःपुत्राःगोरूपायाःपृश्निदेवतायाःअपत्यानिउपमासः सर्वेषामुत्तमवस्तूनामुपमारूपाएवरश्मिष्ठाः

अतिशयेनवेगेनयुक्ताः तेचमरुतस्वयामत्यास्वकीययाबुध्यासंमिमिक्षुः सम्यक्स्नेहनंवृष्टिजलंदत्तवंतः अथैंद्रमरुत्पमालेभेतेंद्रियका

मइत्यस्यपशोःवपायाःपुरोनुवाक्यामाह॥अनुतेदायिमहइंद्रियाय।सत्रातेविश्वमनुवृत्रहत्ये।अनुक्षत्त्रमनुसहोयजत्र।इंद्रदेवेभि

त रनुतेनृषह्येइति।हेइंद्रतेतवइंद्रियायइंद्रियाभिवृध्यर्थंमहेमहतीपूजामनुदायिअनुक्रमेणदत्ता अथवामहेमहतःइंद्रियाययद

नुकूलंतदत्तं तथावृत्रहत्येवृत्रवधेसतितेतुभ्यंसत्रासाकंसर्वैर्देवैर्मिलित्वाविश्वमनुदत्तं। यदावृत्रवधंकृतवानसितदातवविश्व त्वो

त्वामित्वंसर्वैर्देवैरंगीकृतमित्यर्थः हेयजत्रपूज्यइंद्रक्षत्त्रंक्षत्त्रियजातिरनुदत्तासर्वक्षत्त्रियस्वामित्वंतुभ्यंदत्तमित्यर्थः तथासहोबल

मनुदत्तंनृषह्येमनुष्याणामभिभवेयातेदेवैस्तुभ्यमनुदत्तंतद्बलमितिशेषः अथवपायाज्यामाह।यदिंद्रशुष्मोमघवन्तेअस्तिशि १३२

क्षासखिभ्यःपुरुहूतनृभ्यः।त्वंहिदृढामघवन्विचेताः।अपावृधिपरिवृतंनराधइति।हेमघवन्धनवंनिंद्रतेतववयःशुष्मोबलमस्ति हेपुरु

शिक्षा हूतसखिभ्यःत्वयिस्निग्धेभ्यः नृभ्योमनुष्येभ्योयजमानेभ्यःशिक्षितंशुष्मंबलंदेहि हेमघवंनिंद्रत्वंहियस्मात्कारणात् दृढाबलाधिक्यादृढं

नदृढःविचेताःविविधजगदभिज्ञश्चतस्मात्कारणात् राधोनंअपावृधिअभिवर्धयपरिवृतंनपरिवारमपिअभिवर्धय। अथपुरोडा

शस्यपुरोनुवाक्यामाह।इंद्रोराजाजगतश्चर्षणीनां।अधिक्षमिविषुरूपंयदस्ति।ततोददातुदाशुषेवसूनि।चोदद्राधउपस्तुतश्चि

दर्वागितिअयमिंद्रःकृत्स्नस्यजगतोविशेषतश्चर्षणीनांमनुष्याणांचराजाअधिक्षमिक्ष्मायांभूमौरूपंविषुरूपंनानाप्रकारंयद्द रि

वसूनि नमस्तिततःसकाशाद्दाशुषेहविर्दत्तवतेयजमानायअपेक्षितानिधनानिददातु।उपस्तुतः यजमानेनस्तूयमानःसन् अर्वाक्अभि

मुखोभूत्वाराधश्चित्अंनमपिचोदत्प्रेरयतुददातित्यर्थः।अथपुरोडाशस्यायाज्यामाह॥नमुष्टुहियोअभिभूत्योजाः।वन्वंनवातः

पुरहूतइंद्रःआषाढमुग्रंसहमानमाभिः।गीर्भिर्वर्धवृषभंचर्षणीनामिति।शत्रूणामभिभूतोशक्तंओजोबलंयस्यासाअभिभूत्योजाः ना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दृशो वर्द्धनत्व अ
ब्रा॰भा॰ दृशो यदृड्रोस्तितमेवेंद्रं हे वाणिंद्रियस्तुहि अयमिंद्रः पुरुहूतः बहुभिर्यजमानैराहूतः अवातः वायुरहितो निश्चल इत्यर्थः तादृशो वर्द्धनत्व अ
१३३ म भिष्टिं न प्रदानं कुर्वन् वर्त्तते आषाढं अन्यैरभिभवितुं अशक्यं उग्रं तीव्रं सहमानं शत्रून् अभिभवंतं चर्षणीनां वृषभं मनुष्याणां कामाभिमवर्षं
न्तु णं हे तु आभिर्गीर्भिः वेदोक्ताभिःतिभिः वर्धहे वाणिंद्रियवर्धस्व अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह ॥ स्थूरस्य रायो बृहतो य ईशे तमु ष्टवाम वि
दथेष्विंद्रं । यो वायुना जयति गोमतीषु प्र धृष्णुया नयति वस्यो अच्छेति वृषभश्चेष्ठः य इंद्रः स्थूरस्य स्थूलस्य बहुलस्येत्यर्थः बृहतो महतः अ
तिनर्घ्यस्येत्यर्थः तादृशस्य रायो धनस्य ईशो स्वामी भवति तमु तमेवेंद्रं विदथेषु यज्ञेषु स्तवामः नानाविधैः स्तोत्रैः स्तुकरवाम य इंद्रो वायुना
सहितः गोमतीषु गोमहिषादियुक्तासु परसेनासु जयति जयं प्राप्नोति । धृष्णुया स्वकीयेन धृष्णुत्वेन प्रागल्भ्येन वस्यो वसीयसो धनाव
नमानपुत्रादीन् अच्छ अस्मदाभिमुख्येन प्रकर्षेण नयति ॥ अथ हविषो याज्यामाह । आ नेंद्र षोणमे एतु पश्चात् उत्तराद्धरागा १३३
पुरस्तात् । आ विश्वतो अभि समेत्वर्वाङ् । इंद्र द्युम्नं स्वर्वद्धेह्यस्मे इति ॥ हे इंद्र वृष मे अभेषते तव वसु धनं बलं पश्चात् अस्मत्तः पश्चिमभा

गे आ एतु आगच्छतु तथैव उत्तरा उत्तरभागे प्यागच्छतु अधरात् अधोभागे प्यागच्छतु पुरस्तात् पूर्वभागे प्यागच्छतु विश्वतः सर्वेषु प्रदेशेषु अभि अ
स्माजनमिलक्ष्य अर्वाङ् समीपवर्त्ती समेतु सम्यक् प्राप्नोतु ॥ हे इंद्र स्वर्वत् स्वर्गयुक्तं द्युम्नं धनम् अस्मे धेहि । अस्मासु संपादय ॥ अत्र विनियो
गसंग्रहः ॥ पुनरुत्सृष्टं ऐंद्राग्नेष्टिं तु स्तोमसूक्तकं ब्रह्मणस्पत इत्येतद्ब्राह्मणस्पत्ये तु पक्षेयास्तिपूषं नितिलिंनप्रदे श्यामे हि पौस्नके । सु
चीवद्इतिदृष्टेनो स्यात् मारुतं नस्पदानतरि । अनुनेदायीड्के स्यादरुणे हीद्वियप्रदे ॥ ॥ इति श्रीमाधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्ब्राह्म
णे द्वितीयकांडे ष्टमप्रपाठके पंचमोनुवाकः ॥ पंचमे ऐंद्राग्नश्चादीनां सूक्तान्यभिहितानि । षष्ठे सावित्रादिपशूनां सूक्तान्यभिधीयंते ।
तत्र सावित्रमुपधस्त मालभेतेत्यस्य पशोः सूक्तेव पायाः पुरोनुवाक्यामाह ॥ आ देवो यातु सविता सुरत्नः । अंतरिक्षप्रा वहमानो अश्वैः । ह
स्ते दधानो नर्या पुरूणि । निवेशयंच प्रसुवंच भूमेति । सविता देव आयातु आगच्छतु कीदृशः सुरत्नः शोभनैः रत्नैर्युक्तः अंतरिक्षप्राः स्वकीयैः
अ॰श्वै॰ रश्मिभिः अंतरिक्षं पूरयिता अश्वैर्वहमानः स्वकीयै रथं वाहयन् नर्यान् नरेभ्यो हितानि पुरूणि बहूनि रत्नानि यजमानायदातुं हस्ते द
धानः भूम बहुलं जगत् प्राणिजातं निवेशयंच रात्रौ स्वस्वगृहे वस्थापयंनपि प्रसुवंच दिवसे स्वस्वव्यापारव्यापारेषु प्रेरयंनपि वर्त्तते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ब्रा०भा० इतिशेषः अश्वपायायाज्यामाह॥ अभीवृतं कृशनैर्विश्वरूपं। हिरण्यशम्यं यजतो बृहंतं। अस्थाद्रथं सविता चित्रभानुः कृष्णा रजांसि
१३४ तविषीं दधान इति। अयं सविता रथमास्थात् आरूढवान् कीदृशं रथं कृशनैरभीवृतं कृशन शब्दः सुवर्णवाची सुवर्णैः रजितोऽलंकृतमित्य
र्थः। विश्वरूपं अनेकैराकारैरूपेतं हिरण्यशम्यं युगच्छिद्रप्रक्षेपणीयः कीलविशेषः शम्या सुवर्णमयी यस्य शम्या भ्यामुपेतं बृहंतं अ
तिप्रौढं कीदृशः सविता यजतो यष्टव्यः चित्रभानुः बहुविधरश्मियुक्तः तविषीं स्वकीयं बलं प्राप्य कृष्णा रजांसि दधानाः क्वचित्कृष्णा
नि [redacted] रूपाणि क्वचितरक्तानि रूपाणि धारयन्नुदेति तेन तद्रूपां नराणां मधुपत्सत्वं अनत एव छंदोगा। असौ वा आदित्यो देवमधित्ये आमनंति
रा तस्यां मधुविद्यायां यदेतदादित्यस्य रोहितं रूपं यदेतदादित्यस्य शुक्लं यदेतदादित्यस्य कृष्णं रूपं इति बहुविधानि रूपाण्यामनंति। रूपं
अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह॥ स घा नो देवः सविता सवाय। आसाविषद्वसुपतिर्वसूनि॥ विश्रयमाणो अमतिमुरूचीं। मर्तभोज
नमधरासंतेनेति। स घ स एव सविता देवः वसुपतिर्धनपतिर्भूत्वा नोऽस्माकं सवाय कर्मानुष्ठानाय वसूनि धनानि आसाविषत् सर्वतः
अमतिं संपादितवान् किं कुर्वन् उरूचीं विस्तीर्णां अमतिं अस्मदीयां मंदप्रज्ञां विश्रयमाणः विप्रतिषेधन् अथानंतरं मर्तभोजनं मनुष्यैर्भोज्यं १३४

ह
श्वारथं वंतः कीदृशं रथं ३

ध णमेनं मरासंतेअस्मभ्यं ददाति। अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह। विजनांछ्यावाः शितिपादोअख्यन्। रथं हिरण्यप्रउगं वहंतः। शश्वद्विशः सवि
तुर्दैव्यस्या उपस्थे विश्वा भुवनानि तस्थुरिति। श्यावाः श्यामवर्णाः शितिपादः श्वेतैः पादैः युक्ताः सवितुरश्वाः जनान् जंतून् व्यख्यन् विशे
[redacted]; षेण ज्ञापितवंतः अश्वयुगच्छंतु आदित्यो गच्छती त्येवं जना जानंतीति कीदृशं [redacted] हिरण्यप्रउगं ईषाग्रयोः योगः प्रउगं इत्युच्यते सुवर्णमय [redacted]
प्रउगो यस्य रथस्य सोऽयं हिरण्यप्रउगः तं दैव्यस्य देवेभ्यो हितस्य सवितुः उपस्थे उत्संगे दिशः प्राच्याद्याः विश्वा भुवनानि पृथिव्यादयः मा
त सर्वे लोकाश्च शश्वत्तस्थुः निरंतरं तिष्ठंति सवित्प्रकाश मध्यवर्तिनमेव न तदुत्संगे वस्थानं अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह। विसुपर्णो अंत
थ रिक्षाण्यख्यत्। गंभीरवेपा असुरः सुनीथः क्वेदानीं सूर्यः कश्चिकेत। कतमां द्यां रश्मिरस्यानतानेति। सुवर्णः पक्षिसदृश आदित्यः आ
काशगामित्वात्पक्षिसादृश्यं। तादृश आदित्यः अंतरिक्षाण्याकाशप्रदेशविशेषान्व्यख्यत् विशेषेण प्रकाशितवान् पृथिव्यंतरिक्षयुलो
कान् सर्वान् प्रकाशयतीत्यर्थः कीदृशः सविता गंभीरवेपाः वेपस्शब्दः कर्मवाची उदयास्तमयलक्षणं गंभीरं कर्म यस्येत्यर्थः असुरः प्राणप्र
दः अनएवान्यत्राम्नायते। योसौ तपन्नुदेति। स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेतीति। कोवा जानाति रात्रौ सूर्यस्यत
क नां प्राणानादायोदेतीति। सुनीथः प्रशस्तः एवंभूत आदित्यः इदानीं रात्रौ प्रदेशे वर्ततइत्येवं कश्चिकेत को वा [redacted] जानाति अस्य सूर्यस्य रश्मिः क १

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ब्रा०भा० इत्येष्वअवस्थानं देशश्च बुद्धिमद्भिरपि दुर्विज्ञेयत्वात् अयमवित्य महिमेत्यर्थः अथ हविषो याज्यामाह। भगं धियं वाजयंतः पुरंधिं नराश
१३५ ं सो ग्नास्पतिर्नो अव्यात्। आ ये वामस्य संगथे रयीणां प्रिया देवस्य सवितुः स्याम इति। भगं सोमाप्यं धियं सत्कर्मविषयां प्रज्ञां सवितुः प्रसा
दाद्वाजयंतः प्राप्नुवंतो वन्नो मह्ने नोऽस्माकं पुरंधिं बहु विषयां प्रज्ञां अयं देवः अव्यात् रक्षतात् कीदृशो यं नराशंसः नरैः शंसनीयः ग्ना
स्पतिः छंदसां पालयिता छंदांसि वै ग्ना इति श्रुत्यंतरात् देवपत्न्यो वा ग्नाशब्देनाभिधीयंते तेन ग्नाविर्यंतु देवपत्नीरिति मंत्रवर्णात् मि
अयेश त्वः एतदं प्रामत्स्यमाचष्टे आ समंताद्ये आ मव्ये रयीणां धनानां संगथे संगमे निर्त्तभूते सति वामस्य सर्वेषां वननीयस्य स
वितुर्देवस्य वयं प्रियास्याम अथ वेश्वदेवं बहुरूपमालभेतान कामइत्यस्य पशोः सूक्तेवपायाः पुरोनुवाक्यामाह। आ नो विश्वे अस्क्रा म
मंतु देवाः। मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः। भुवन्यथा नो विश्वे वृधासः करन्सुषाहा विथुरं न शवः इति। मित्रो अर्यमा वरुणाइत्येवमा
घाः सजोषाः समानप्रीतयो विश्वे सर्वे देवा अस्क्राः आभि १३५
[illegible] [illegible]
[redacted]

मुख्येन कर्त्तारः संतः नोऽस्मान् प्रति आगमंतु आगच्छंतु विश्वे देवाः नो वृधासः अस्मान्वर्धयिता रो यथा भुवन्भवंति शवोऽस्मदीयं बलं
सुषाहा परेषामभिभवितृ न विथुरं चलितं यथा करन् कुर्वंती तथास्मानागच्छंत्विति। पूर्ववत्रान्वयः। अथ वपाया याज्यामाह॥ शंनो
सूर्यः देवा विश्वदेवा भवंतु। शं सरस्वती सह धीभिरस्तु। शमभिषाचः शमु रातिषाचः॥ शंनो दिव्याः पार्थिवाः शंनो अप्या इति। विश्वदेवश
ब्दो वसुरुद्रादिशब्दवत् गणविशेषवाची विश्वदेवाख्यादेवाः नोऽस्माकं शंसुखहेतवो भवंतु सरस्वती देवी धीभिर्बुद्ध्यभिमानिनीभिर्देव मि
ताभिः सह शंसुखहेतुरस्तु। अभितः सचंते समवयंतीत्यभिषाः बांधवः तेऽपि सुखहेतवो भवंतु रातिर्भिचं तेन सचंत इति रातिषाचो मि
चः त्रद्वारा संबध्यमानाः पुरुषाः उ अपि तेऽपि शंसुखहेतवो भवंतु दिवि भवा दिव्याः पृथिव्यां भवाः पार्थिवाः अपां तरिक्षं तत्र भवा अप्याः
ये देवा दिव्यकाद शस्थितत्रय परिताः लोकत्रयवर्त्तिनो देवाः शंसुखहेतवो भवंतु। अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह। ये सवितुः सत्य
सवस्य विश्वे मित्रस्य व्रते वरुणस्य देवाः। ते सौभगं वीरवद्गोमदप्नः॥ दधातन द्रविणं चित्रमस्मे
इति। ये विश्वे देवाः सत्यसवस्य सत्यप्रेरणस्य सवितुर्मित्रस्य वरुण स्य च संबंधिनि व्रते कर्मणि समागताः ते सर्वैश्वर्यं सौभगं सौभाग्यं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

हे अग्नेदेवान छन्देवानः

ब्रा॰ भा॰ अमः कर्मविशेषं। द्रविणं धनं च अस्मिदधातन अस्मासु संधारयत। कीदृशं सोभाग्यं वीरवत् बहुभिर्वीरैः पुत्रैर्युक्तं गोमत् बहुभिर्गोभिर्युक्तं
१३६ कीदृशं द्रविणं चित्रं मणिमुक्तादिभेदेन बहुविधं अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह॥ अग्ने याहि दूत्यं वारिषेण्यः। देवाँ अच्छा ब्रह्मकृता गणे
न। सरस्वतीं मरुतो अश्विनापः। यक्षि देवान् रत्नधेयाय विश्वानिति। मिलस्य दूत्यं कृत्वा रत्नधेयाय रत्नसंपादनाय विश्वान्देवान्य [illegible]
क्षि पूजय अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह। द्यौः पितः पृथिवि मातरध्रुक्। अग्ने भ्रातर्वसवो मृडता नः। विश्व आदित्या अदिते सजो
षाः। अस्मभ्यं शर्म बहुलं वि यंतेति। ये यं द्यौः तद्रूप हे पितः हे पृथिवि मातः अध्रुक् द्रोहरहितः हे अग्ने भ्रातः त्वमप्यध्रुक् हे व
म सवः यूयमप्यद्रुहः ते यूयमस्माकं द्रोहमनाचरंतः नोस्मान् मृडत सुखयत हे विश्वे देवाः हे आदित्याः हे अदिते यूयं सजोषाः सम्मा
नप्रीतयः अस्मभ्यं बहुलं शर्म सुखं वियंत विशेषेण यच्छत। अ[redacted]थ हविषो याज्यामाह। विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे। ये अंतरिक्षे
य उप द्यवि ष्ठ। ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्राः। आसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वमिति। हे विश्वे देवाः मे हवं मदीयमाह्वानं शृणुत ये यूयं अंत
रिक्षे स्थ। अंतरिक्षलोके स्थिताः ये चोपसमीपे पृथिव्यां स्थिताः ये च दिवि लोके स्थ ये यूयमग्निजिह्वाः अग्निद्वारेण हविषः स्वीकर्तारः १३६
७ यान्हिदूतकर्म कुरु वा रिषेण्यः दूरिंबं कार्यविघातेन अस्मान्मा हिंसीः कां देशान मिलक्ष्येति तु उच्यते ब्रह्म परिवृढमिदं कर्म करोतीति ब्रह्मकृत् तेन कर्म
कारिणा। वैश्वदेवगणेन सह सरस्वत्यादीं देवान भिलक्ष्य दूत्यं ७

उत वा अन्योपि वा यजत्राः यष्टव्याः ते सर्वेपि अस्मिन् बर्हिषि यागे आसद्योपविश्य मादयध्वं हृष्टा भवत। अस्मानपि हर्षयत। अथ मैत्रावरु ६ मा
णीयं द्विरूपामालभेते तस्य पशोः सूक्तेव पायाः पुरोनुवाक्यामाह। आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं। नमसा देवाववसा ववृत्यां। अस्मा
कं ब्रह्म पृतनासु सह्या अस्माकं [redacted]। वृष्टिर्दिव्या सुपारेति॥ मित्रावरुणा देवौ हे मित्रावरुणा देवौ अवसा
अस्मद्रक्षणेन निमित्तभूतेन वां युवयोः हव्यजुष्टिं हविषा प्रीतिं नमसा नमस्कारेण सह आववृत्यां पुनः पुनरावर्त्तयामि अतो भवत्प्रसा
दादस्माकं पृतनासु परकीयासेनासु प्राप्तासु ब्रह्म भवद्भ्यामुपदिष्टं मंत्रजातं सह्याः सहतां परकीयसेना अभिभवतु किंचास्माकं भवत्प्र
सादात् दिविभवा दिव्या वृष्टिः सुपारा सुष्टुपारयित्री फलं प्रापयंती भवतु। अथ वपाया याज्यामाह। युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथे। युवोरच्छि वसा
द्रा मंतवो ह सर्गाः। अवातिरतमनृतानि विश्व ऋतेन मित्रावरुणा सचेथे इति। हे मित्रावरुणौ पीवसानि स्थूलानि युवं युवामुभौ वस्त्रा
णि बहुविधानि वसाथे आच्छादयाथः युवोर्युवयोर्मंतवो मननरूपा अनुग्रहविशेषाः सर्गाः भवद्भिः सृष्टाः अच्छिद्राः अछिंनाः [redacted]
द [redacted] नि[redacted]रंतरं भवदनुग्रहा अस्मासु वर्त्तंत इत्यर्थः विश्वा सर्वाण्यनृतानि अस्मदीयापराधरूपाणि अवातिरतं युवां विनाशितवंतौ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शा   थः

श्रा० भी० हे मित्रावरुणौ ऋतेन सत्येनौ स्त्री यमार्गेण सचेथे अस्मान् संयोजयतं॥ अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह॥ तत्सु वां मित्रावरुणा महि
१२७ त्वं। ईर्मा तस्थुषीरहभिर्दुदुह्रे विश्वाः पिन्वथः स्वसरस्य धेनाः। अनु वामेकः पविरा ववर्तीति। हे मित्रावरुणौ वां युवयोस्तन्महित्वं माहात्म्यं आपः
न सुसत्यं तं सुष्ठु वर्तते किं तन्माहात्म्यमिति तदुच्यते। ईर्मा गमनशील आदित्ये तस्थुषीः स्थिरद्वारेण अवस्थिताः अहभिः सर्वेषहः सुदुदुह्रे
युवां दुग्धवंतो आदित्यमंडले रश्मि[redacted]द्वारा योजलसंग्रहः पुनरपि संग्रहीतस्य यद्बीलं तदुभयमाश्चर्यरूपं भवदीयं माहात्म्यं स्वयं आ
स सर[redacted]तिसर्वदागच्छतीति स्वः रादित्यः तस्य संबंधिना वृष्टिजलेन धेनाः धानव्याः पोषणीया विश्वाः सर्वाः प्रजाः पिन्वथः प्रीणयथः अनु
वृष्टिकालानंतरमेव वां युवयोर्मध्ये एकमित्र आदित्यः पविः स्वकीयेनातपेन पंकयुक्ताया भूमेः शोधकः सन् आव[redacted]ववर्ति पुनः पुन
रावर्तते अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह। यद्बंहिष्ठं नातिविदे सुदानू अच्छिद्रं शर्म भुवनस्य गोपा। तेनो नो मित्रावरुणावविष्टं सि
षासंतो जीगिवांसः स्यामेति। भुवनस्य गोपा लोकस्य रक्षकौ सुदानू शोभनस्य फलस्य दातारौ हे मित्रावरुणौ यत्र यस्मात्कारणात् बंहिष्ठं १२७
अत्यंतं बहुलमच्छिद्रं विनाशरहितं शर्म सुखं नातिविदे भवदनुग्रहं विना प्रकारांतरेण अस्माभिः नास्तं तेलभ्यं तेः कारणात् हे मित्रा
न त

तृणादिभक्ष्यच्छि

वरुणौ नो अस्मानवीष्टं रक्षितवंतौ सिषासंतः भव द्दत्तं फलं लब्धुमिच्छंतो वयं जीगिवांसः जितवंतः प्राप्तवंतः स्याम। अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह।
आ नो मित्रावरुणा हव्यदातिं। घृतैर्गव्यूतिमुक्षतमिडाभिः। प्रति वामत्र वरमा जनाय पृणीतमुद्नो दिव्यस्य चारोरिति। हे तिते मित्रावरुणौ युवां हव्यदातिं
[redacted] विर्दानहेतुं नो ग[redacted] व्यूतिं अस्मदीयं गोसमूहं इडाभिः [redacted] विशेषैः सह घृते [redacted] नान्येनासमंतात् क्षतमपीतं बहुविधगोग्रासदु जलेन
वायु द्वारा घृतसंपूर्तिं कुरुतमित्यर्थः हे मित्रावरुणौ वां अत्रास्मिंदेशे जनाय [redacted] सर्वजनोपकारार्थं दिव्यस्य दिवि भवस्य चारो रुद्रः समीचीनस्योदकस्य
सोमभ्रंस्यो वरं श्रेष्ठं सारं प्रतिपृणीतं प्रतिसेचं पुरयतं अथ हविषो याज्यामाह। प्र बाहवा सिसृतं जीवसे नः। आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन
आ नो जने श्रवयतं युवाना। श्रुतं मे मित्रावरुणा। हे मित्रावरुणौ नो जीवसे अस्माकं जीवनार्थं बाहवा भवदीयो बाहू प्रसिसृतं प्रसारयतं बाहू प्र
सार्य अस्मानादाय रक्षतमित्यर्थः नो गव्यूतिमस्मदीयं गोसमूह मासमंताद्घृतेनोक्षतं सिंचतं युवाना नित्यतरुणौ परस्पर मिश्रितौ वां नो[redacted] युवां
स्मा न्जने जनमध्ये श्रवयतं प्रख्यापयतं हे मित्रावरुणौ मे मदीयं इ मा हवा श्रुतं इदमाह्वानं शृणुतं। अथ रौद्रीं गुरो हिणीमालभेते
त्यस्य पशोः रह स्वेव पायाः पुरोनुवाक्यामाह॥ इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्वधाम्ने। अषाढाय सहमानाय मीढुषे तिग्मा

रुणाहवमेति

[library stamp]
Indira Gandhi National Centre for the Arts

ऋत्विजः

स्तु

ब्रा० भा० युधाय भरताश्रृणोतनेति। हे रुद्र हे पुत्र पौत्रावाभृणोतमदीयंवाक्यं शृणुनकिंवाक्यमितितदुच्यनेरुद्रायदमावेदोक्तागिरः नि रूपावाचोभर
१३९ नसंपादयनकीदृशायरुद्रायस्थिरधन्वनेदृढेनधनुषायुक्तायक्षिप्रेषवेशीघ्रगामिबाणयुक्तायदेवायस्वोतमानायस्वधाम्नेस्वकीयस्या
नयुक्तायस्वधाशब्दवाच्यैनान्नेनयुक्तायवाअषाढायपरैरभिभवितुमशक्यायसहमानायपरानभिभवितुंसमर्थायमीढुषेवृष्ट्यादिसेच
धेरु नसमर्थायतिग्मायुधायतीक्ष्णायुधोपेताय। अथवपायाज्यामाह॥त्वादत्तेभीरुद्रशंतमेभिः। शतं हिमाअशीयभेषजेभिः व्यस्मद्द्वेषो य
वितरंव्यंहः। व्यमीवांश्चातयस्वाविषूचीरिति। हेरुद्रत्वादत्तेभिःत्वयासम्यग्दत्तैःशंतमेभिःसुखतमैःभेषजेभिःऔषधैःशतंहि
माःशतसंख्याकान्संवत्सरानअशीयव्याप्नुयांद्वेषोद्वेषिणःशत्रून्अस्मद्विचातयस्वअस्मत्तोवियोजयस्वनानवियोगमात्रं किंतुवित
रंअतिशयेनवियोगंकुरु अंहः पापंविचातयस्वअमीवान्रोगान्विषूचीःविविधगतियुक्तान्कृत्वाविचातयस्व। अथपुरोडा
शस्ययाज्यानुवाक्ययोःप्रतीकेदर्शयति। अर्हन्बिभर्षिमानस्तोकइति। अर्हन्बिभर्षिसायाकानिधन्वेत्येषापुरोनुवाक्या। साचप्रवर्ग्येमं
य त्रकांडेव्याख्यास्यते मानस्तोकेतनयइतियाज्या। साचत्वमग्नेरुद्रइत्यनुव्याख्याता। अथहविषःपुरोनुवाक्यामाह। आतेपितर्म १३९ वाके

प्राप्नोतु किंच तमस्मान्२

रुतां सुम्नमेतु। मानःसूर्यस्यसंदृशोयुयोथाः। अभिनोवीरोअर्वतिक्षमेत। प्रजायेमहिरुद्रप्रजाभिरिति हे मरुतांपितः पालकरुद्रते सुम्नं
मास त्वयासंपादितेत्वदीयंसुखंमंतानएतुअस्मान्सूर्यस्यसंदृशःसूर्यसंबंधिनोदर्शनात्मायुयोथाःमावियोजयसूर्यानुगृहीतंचक्षुःपात्वं
रुषेः अस्माकंसर्वदास्त्वित्यर्थः नोस्माकंवीरःपुत्रःअर्वतिअश्वस्यपृष्ठेअभिक्षमेतसर्वप्रकारेणसमर्थोस्तु। हेरुद्रत्वत्प्रसादाद्वयंप्रजाभिःप्रजाये
ष महिबह्वीःप्रजाउत्पादयामः। अथहविषोयाज्यामाह। एवाबभ्रोवृषभचेकितान। यथादेवनहृणीषेनहंसि। हावनश्रूर्नोरुद्रेहबोधि। बृहद्व
देमविदथेसुवीराइति। हेदेवयथानहृणीषेनकुप्यसिनहिंसिचनमारयस्यपिएवाएवमेवत्वामाह्वयामीतिशेषःरुद्रस्यविशेषणानि
बभ्रोपिंगलवर्णवृषभःकामानांवर्षितश्चेकितानसर्वज्ञहेरुद्रहावनश्रूःआह्वानस्यश्रोतासनइहकर्मणिनोस्मान्बोधिबुध्यस्वअस्म
हृतिं दीयांभक्तिंजानीहीत्यर्थः वयंसुवीराःशोभनापत्ययुक्ताःसंतःबृहद्इदंमप्रौढंस्तोत्रंपठामअस्मिन्नेवरौद्रेपशौविकल्पितेस्त्रैकेषणामृचां
प्रतीकानिदर्शयति। परिणोरुद्रस्यहेतिस्तुहिश्रुतंमीढुष्टमार्हन्बिभर्षि। त्वमग्नेरुद्रआवोराजानमिति। परिणोरुद्रस्यहेतिर्वृणक्ति
वपायाःपुरोनुवाक्या। स्तुहिश्रुतंगर्तसदंयुवानमितियाज्या। मीढुष्टमशिवतमेतिपुरोडाशस्यपुरोनुवाक्या। एतत्रयंरुद्राध्यायेव्याख्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ब्रा० भा० तां॥ अर्हन्बिभर्षीति पुरोडाशस्य याज्या। सा च प्रवर्ग्यमंत्रे व्याख्यास्यते। त्वमग्ने रुद्रो असुर इति द्विपः पुरोनुवाक्या। आवो राजानमध्वरस्य

१३९. नियाज्या। एतच्चोभयं त्वमग्ने रुद्र इत्यनुवाके व्याख्यातं॥ अत्र विनियोगसंग्रहः॥ आदेव इति सावित्रे उपध्वस्तेसप्ति प्रदे। आनो विश्वे वैश्व

देवे बहुरूपेसनि प्रदे। आवां मित्रा द्विरूपायां मैत्रावरुणनामति। इमा रुद्राय रोहिण्यां रौद्र्यां गविसमीरितं। परिणो रुद्र इत्येतत्तत्रैव हविर्विक

ल्पितं॥ ॥इति श्रीमाधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकांडे ष्टमप्रपाठके षष्ठोनुवाकः॥ ॥षष्ठे सावित्र्यादिपशूनां सूक्तान्यम

न्निहितानि सप्तमे सौर्यादिपशूनां सूक्तान्यभिधीयंते। तत्र यो ब्रह्मवर्चसकामस्यात्तस्मा एतां सौरीं श्वेतां वशामालभेतेत्यस्य पशोः सूक्ते यमद्र

वशायाः पुरोनुवाक्यामाह। सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात्। यत्रा नरो देवयंतो युगानि वितन्वते प्रति भद्राभि यथाम सौर्यो

गे ति॥ योयं सूर्योस्ति सोयं रोचमानां दीप्यमानामुषसमुषोभिधां देवीमभिलक्ष्य पश्चादेति पृष्ठभागे गच्छति तत्र दृष्टांतः मर्यो न योषामभिल

क्ष्य नित्यं पृष्ठतो गच्छति तद्वत्। उषादेवी प्रथमं प्रभातं करोति पश्चात्सूर्य उदेतीत्यर्थः यत्रापस्या उषसि प्रवृत्तायां नरो मनुष्या यजमाना देवयं

तो देवानात्मार्थमिच्छंतः युगानिदं पतिरूपाणि युग्मानि भूत्वा भद्राय कल्याणाय फलाय भद्रं वितन्वते कल्याणं कर्मानुतिष्ठंतियुग्मामुष १३९

तो नमस्कारमिच्छंत इव प्रह्वीभूताः तथा विधाः अश्वाः सद्यः तस्मिन्नेव क्षणे द्यावापृथिवी परियंति लोकद्वयं परिभ्राम्य गच्छंति। अथ पुरोडाशस्य

सि कर्मानुष्ठान प्रवृत्तिः तामुषसमभ्येतीति पूर्वेणान्वयः अथ वपाया याज्यामाह। भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः नमस्यंतो

दिव आपृष्ठमस्थुः परि द्यावापृथिवी यंति सद्य इति [redacted] एतत्सूशब्दपर्याय एतग्वशब्दः सूर्यस्याश्वमाचष्टे अत एव मंत्रांतरं आम्नायते

शू एतशेन त्वा सूर्यो देवतां गमयत्विति। सूर्यस्य एतग्वा अश्वाः दिवः पृष्ठं द्युलोकस्योपरि आतस्थुः आतिष्ठंति नः कीदृशा एतग्वा भद्राः कल्याणरू

पाः अथवा आशुगामिनः हरितो नीलवर्णाः विचित्राः विचित्रगति युक्ताः अनुमाद्यासः रथयोजनमनुहृष्यंतः नमस्यं पुरोनुवाक्यामाह। तत्सू

र्यस्य देवत्वं तन्महित्वं। मध्या कर्तोर्विततं संजभार। यदेदयुक्त हरितः सधस्थात्। आद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मा इति। विततं विस्तीर्णं रश्मि

कर्तोः जालं [redacted] मध्या कृष्यादिक्रियायां मध्ये संजभार संहृतवानिति यदस्ति तदेव सूर्यस्य देवं [redacted] प्रकाशकत्वं तदेव महित्वं माहात्म्यमयमं तं

र्थः सूर्यरश्मिसंचारे सति तदीयप्रकाशेनानुगृहीता मनुष्याः सर्वेषु देशेषु बहुविधानि कृष्यादिकर्माणि आरभंते तदीया मच चतुष्टयमा य

त्रेण सर्वं रश्मिजालं संहृत्यास्तमेति इयतो रश्मिजालस्य जगत्प्रकाशनाय क्षणमात्रेण प्रसारणं पुनः संहरणं चनाल्पमहिम्नः संभव

ति अतो महदेतन्माहात्म्यमिति पदेनेन यदेवसधस्थात् कर्मानुष्ठानं सहावस्थानयोग्यादस्मा देशात् मेरुमतीत्य गंतुं हरितः स्वकी

ऋ०भा० यानश्वान्युक्तः सूर्यः स्वरथे योजयति तान् अनंतरमेवासिमस्मै प्राणिजाताय तदुपकारार्थं रात्रीवासस्तनुते [redacted] लोकप्रसिद्धं रात्रि
१४० निवासं करोति अयमर्थः मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन् आदित्यः यदैवास्मान्मेरुपार्श्वान् परपार्श्वं गंतुमुद्यु[redacted] तदानीमेवा[redacted] रात्रिर्भवतीति। कः
अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह। तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे। सूर्यो रूपं कृणुते द्योरुपस्थे। संभरंति स्वकीयं रूपं करोति प्रादुर्भवतीति ती
यदस्ति तदिनं प्रादुर्भूतं रूपं मित्रस्य वरुणस्य तदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जगतः अभिचक्षे अभितो दर्शनाय संपद्यते अस्य सू
ल र्यस्य अनंतं पाजः अत्यधिकं रश्मिजालं रूपं अन्यत् वक्ष्यमाणापेक्षया पृथगेव भूत्वा रुशद्दीप्यते मध्याह्नकाले अधिकेन तेजसा प्र बलं
काशते अत एवान्यत्राम्नानं बृहस्पते मध्यंदिनः तत्तु एवं तेजसाहः तस्मात्तर्हि तीक्ष्णिष्ठं तपतीति अन्यत् पूर्वोक्तात् मध्यंदिनात् पृ
थगेव रात्रौ कृष्णं रूपं हरितः सूर्यस्याश्वाः संभरंति संपादयंति एते अश्वा यदा मेरोः प[redacted]गे गच्छंति तदानीमत्र कृष्णं रूपं संपद्य श्चिमभा
ते। अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह। अद्या देवा उदिता सूर्यस्य निरंहसः पिपृता निरवद्यात्। तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतां। अदितिः
सिंधुः पृथिवी उत द्यौरिति। हे देवा अद्यास्मिन् दिने सूर्यस्य उदिता उदितेन उदयेन अस्मान् अं[redacted]हसः पापान्निष्कृष्यपि पृतापालय १४०

अनंतमन्यद्रुशदस्य पाजः। कृष्णमन्यद्धरितः ७

तत्तथा अवद्याल्लौकिकादपि दोषान्निष्कृष्टनात् पालयत तत्तद्युष्माभिः क्रियमाणमस्य पालनं मित्रादयः सर्वे देवाः महतां अतिशयेन पूजयंतु
वि अनुमोदंतामित्यर्थः सिंधुर्नदीशः समुद्रो वा उत शब्दः समुच्चयार्थः अथ हविषो याज्यामाह। दिवो रुक्म उरुचक्षा उदेति। दूरे अर्थस्तरणि
र्भ्राजमानः। नूनं जनाः सूर्येण प्रसूताः। आयन्नर्थानि कृणवन्नपांसीति। अयं तरणिः सूर्य उदेति। कीदृशः दिवो रुक्मः स्वर्गस्य भासकः उरुच
क्षाः उरु बहुविस्तीर्णेषु पृथिव्यादिलोकेषु प्रकाशकः दूरे अर्थः दूरदेश [redacted] अर्थो गमनरूपं प्रयोजनं यस्यासौ दूरे अर्थः बहुदूरगम
नं च पुराणेष्वर्यते। योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने। एकेन निमिषार्धेन क्रममाणनमोस्तु त इति तादृशोयं भ्राजमानो दीप्यमानो वर्ततेनेन
नमवश्यं जनाः सर्वे सूर्येण प्रसूताः प्रेरिताः संतः अर्थानि अर्थ्यमानानि कृष्यादि फलानि आयन् प्राप्नुवंति। अपांसि वैदिकानि कर्माणि कृण
वन् कुर्वंति। अथ तस्मिन्नेव हविषि विकल्पितामन्यां पुरोनुवाक्यामाह॥ शंनो भव चक्षसा शंनो अह्ना। शं भानुना शं हिमा शं घृणेन। यथा
शमस्मे शमसद्दुरोणे। तत्सूर्य द्रविणं धेहि चित्रमिति। हे सूर्य त्वं नो स्माकं चक्ष[redacted]सा चक्षुरनुग्रहेण शं सुखहेतुर्भव तथा नोस्माकं अह्ना
दिननिष्पादनेन शं भव भानुना रश्मिरूपप्रकाशनेन शं भव हिमा हिमेन रश्मीनुपसंहृत्य सेतप्रदानेन शं भव घृणेन घर्मप्रदानेन शं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दिक्षुऔ

भवव संतग्रीष्मयोः शोत्यप्रदानं कृत्वं नरेषु घर्मे प्रदानमिति विवेकः प्राणिनां हि वसंतादौ शोत्यापि सावर्ण [redacted] स्यापि साम्प्रतसदु भयं प्रार्थ्यते अ
१४१ शं स्मेयजमानायगृ हाद्बहिः संचरते मथा शमसत्येन प्रकारेण सुखं भवति दुरोणे गृहे च यथा शमत्येन प्रकारेण सुखं भवति [redacted] ग
[redacted]। हे सूर्य तद्वद्दिन थाकुरु किंच चित्रं मणिमुक्तादि रूपेण नानाविधं द्रविणं च धेहि संपादय। अथ
हविषो विकल्पिनामन्या याज्यामाह। चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः। आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्य आ
त्मा जगतस्तस्थुषश्चेति। चित्रं नानारूपेण वर्णत्वादि रूपेण विचित्रं सूर्यमंडलमुदगा[redacted]दुदयं प्राप्नोतु नदेव वैचित्र्यं अन्यत्राप्नातं। असौय
स्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमंगल इति कीदृशं मंडलं देवानामनीकं दीप्यमानबहुरश्मिरूपाणां देवानां सैन्य सदृशं तथा मित्रावरुण न
यं आदीनां सर्वेषां दृष्ट्यनुग्राहकत्वेन चक्षुस्थानीयं जगतो जंगमस्य प्राणिजातस्य तस्थुषश्च स्थावरस्यापि आत्मा प्रत्यगात्मत्वेन हृदये वस्थितः
सूर्यः लोकत्रयमाप्राः सर्वतः स्वचेतन्येन स्वरश्मिना च पूरितवान्। अथ त्वाष्ट्रं वडवमालभेत इत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरोडाशस्य
याज्यानुवाक्ययोश्चत्वारि प्रतीकानि दर्शयति। त्वष्टादधत्तं नस्तुरीपं त्वष्टा वीरं पिशंगरूप इति। त्वष्टा दद्विड्रायेति वपायाः पुरोनुवाक्या १४१
च

साचेयं समिद्धो इंद्र वृषसामित्यत्र व्याख्याता। तं नस्तुरीपमध पोषयित्नु इति व[redacted] पायाज्या सा चाग्निनाग्नियमश्नवदित्यत्र व्याख्याता त्व
ष्टा वीरं देवकाममिति पुरोडाशस्य याज्या। सा चाग्निरोडाशस्य पुरोनुवाक्या। समिद्धो अंजं नित्यत्र व्याख्याता पिशंगरूपः सुभरो इति पुरोडा
शस्य याज्या। सा चाग्निरयिमश्नवदित्यत्र व्याख्याता। अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह। दश मंत्वष्टुर्जनयंत गर्भं। अतंद्रासो युवतयो विभर्त्रं। ति
ग्मानीकं स्वयशसं जनेषु विरोचमानं परिषीं नयंतीति। प्राच्याद्या दश दिशः इममग्निं गर्भस्थानीयं त्वष्टुः सकाशाज्जनयंत। उत्पाद दि
यन् पुरा कदाचित्सर्वतोंध्ये सति प्रकाशार्थं दशस्वपि दिक्षु त्वष्टा वह्निमुत्पादितवान् इत्याख्यायिकाम्नाता एतान्निरेड्ड्या। कीदृश्यो दिशः इ
त अतंद्रासः प्राणिधारणरूपे स्वव्यापारे कदाचिदप्यालस्यरहिताः युवतयो नित्यतरुणस्वभावाः कीदृशमग्निं विभर्त्रं दाहपाकप्रकाश
प्र[redacted] दानेन सर्वस्य जगतः पोषकं तिग्मानीकं तीक्ष्णज्वालारूपेण सैन्योपेतं स्वयशसं स्वतः सिद्धयशोयुक्तं जनेषु प्राणिषु विरोचमानं प्र
च उदराग्निरूपेण बहिः प्रकाशकत्वेन विशेषेण च दीप्यमानं तादृशमग्निं परिषीं परितोवस्थिता सु नयन्ति हस्तीमासु सर्वे प्राणिनो नयंति
।अथ हविषो याज्यामाह। अविष्ट्यो वर्धते चारुरासु। जिह्मानामूर्ध्वः जो बयतन आसां कुटिलानां तिर्यगवस्थितानां दिशां मध्ये उपस्थउप
स्वयशा उपस्थे। उभे त्वष्टुर्बिभ्युर्जायमानात्। प्रतीचीसिंहं प्रति १

लोप

ब्रा०भा० त्रिलोगेस्वयमपरस्वाधीनयशस्कोवर्धते योयमादित्यरूपेरिवर्तते स एवाग्निरूपेण त्वष्टुः सकाशाज्जायते जायमानात्तस्मादग्नेः उभेद्यावापृ

१४२ न थिव्यो बिभ्यतुः भीतिआसीत् अत्यंतदहननिमित्तेयंभीतिः तेदभीते सती प्रतीचीप्रतीच्या अभिमुखेभूत्वा सिंहसिंहसदृशं दुरासदमग्निंप्र

ना तिपद्यजोषयेतेप्रीणयतः ततः प्रीतोग्निर्जात्यंतंधक्ष्यतीति तयोरभिप्रायः अथमैत्रं श्वेतमालभेत तस्यपशोः सूक्तेवपायायाज्यानु

वाक्ययोः प्रतीके दर्शयति॥मित्रोजनान् प्रसमित्र।मित्रोजनान्यातयतीति पुरोनुवाक्या। प्रसमित्रमर्तोअस्तुप्रयस्वानिति याज्या। एतयो

वाक्ययोः प्रतीके दर्शयति॥मित्रोजनान्प्रसमित्र।मित्रोजनान्यातयतीति पुरोनुवाक्या।प्रसमित्रमर्तोअस्तुप्रयस्वानिति याज्या।एतच्चो

नयंत्वमग्नेसूह हृयद्दस्तत्रव्याख्यातं।अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह॥ अयंमित्रोनमस्यः सुशेवः।राजासुक्षत्रोअजनिष्ट वेधाः।[redacted]

तस्यवयं सुमतौ यज्ञियस्य।अपिभद्रे सौमनसेस्यामेति।[redacted]।अयं पशुनां पूज्यमानो मित्र एव नमस्यः सर्वैर्न

[redacted]वेधाः प्राणिनां विधाता भूत्वा अजनिष्ट प्रादुर्भूतः।य प्रजा

स्कार्यः सुशेवः सुष्टु सेवितुं शक्यः राजा सर्वेषां स्वामी सुक्षत्रः शोभनबलयुक्तः वेधाः प्राणिनां विधाता भूत्वा अजनिष्ट प्रादुर्भूतः।य १४२

तस्य ज्ञियस्य यज्ञयोग्यस्य मित्रस्य सुमतावनुग्रहरूपायां बुद्धौ वयं स्याम स्ववस्थिता भूयास्म अपि च भद्रे कल्याणे सौमनसे चित्त

स्वास्थ्ये स्याम।अवस्थिता भूयास्म।अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह।अनमीवास इडया मदंतः।मितज्ञवो वरिमन्ना पृथिव्याः।आदित्यस्य व्र

तमुपक्ष्यन्तः।वयंमित्रस्य सुमतौ स्यामेति।वयं यजमाना मित्रस्य देवस्य सुमनावनुग्रहबुद्धौ स्याम सर्वदावस्थिता भूयास्म।कीदृशा वय

मनमीवासः रोगरहिताः इडया मदंतः अंतसमृध्या हृष्यंतः मितज्ञवः भूमावदस्थितजानुकाः लोके हि स्वामिनः संनिधौ विज्ञापनां कुर्वं

तो भृत्यास्तथा वर्तते पृथिव्याः संबंधिनि वरिमन् वरिष्ठे देवयजने आसमंतादादित्यस्य व्रते मित्रनाम्न आदित्यविशेषस्य संबंधिए

तः तत्त्वमनुरूपंकर्मत उपक्ष्यंतः अनुतिष्ठंतः।अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह।मित्रंनदीं शिम्यागोषुगव्यवन्।स्वाधियो विदथे अप्सुजीजनन्।

न अरेजयतां रोदसीपाजसागिरा।प्रतिप्रियंयजतं जनुषामवेदिति।स्वाधियः स्वतंत्रबुद्धयः ऋत्विजः नोस्मदीये ईं विदथे अस्मिन्यज्ञे

शिम्या अनुष्ठानेन जनयितव्यस्य स्वस्य निमित्तभूता सुसती सुमित्रं देवमजीजनन् उत्पादितवंतः अस्मिन्कर्मण्याहूतवंतः तत्र दृष्टां

तः गोषुगव्यवत् यथागोषु गव्यं क्षीरादिकं [redacted] जनयंति तथास्मिन्कर्मणि मित्रंदर्विर्भ्रक्तेनोत्पादितवंतः रोदसी द्यावापृथिव्यौ

अकंपता पाजसा मित्रस्य बलेन अरेजयतां मित्रां तु यावर्तेते इत्यर्थः यजतं यजनीयं प्रियं मित्रं जनुषां जन्मवतां अस्माकं अवोरक्षणं गिरा

प्रीति

[redacted] मित्रस्य आज्ञया वर्तेते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ब्रा॰भा॰ वाचाप्रार्थयामह इति शेषः अथ हविषो याज्यामाह। मह्यं आदित्यो नमसोपसद्यः यातयज्जनो गृणते सुशेवः। तस्मा एतत्पन्ततमाय जुष्टं अग्नौ मि न्य
१४३ त्राय हविरा जुहोतेति। आदित्यो यः अदितेः पुत्रो मित्रः। महान् आकारेण बहलः नमसोपसद्यः नमस्कारेण शेवनीयः यातयज्जनः एतदाराधनार्थ
प्रयत्नं कारयन् द्विजेभ्यो युक्तः गृणते स्तुतिं कुर्वते यजमानाय सुशेवः सुखेन सेवितुं शक्यः न्यतमाय अतिशयेन स्तुत्याय तस्मै पूर्वोक्तगुणयुक्ताय
मित्राय जुष्टं प्रियमेतद्धविः अग्नौ आहवनीये हे ऋत्विजः आजुहोत। अथाश्विनं धूम्रमालभेतेत्यस्य पशोः सूक्तेवपायाः पुरोनुवाक्यामाह
। आ वां रथो रोदसी बद्बधानो हिरण्ययो वृषभिर्यात्वश्वैः। घृतवर्त्तनिः पविभी रुचानः इषां वोढा नृपतिर्वाजिनीवानिति॥ हे अश्विनौ यु
वां युवयोः रथः अश्वैर्युक्ता आयातु अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छतु कीदृशो रथः रोदसी द्यावापृथिव्यौ बद्बधानः अतिशयेन बाधमानो हिरण्ययः
सुवर्णमयः घृतवर्त्तनिः घृतवर्त्तन्यो मार्गा यस्य रथस्य सोयं घृतवर्त्तनिः रथमार्गः सर्वोपि घृतसमानेन जलेन पूर्ण इत्यर्थः पविभिः वज्र
समानैरायुधैः रुचानो दीप्यमानः रथस्योपरि बहून्यायुधानि तिष्ठंतीत्यर्थः इषां नक्के न्योढे यानामन्नानां वोढा नृपतिर्नृणां पालयिता
वाजिनीवान् वाजिनीभिरन्नैर्हे तुभिर्युक्तः। कीदृशैरश्वैः वृषभिः सेचनसमर्थैः। अथ वपाया याज्यामाह। स पप्रथानो अभि पंच भू १४३

पातालं
मा त्रिवंधुरो मनसा तु युक्तः॥ विशो येन गच्छथो देवयंतीः। कुत्राचिद्याममश्विना दधानेति। स रथः समायुक्तः आयातु स्मरणमात्रेणास्म
दीयं यज्ञमागच्छतु। कीदृशो रथः पंच भूमाभि प्रपथानो भूमशब्दो भुवनवाची पंचसंख्याकानि भुवनानि पृथिव्यंतरिक्षं द्युलोकं हौकं जन लो
नलोकरूपाणि अभिलक्ष्य प्रप्रथानः अतिशयेन प्रथमानः वंधुरशब्देन सारथिस्थानमुच्यते त्रीणि वंधुराणि यस्यासौ त्रिवंधुरः रथे बद्धो ना न
क्ष्या श्वपुयोजितेषुक न्ये सारथय उपविश्य तान् सर्वान् अश्वान् प्रेरयंति हे अश्विनौ युवां येन रथेन देवयंतीः देवानात्मन इच्छंतीः विशः प्रजाः गच्छ
नीः सरथः पूर्वोक्तगुणकः हे अश्विनौ कुत्राचित् यत्र यत्र क्वापि यानं गमनं दधाना मनसि धारयंतौ तेनैव रथेन गच्छथ इति शेषः। अथ पु
रोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह॥ स्वश्वाय शसा यानमर्वाक् दस्रा निधिं मधुमंतं पिबाथः। वि वां रथो वध्वा यादमानः अंतान् दिवो बाधते वर्त्तनि
भ्यामिति। हे दस्रा अश्विनौ स्वश्वा॥ शोभनैरश्वैर्युक्तौ तथा यशसा युक्तौ अर्वाग्यानं अस्मदभिमुखं आमच्छतं आगत्य च मधुमंतं माधु
निधि र्यं युक्तं निधिं समानां वपादिकं पिबाथः। तस्य रथः वध्वा सहितयोः वां युवयोः अयं रथः यादमानः इतस्ततो भ्रमन् वर्त्तनिभ्यां चक्रधाराभ्यां
वा चक्रमार्गाभ्यां दिवो नान् द्युलोकस्य पर्यंतान् विशेषेण बाधते। अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह॥ युवोः श्रियं परियोषावृणीत। सूरो दुहि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्री०भा० तापरितक्म्यायां। युद्देवयंतमवथः शचीभिः। परि घ्रं९ सवांमनावां वयो गामिति। हे अश्विनो सुरो दुहिता सूर्यस्य कन्यकायोषास्तापः
२४४ प रितक्म्यां परितोगमन लक्षणायां क्रियायां युवयोः श्रियं युवयोराश्रयभूतं रथं परिवृणीत परितोवृतवती अयमर्थः सूर्यस्य दुहितरं प
रिवरीतुं सर्वे देवाः कंचिन्मर्यादां चक्रुः तस्यामश्विनौ जितवंतौ तदानीमियं दुहिता गमनार्थं तदीयं रथं वव्र इति इदमु पाख्यानं शाखांतरे
इष्टव्यं य■ द्देवयंतं यद्यस्मात्कारणात् देवान्कामयमानं यजमानं हे अश्विनौ शचीभिः स्वशक्तिभिः अवथो रक्षथः तस्मात्कारणात्परि घ्रंस ध:
घ्रंसो घस्रो दिनमित्यर्थः तस्य परितः सायं प्रातः कालयोरित्यर्थः तयोः कालयोः वां युवां वयो हविर्लक्षणमन्नं गामि गच्छतु कीदृशं पयः वा म
ना युवयोः मननीयं। अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह। यो ह स्य वां९ रथिरा वस्त उस्राः। रथो युजानः परियाति वर्तिः। तेन नः संयोरुषसो व्यु
ष्टौ न्यश्विना वहतं यज्ञे अस्मिन्निति। हे रथिरौ रथयुक्तावश्विनौ वां युवयोः संबंधी यो ह स्यः खलु रथोस्ति स्यः स एव रथः उस्राः उस्रैः स्व य:
त्रि निष्कमणिमुक्तादिरश्मिभि रस्तेस्वात्मानं माच्छादयति मण्यादिरलंकृत इत्यर्थः स च रथो युजानः अश्वयुक्तः सन् वर्तिन्यां मार्गेप
रथेन योति परितो गच्छति तेन नोस्माकं शं सुखप्राप्तिहेतुं योः दुःखवियोगहेतुं च उषसो व्युष्टौ व्युष्टायामुषसि प्रातःकाले अस्मिन्यज्ञे हे अ १४४
य

श्विनौ निवहतं तदुभयं नितरां प्रापयतं। अथ हविषो याज्यामाह। युवं भुज्युमवविद्धं९ समुद्र उदूहथुरर्णसो अस्निधानैः। पतत्रिभिरश्रमैरव्यथि
भिः। [redacted] द९ सनाभिरश्विना पारयंतेति। हे अश्विनौ युवं [redacted] युवां भुज्यो समुद्रे अवविद्धं निमग्नं भुज्युं कंचिद्राजानं भुज्युंनामकं अर्ण ज्यु
स उदकात् [redacted] उदूहथुः ऊर्ध्वं [redacted] नीतवंतौ केन साधनेनेति तदुच्यते अस्निधानैः अमंद [redacted] वेगैः पतत्रिभिः पक्षिविशेषैः अश्रमैः श्रमर
हितैः। अव्यथिभिः भयं [redacted] रहितैः कीदृशावश्विनौ दंसनाभिः व्यापारविशेषैः पारयंतौ तीरं प्रापयंतौ भुज्युनाम्नो राज्ञो भिभ्यांसमुद्रादुद्धर
णं अन्यत्रापि तम् हथुर्नौभिरात्मन्वतीभिरिति मंत्रे स्पष्टमाम्नातं। अथ तृतीयकांडोक्तानग्नीषोमायामालभेतेत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः
पुरोनुवाक्यामाह॥ अग्नीषोमा यो अद्य वा। इदं वचः सपर्यति। तस्मै धत्तं९ सुवीर्यं। गवां पोषं९ स्वश्व्यमिति। हे अग्नीषोमौ यो यजमानः यं
अस्मिन्कर्मणि वां युवां इदं वचः अनेन वचनं प्रयुज्यमानेन मंत्रेण सपर्यति परिचरति तस्मै यजमानाय सुवीर्यं शोभनसामर्थ्यं गवां
गोसंघोसमृद्धिं स्वश्व्यं शोभनाश्वसमूहं च धत्तं संपादयतं॥ [redacted]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

लप्मा नाय

ऋ०भा० [redacted]॥ अथवपा[redacted]याज्यामाह ॥ योअग्नी षोमाहविषासपर्यात्। देवद्रीचा मनसायोघृतेन। तस्यव्रतं रक्षतं पातमंहस यं
१८५ सः। विशेजनाय महि शर्मयच्छतमिति। हेअग्नीषोमौ योयजमानः हविषा पशुरूपेणसपर्यात्परिचरतियश्चदेवद्रीचादेवान्प्राप्नुवता मनसा मानं रक्षतं
मननीयेनघृतेनपरिचरतितस्ययजमानस्य व्रतमिदं कर्मविघ्नेभ्योरक्षतं तंचयजमानं अंहसः पापात्पातं विशे प्रजायुक्ताय अनुष्ठाय यजमा
नायमहि शर्ममहत्सुखंयच्छतं। अथपुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह। अग्नीषोमाय आहुतिं योवांदाशाद्धविष्कृतिं। सप्रजयासुवीर्यंविश्वमायु
र्व्यश्नवदिति। हेअग्नीषोमौ योयजमान आहुतिं दाशात् दद्यात् तदेव पुनर्वाक्यांतरेणस्पष्टीक्रियते योयजमानोवां युवाभ्यां हविष्कृतिं हवि
र्योग्येनसंस्कारेणसंस्कृतामाहुतिं दाशा[redacted]द्यात्मंत्रेणक्रियया च अविकलं यथाभवतितथानुतिष्ठे[redacted]दित्यर्थः सयजमानः प्रजयापुत्रपौ
त्रादिरूपया सहसुवीर्यं शोभनसामर्थ्ययुक्तं विश्वमायुः शतसंवत्सरपर्यंतमायुः व्यश्नवत् विशेषेण प्राप्नोति। अथपुरोडाशस्य याज्यामाह॥ पणि
अग्नीषोमाचेतितद्वीर्यंवांयदमुष्णीतमवसंपणिंगाः। अवातिरतं बृसयस्य शेषः। अविंदतंज्योतिरेकंबहुभ्य इति। हेअग्नीषोमौ पणिनामकः १८५
कस्यचिदसुरस्यगोः यावत्योगावः संतिताः सर्वाअमुष्णीतंयुवामपहृतवंता वितियदेतदस्तितदेतद्वांवीर्यंयुवयोः सामर्थ्यंचेतिचैतन्ति तानि

वींजनोविजानातिपणिनामकः कश्चिदसुरोदेवे[redacted]भ्योभितः। स्वकीयागाः स्वीकृत्यकुचित्पलायनमकरोत्तदानीमेनावग्नीषो मौताः सर्वा
गाः बलाद्दानीभवंतौ इति यदस्तिसेयमाख्यायिकाशाखांतरेद्रष्टव्या हे अग्नीषोमौतथायुवां बृसयनामकः कस्यचिदसुरस्यशेषः शेषमपं पथयस्य
वृत्र [redacted]नामानंमसुरं अवातिरतं इंद्रद्वाराविनाशितवंतौ नतनस्तमोरूपस्यवृत्रस्यवधाशात्बहुभ्योबहुजनोपकारार्थंज्योतिरेकंसंपूर्णचंद्र प्रज
मंडलरूपंप्रकाशमविंदतंलब्धवंतौ इदंचवृत्रवधाख्यानंत्वष्टाहतपुत्र इत्यनुवाके प्रपंचितंतत्रहि घ्नंतिवाएनं पूर्णमास इतिवाक्ये[redacted]
तमोरूपस्यवृत्रस्यवधेसतिपौर्णमास[redacted]दिनेसंपूर्णचंद्रमंडलस्वरूपस्य प्रकाशस्याविर्भावः श्रुतः तत्सर्वमत्रसंगृह्योक्तं। अथह
विषोयाज्यानुवाक्यायाः प्रतीकंदर्शयति। अग्नीषोमाविमं सुमेअग्नीषोमाहविषः प्रस्थितस्येति। अग्नीषोमाविमं सुमे शृणुतमितिपुरोनु
वाक्या अग्नीषोमाहविषः प्रस्थितस्येतियाज्या एतच्चोभयंसप्तमकांडेव्याख्यातं॥ अत्रविनियोगसंग्रहः॥ स्वाद्वींदेवीन्वितनेो
यंब्रह्मवर्चसकामिनः। शंनोभवेतिमंत्राद्वौपूर्वेणैवविकल्पितौ। त्वष्टादधादितित्वाष्ट्रावडवेपशुकामिनः। मित्रोजनेतिमैत्रेस्यात्संग्रा
मेसमर्थार्थिनः। आवांरथइतित्वेतद्वाश्विनेधूम्रलोहिते। अग्नीषोमावशायांस्यादन्नायामंनकामिनः॥ ॥इतिश्रीमाधवीयेवेदार्थ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ब्रा०भा० प्रकाशे यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकांडेष्टमप्रपाठके सप्तमोनुवाकः॥ ॥सप्तमेसोर्यादिपशूनांसूक्तान्यभिहितानि।अष्टमेवेहतादिपशूनांसूक्ता
१४६ न्युच्यंते।तेचपशवःशाखांतरेसमाम्नाताः तत्रसूत्रकारेणाहृत सांनाय्येवेदनमालभेत इत्यस्यपशोःसूक्तैव पायाः पुरोनुवाक्यामाह।
अहमस्मिप्रथमजाऋतस्येत्यूर्वं देवेभ्योअमृतस्यनाभिः।योमाददातिसइदेवमावाः।अहमंनमंनमदंतमद्मीति। बहुचाआरण्यकांडेत्रिवि
घ धमंनमामनंति।त्रेधाविहितंवाइदमंनंअशनंपानंखादइतितस्याशनादेस्त्रिविधस्यांनस्याभिमानिनीयादेवता: तदीयानिवचनान्यस्मिन् [redacted] र्थ
ऋ सूक्तेप्रतिपाद्यंते अहमंनस्वामीदेवः ऋतस्ययज्ञस्यप्रथमजाःप्रथमंजनयिताभ्रियज्ञस्यहविर्जन्यत्वात् हविषःस्यांनरूपत्वात्
[redacted] ताहृशोहमंनस्वामीपूर्वंपुरादेवेभ्योदेवार्थंअमृतस्यनाभिर्बंधकोस्मिनश्यतिबध्यात्यमृतमितिनाभिर्देवाह्यमृतमुपजीवंति मा
श्राद्धा अमृतत्वानविशेषः तस्मादहमेवामृतस्यसंपादकः यः [redacted] लुःपुमानूमामंनरूपंददातिब्राह्मणादिभ्यःप्रयच्छतिसइदेवमेदाताम्वयमेव
आवाह माःमामंनंदेवंआवृणोतिस्वीकरोतीत्यर्थः द्वौहिलोकेपुपुरुषौदाताचादाताचतत्राद्यः कालांतरेभोक्तुंमांसंगृह्णातियावदंनमिदानींदा १४६
वका यतेतावत्कालांतरेशनधासहैयावर्धतस्मातदाते [redacted] वमांसंगृह्णातिय स्वेतिमः [redacted] मांअदत्वास्वयमेवात्ति अहमेवांनमद्मीत्य [redacted] भिमन्यते
स त

तं
तमंनमदत्ता भिमानि नमंनदेवोहमद्मिविनाशयामिअदातुः कालांतरेंनाभावात्अथवपायायाज्यामाह।पूर्वमग्नेरपिदहत्वं [redacted] नां
यत्तोहासातेअहमुत्तरेषु।व्यात्तमस्यपशवःसुजंभंपश्यंतिधीराःप्रचरंतिपाकाइति।यदिदमंनमदात्वभिर्भुज्यतेतदिदमंनमग्नेरपि
पूर्वंतंभोक्तारंदहतिअथपुक्तमंनमुदराग्निर्दिनमात्रेणदहतिपाचयतिअदातुभोक्ताभुज्यमानेनांनेनतदानीमेवदह्यतेनरकहेतोः ता
प्रत्यवायस्यतदेवेत्यंनत्वात् अतएवाहुःअदाताविषमश्नुतइति।यत्तोहाप्रयत्नवंनावेवआसातेदातादाताराविति षुनःदानाहिदा त्वांत
प्रयत्नं नार्थंकरोतिइतरस्तुभोजनार्थंतयोर्मध्येयेपुरुषाःदातुःपक्षेवर्त्तंतेतएवोत्तराःश्रेष्ठाःनेष्टतरेषुदातृषुकार्येषुअहमद्मीणोवसानिंाये या
पशवोमूढाअदातारःतान्प्रतिअस्यांनदेवस्यमुखंव्यात्तंविवृतंसुजंभंतीक्ष्णदंतोपेतंवर्त्तनेखादस्यदातृनितिसर्वेदोपुंडइत्यर्थः
एतमंनदेवस्या [redacted] भिप्रायंदातारोधीराःबुद्धिमंतःपश्यंतिजानंतिअतएवददतःपाकाःबालाःमूढाःप्रचरंतिप्रकर्षेणभक्षयंत्येव
ननुकिंचिदपि ददति॥अथपुरोडाशस्यपुरोनुवाक्यामाह॥जहाम्यंनेनजहाम्यंन्यं।अहमंनंवशमिच्छामि।समानमर्थंपर्येमि
भुंजतः।कोमामंनमनुष्योदयतेति।अंनदेवोहंजनं अदातारंजहामिपरित्यजामिअन्यंतुदातारंनजहामिअहमंनेअंनदेवरूपोहं

ब्रा०भा० वशमितस्ववशमेवयथाभवति तथाचरामि॥ अदातुः परित्यक्तो दानस्वीकारश्चेति एतत्स्ववशत्वं यः पुमानन्नोगदानयोः समानः सन्
१४७ धनमर्थयते तं समानमर्थयितारं भुंजतुपालयंनहं पर्येमिपरितः [redacted] प्राश्नामियस्तुभोगमात्रलंपटः तं नपालयामिनापितं पर्येमी
त्यपि प्रायः। एवमदातृपरित्यागेनदातृपक्षपातेनचवर्तमानं मां को मनुष्या दयेत [redacted] रक्षेत्तन्निवा. [redacted]
रयेतनकोपि मां निवारयितुं शक्त इत्यर्थः अथपुरोडाशस्य याज्यामाह। पराके अंनं निहितं लोक एतत्विश्वैर्देवैः पितृभिर्गुप्तमंनं। यद्यतेलुप्यते को
यत्परोप्यते॥ शततमी सा तनूर्मे वभूवेति। पूर्वस्मिन्मंत्रेवशमिच्चरामि मोदयते तिय तत्स्वातंत्र्यमुक्तं तदुपपादयितुं स्वमाहात्म्यमत्रव
केपर र्प्यते द्विविधो ह्यंनस्य व्यवहारः पारलौकिक ऐहिकश्चेति तत्र परलोके दूर [redacted] स्यापि चादिलोके एतदंनं निहितं दाता हि देवलोके [redacted] निहि
पितृलोके वा ममेदं भूयादित्यभिप्रेत्यैव ब्राह्मणेभ्यो ददाति अतो दत्तमंनं दूरस्थिलोके [redacted] नं भवति तच्चांनं तत्रलोके विश्वेः सर्वै
र्देवैः पितृभिश्च स्वार्थं गुप्तं रक्षितं भवति यदग्रौहुतं यच्च ब्राह्मणेभ्यो दत्तं तद्देवोपजीव्यं देवाः पितरश्च वर्तंते एवं पारलौकिकोंनव्यव १४७
म हारउक्तः ऐहिकेपि व्यवहारउच्यते यदंनमद्यते प्राणिभिर्भक्ष्यते यच्च विदग्धं सद्भांडे अपि भवति पर्युषितत्वेन वा पूतीभवति नाहशं

प्रदायागोमकदुग्धे४
सा लुप्यतेनष्टंभवतियच्चपरोप्यते स्वकीयैश्वर्यप्रकटनायवहिः परित्यज्यतेंस वौष्पेहिकायुष्मिकोरूपामेभ्यंसौ तत्स्वामिनो देवस्य शततमीः
[redacted] शतसंख्यापूरणीनतनूश्चसर्वोपिलेशएवेत्यर्थः इदशं मदीयं महात्म्यं। अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाहा महांतो चरू सकृद्दुग्धेनपप्रो [redacted] दि
वंच पृश्निपृथिवीचसाकं तत्संबिवं तौन मिनं तिवेधसः। नेतद्रूपो भवति नो कनीयइति। पुनरपि महात्म्यमेव प्रपंच्यते तत्रा मंहशं तः यथा
लोके बहुक्षीर लमहांतो चरूपो द्रोकुंभौ पक्षपूरयति एवमत्रापि पृश्निस्वल्पमपि दत्तमनं दिवं च पृथिवीं च साकं लोकद्वयमपि सह पू
रयति। [redacted] अग्नौ ब्राह्मणे वा दत्तमंनं मंत्रपूतं सतसहस्र
धा फलति। अतएवान्यत्राम्नायते। यावद्देवा देवता कामयते यावदेका। तावदाहुतिः प्रथतइति। तदंनं संपिबंतः सम्यग्भक्षयंतो वेध
सो बुद्धिमंतः नमिनंतिनहिंसंति स्वात्मानमंनंवा नविनाशयंति दानपूर्वकं भक्षणं सम्यग्भक्षणं तत्कुर्वंतः पुरुषाः अंनं न हिंसंति तत्स्वा
नस्यवर्धमानत्वात्स्वात्मानमपि न हिंसंति प्रवृद्धस्यांनस्य चचिरं भोक्तृत्वात् तृप्तिं अंनं न भूयो नापि कनीयः भूयस्त्वे स्यादजीर्णं कनीय
स्य स्त्वेनास्तिक्षुन्निवृत्तिः एतत्स्वाभिप्रेत्य स्मर्यते नाश्नतस्तु योगोस्ति नचैकांतमनश्नतइति। एवं दानपुरःसरं युक्तेन प्रमाणेन भुंजानानपु
चैतद्भोजनार्थं२

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ब्रा०भा० रुषान् लोकद्वये पालयतीत्यर्थः। अथहविषो याज्यामाह। अंनं प्राणमंनमपानमाहुः। अंनं मृत्युंतमुजीवातुमाहुः। अंनं ब्रह्माणोरजसं वदंति
१४८ अंनमाहुः प्रजननं प्रजानामिति। सर्वव्यवहारकारणत्वेसांनस्य माहात्म्यमविवादं। तत्कथमिति तदुच्यते। योयं प्राणवायुरूर्ध्वं संचरति पश्चाद
पानवायुरधः संचरति तावुभावंनजन्यबलादेव संचरतः अनस्तयोरंनात्मकत्वमाहुः। रसवैषम्येन व्याधिद्वारा मारकत्वात् अंनं मृत्युमाहुः त जरसं वदंति २
मेवांनदेवं जीवातुं जीवनौषधमाहुः तत्र लोके प्रसिद्धं ब्रह्माणः आयुर्वेदशास्त्राभिज्ञा ब्राह्मणाः अंनमेव जरा हेतुमाहुः केनचिदाहारविशेषेण रायु
त्व सहसा अतिपलितप्राप्तिरित्याद्युर्वेदे प्रसिद्धिः अंनमेवेद्रियं वृद्धिद्वारा प्रजानां प्रजननं उत्पादकमाहुः। अथहविष एव विकल्पितामन्यां
पुरोनुवाक्यामाह। मोघमंनं विंदते अप्रचेताः। सत्यं ब्रवीमि वध इत्सतस्य। नार्यमणं पुष्यति नोसखायं केवलाघोभवति केवलादीति। योय
विंदते मप्रचेताः प्रकृष्टज्ञानरहितः मोघं व्यर्थमेव अंनं विंदते लभते तेनदेतत्सत्यं ब्रवीमि न केवलं वैयर्थ्यं किंतु सोयमदत्तोंनपदार्थः तस्य दानर
वधद्रुत हितस्य पुरुषस्य वध एव वधं च बाधकमेत्यर्थः तत्र वैयर्थ्यं तावत्स्पष्टीक्रियते योयमदाता सोयमंनेनार्यमादिकं देवं न पुष्यति आज्ञाकृत १४८
भावात् सखायं अतिथ्यादिरूपं मनुष्यं न पुष्यति दानाभावात् अतः परलोकेनुपयोगेन वैयर्थ्यं वधहेतुत्वं स्पष्टीक्रियते केवलादी केवलं भुंक्ते
वे२ [illegible]

नतु ददाति सोयं केवलाघो भवति पापमेव संपादयति न तु किंचिदपि पुण्यं सोयं वध एव नरकहेतुत्वात्। अथहविषो विकल्पितां याज्यामाह। अहं ये।
मेघस्तनयन्वर्षन्नस्मि। मामदंत्यहमद्म्यन्यान्। अहं सदमृतो भवामि। मदादित्या अधिसर्वे तपंति। योयं मेघस्तनयन् गर्जन् वर्षंश्च
वर्तते सोयं मेघोपि अहमंनदेवोस्मि अग्नौ हुतस्यांनस्य मेघरूपेण परिणतत्वात् अत एव स्मर्यते। अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठ वि
ते आदित्याज्जायते वृष्टिरिति दातारो ये संति ते मामदंति [redacted] सुखेन भक्षयंति अन्यांस्तु दानरहितान् अहमेवाग्निना भक्षयामि अहं
मेवदातृणां पथ्यं सन् अमृतो भवामि अमरणहेतुर्भवामि [redacted] देवत्वं प्रापयामीत्यर्थः सर्वेप्यादित्याः मदंनानिमित्तत्वादधिकत्वेन तपं वे
ति अंनाभावे तेप्यवमेव न जीवेयुः कुतः स्तपेयुरित्यर्थः यदुक्तं सूत्रकारेण। वायवेहंतमिति। गर्भघातिनी गौः वेहदित्युच्यते। तस्याः पशोः सू वपायाः
क्तं प्रतीकद्वयं दर्शयति। देवीं वाचमजनयंत यद्वाग्वदंती नि देवीं वाचमजनयंतदेवा इति देवा इंद्रादयः पुरोनुवाक्यायद्वाग्वदंतीतियाज्यांत
दुभयमुतनः प्रियेत्यत्र व्याख्याता। अथपुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह। अनंतामंतादधिनिर्मितां मही। यस्यां देवा अदधुर्भोजनानि। एकाक्षरां द्वि
पदां षट्पदां च। वाचं देवा उपजीवंति विश्व इति। देवा इंद्रादयः यस्यां वाचि भोजनान्यदधुः संपादितवंतः इंद्राय स्वाहेति मंत्रेण हुतं भुंक्ते अतो वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सर्वे

ब्रा० भा० क्लिमितं तज्जोजनं तांवा चभोजनं हेतुं विश्वेदेवाः उपजीवंति सर्वे षामपि देवानां मंत्रपुरःसरं दत्तमेवानं जीवनहेतुः कीदृशीं वाचं अनंतां न हि लौ
१४५ शे किक वैदिक शब्दानामंतः पारोऽस्ति अतएव महाभाष्यकार उदाजहार बृहस्पतिश्च वक्ता इंद्रश्चाध्येता। दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः अंतं च न ज प्राप्तो अस्मि
रू गामिति अंतादधिति मिंता शर्वं स्फष्टेरंतः परमभ्यंरः स्वरूपं हितं स्मिन्नु हि जगत्प्रीयते तस्मादंतात्परमेश्वरादधिकत्वेन निर्मितां तामक्षास संप्रण
वरूपां द्विपदां संस्कृतां पशुरूपां षट्दां प्राकृत पैशाचिकादि भाषाद्विधां अतएव महीं महतीं। अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह। वाचं देवा उपजीवं
धाभेदेन ति विश्वे वाचं गंधर्वाः पशवो मनुष्याः। वाचीमा विश्वा भुवनान्यर्पिता। सानोहवं जुषतामिंद्रपत्नीति। पूर्वमंत्रोक्तरीत्या सर्वे देवा आहुतिकालीन
मंत्ररूपां वाचमुपजीवंति गंधर्वादयश्च वाचैव व्यवहरंति पशूनामपि हंभारवादिरूपया वाचैव व्यवहारो दृश्यते तस्मादिमं [redacted]
सर्वलोकनिवासिनः एते प्राणिनः वाच्यर्पिता वाचमवाश्रित्य वर्तंते येयमीदृशी वाक् सेयमिंद्रपत्नीः इंद्रस्य पालयित्री सतीनो हवं अस्मदीयमिदं
हविर्जुषतां। अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह। वागक्षरं प्रथमजा ऋतस्य। वेदानां मातामृतस्य नाभिः। सानो जुषाणोपयज्ञमागात्। अवंती देवी
सुहवा मेऽस्त्विति। येयं वाक् सेवाक्षरं अविनश्वरं परात्मस्वरूपं तत उत्पन्नत्वात् सा च ऋतस्य यज्ञस्य प्रथमजा प्रथममुत्पादयित्रीः मंत्रैर्हि कर्मा १४९

विश्वा भुवनानि ४

ति

न्य णुस्वाध्यायेनेअतएवाथर्वणिका आमनंति। तदेतत्सत्यं मंत्रे युक्तं लौकिकवयोर्यापश्यंति। सर्व ऋग्वेदादीनां [redacted] मातानेषां वाग्विशेषरू
पत्वात् अमृतस्य नाभिः अमृतत्वं हि देवत्वं वाचिनद्यते वध्यते मंत्रपूर्वकानुष्ठानेन तस्मान्नः सा वाग्देवी जुषाणा प्रीति युक्ता सती नोऽस्मदीयं य
ज्ञमुपागात् प्राप्नोतु। सा च देवी अवंती अस्मान्रक्षंती मे मम सुहवा सुखेनाह्वातुं शक्यास्तु अथ हविषो याज्यामाह। [redacted] याम ऋषयो मंत्रकृतो म
नीषिणः। अन्वैच्छं देवास्तपसा श्रमेण। तां देवीं वाचं हविषा यजामहे। सानो दधातु सुकृतस्य लोक इति। मंत्रकृतः संप्रदायप्रवर्तकरू
के पेण मंत्राणां कर्तारः मनीषिणो बुद्धिमंतो धारणशक्तियुक्ताः ऋषयो वसिष्ठाद्याः श्रमेण तपसा बहुप्र[redacted]यास साध्येन तपसा युक्ताः तथादे
वाश्च यां वाचं अन्वैच्छन् अनुप्राप्तुमिच्छामकुर्वन् अतएव स्मर्यते। युगांतेंतर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः। लेभिरे तपसा पूर्वं अनुज्ञाताः
स्वयंभुवेति। तां तादृशीं वाचं देवीं अनेन हविषा यजामहे सा च देवी सुकृतस्य कर्मणः फलभूते लोके नोऽस्मान् दधातु। स्थापयतु। अथ हविष
एवं विकल्पितां याज्यामाह॥ चत्वारि वाक्परिमिता पदानि। तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेंगयंति। तुरीयं वाचो मनु
ष्या वदंतीति। येयं वाक् सा परिमिता इयत्तया परिच्छिन्ना निचत्वारि पदानि चतुरो वयवा आप्य वर्तंते परा पश्यंति मध्यमा वैखरीति ते चत्वारः पादाः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ऋ०भा० १५० नानि चत्वार्यपि पदानि ये ब्राह्मणा मनीषिणः शास्त्रज्ञास्ते विदुः नत्वितरे मूढाः तत्र हेतुरुच्यते त्रीणि परापश्यंती मध्यमेत्येतानि पदानि गुहायां शरी
रमध्ये निहितानि स्थापितानि वर्तंते नेंगयंति न तु बहिः प्रसरंति वाचस्तुरीयं वैखरीयाख्यं यत् मनुष्याः सर्वे [redacted] वदंत्युच्चारयंति एतच्च शिक्षाका
रेण स्पष्टीकृतं आत्मा बुध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते वि[redacted]वक्षया। मनः कायाग्निमाहंति स प्रेरयति मारुतं। मारुतस्तूरसि चरन्मंद्रं जनयति स्वरं।
कंठे माध्यंदिनं योगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगं। तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगं। सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः। वर्णान् जनयते ते
षां विभागः पंचधा स्मृतः। स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः। इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तं निबोधतेति। तस्माच्छरीरमध्ये गूढं पा
दत्रयं मनीषिण एव जानंति मूढास्तुरीयमेव वदंतीति यदुक्तं सूत्रकारेण श्रद्धायै वेहामिति। तस्य पशोः सूक्तेन वपायाः पुरोनुवाक्यामाह। श्रद्ध
याग्निः समिध्यते। श्रद्धया विंदते हविः श्रद्धां भगस्य मूर्धनि। वचसावेदयामसीति। शास्त्रार्थे विश्वासातिशयरूपा चित्तवृत्तिः श्रद्धा तदभिमानि
नि. नीदेवतापि तन्निमित्तं केवलं श्रद्धया विश्वासातिशयेन अंतर्या भक्त्या अयमग्निः समिध्यते सम्यक् प्रज्वाल्यते हविश्च श्रद्धया लभ्यते भगस्य मूर्धनुप भ्यते १५०
रि [redacted] स्थितां श्रद्धां वचसा वाक्येन आवेदयामसि जनानां [redacted] सौभाग्यहेतु श्रद्धेति प्रख्यापयामः अथ वपाया याज्यामाह। प्रियं श्रद्धे ददतः।
सौभाग्यस्य २

प्रियं श्रद्धे दिदासतः। प्रियं भोजेषु यज्वसु। इदं म उदितं कृधीति। हे श्रद्धे इदानीं ददतो मे प्रियं भवतु अभीष्टं सिध्यतु इतः परमपि दातुमिच्छ
तो मे प्रियं भवतु भोजेषु भोगपरेष्वन्नेषु यज्वसु यजमानेषु च प्रियं भवतु इदमनंतरोक्तं यज्वसु मे प्रियं उदितं कृधि अत्यधिकं कुरु अथ
पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह। यथा देवा असुरेषु। श्रद्धामुग्रेषु चक्रिरे। एवं भोजेषु यज्वसु। अस्माकमुदितं कृधीति। यथा लोके देवा उ
ग्रेष्वसुरेषु श्रद्धां चक्रिरे अवश्यमेते हंतव्या इति दृढामिच्छां कृतवंतः एवमस्माकं फलभोगेषु तत्साधकेषु यज्वस्वपि प्रियमुदितं कुरु अ
थ पुरोडाशस्य याज्यामाह। श्रद्धां देवा यजमानाः। वायुगोपा उपासते। श्रद्धां हृदय्ययाकूत्या। श्रद्धया विंदते हविरिति। हे देवा इंद्रादयः एते
यजमाना वायुगोपाः स्वकीयप्राणरक्षकाः संतः श्रद्धामुपासते सेवंते उ क्वार्थे एवमपीष्टी क्रियते हृदय्यया हृदयेन दयया आकूत्या शंकल्पाकि
यया श्रद्धामुपासते अत्यादरेणोपासत इत्यर्थः हविरपि श्रद्धयैव हूयते। अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह। श्रद्धां प्रातर्हवामहे। श्रद्धां मध्यंदि
नं परि। श्रद्धां सूर्यस्य निम्रुचि। श्रद्धे श्रद्धापयेह मेति। श्रद्धां श्रद्धाख्यां देवीं प्रातर्हवामहे प्रातःकाले समाह्वयामः तथा मध्यंदिने परि मध्यंदि
म नसमीपेपि श्रद्धामाह्वयामः सूर्यस्य निम्रुचि अस्तमयवेलायामपि श्रद्धामाह्वयामः हे श्रद्धे देवि इह कर्मणि मां श्रद्धापय विश्वासयुक्तं कुरु।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ब्रा॰भा॰ अथ हविषो याज्यामाह ॥ श्रद्धा देवानधिवस्ते । श्रद्धा विश्वमिदं जगत् । श्रद्धां कामस्य मातरं । हविषा वर्धयामसीति । इयं श्रद्धा देवी देवानधिवस्ते
१५१ देवेष्वधिवसति विश्वं सर्वमिदं जगत् श्रद्धा सेयं इत्या निश्वासव्यतिरेकेण कस्यापि व्यवहारस्याभावात् काममातरं काम्यमान फलस्योत्पादि
कां श्रद्धां देवीमनेन हविषा वर्धयामसि अभिवर्द्धयामः संतुष्टां कुर्मः यदुक्तं पुत्रकारेण । ब्रह्मण ऋषभमिति तस्य पशोः सूक्ते तस्या याः पुरोनुवाक्या
माह ॥ ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्तात् । विसीमतः सुरुचो वेन आवः । सबुध्निया उपमा अस्य विष्ठाः । सतश्च योनिमसतश्च विवइति । यदेतज्जग
त्कारणं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं तदेतत्प्रथमं सृष्ट्यादौ जज्ञानं जगदाकारेणोत्पद्यमानं सत् पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि वे
ण नः कमनीय आदित्यो भूत्सुरुचः सुष्ठु दीप्यमानाः सीमतः सर्वंदक्षिणपश्चिमोदगादि विशेषसीम्न विमर्य आवः आवृणोत् स वेन आदित्यः बुध्नि
बा याः बुध्नं मूलं तत्र भं आकाशवाय्वग्निजलपृथिवीः विष्ठा विभज्यावस्थिताः अकरोदिति शेषः तथा सतश्च विद्यमानस्य गिरिनदीसमुद्रादेः अ
सतश्चाविद्यमानस्य योनिं कारणं प्रमाणं भ्रांतिरूपं विवः विवृतवान् सर्वजगद्व्यवस्थां निर्मितवानित्यर्थः अथ वपाया याज्यामाह । पिता विराजा
मृषभो रयीणां । अंतरिक्षं विश्वरूप आविवेश । तमर्कैरभ्यर्चंति वत्सं । ब्रह्म संतं ब्रह्मणा वर्धयंत इति ॥ योयं वेन आदित्यः पूर्वमुक्तः सोयं विरा १५१

जां विशेषेण राजमानानां रयीणां धनानां पिता पालयिता ऋषभः श्रेष्ठः विश्वरूपः सर्वोह्नादि पुत्रसंतादिषु च कालविशेषेषु बहुरूपः तादृशोयं
दू[redacted]दमंतरिक्षमाविवेश । प्रतिदिनं प्रविशति । ब्रह्मसंतं परब्रह्मस्वरूप एव भूत्वावस्थितं तमादित्यं ब्रह्मणा मंत्रेण वर्धयंतो ब्राह्मणाः अर्कैः प्रर्च
नीयै रभ्यर्च्यंति अभितः पूजयंति तत्र दृष्टांतः वत्सं यथा दोग्धुकामाः [redacted] पुरुषाः वत्समुपलालयंति एवं फलकामा आदित्यमभ्यर्च्यंति । अ
थ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह । ब्रह्म देवानजनयत् । ब्रह्म विश्वमिदं जगत् ॥ ब्रह्मणः क्षत्रं निर्मितं ॥ ब्रह्म ब्राह्मण आत्मनेति । यज्जगत्कारणं ब्रह्म त दौ
देव देवानिंद्रादीनजनयत् तथैव तद्ब्रह्मान्यदपि । विश्वं सर्वमिदं जगदजनयत् ब्रह्मणः सकाशात् क्षत्रं निर्मितं क्षत्रियजातिर्निर्मिता यस्मै ब्र
स्व ह्मतदात्मना स्वरूपेणैव ब्राह्मणो [redacted] भवत् । अस्ति हि ब्राह्मणशरीरे परब्रह्म आवि[redacted]र्भावविशेषः अत एवाध्यापनादाव[redacted]धिक्रियंते ॥
अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह ॥ अंतरस्मिन्निमे लोकाः । अंतर्विश्वमिदं जगत् । ब्रह्मैव भूतानां ज्येष्ठं । तेन कोर्हति स्पर्धितुमिति । अस्मिन् ब्रह्मण्यंतर्मे
ध्ये इमे भूरादयो लोकाः अवस्थिताः तथैवांतर्मध्ये विश्वं सर्वमिदं जगत् स्थावरजंगमरूपमवस्थितं तस्मात्कारणात् ब्रह्मैव भूतानामाकाशादि
पंचमहाभूतानां प्राणिनां च मध्ये ज्येष्ठं अतिशयेन प्रशस्तं च तेन तादृशेन ब्रह्मणा को नाम अन्यः पुरुषः स्पर्धितुमर्हति तत्समानस्पर्धायुक्तो न

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रौ०भा० चास्ति कश्चित्समानः अत एव श्वेताश्वतरशाखायां अधीयते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यत इति। अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह॥ अयं देवाय

१५२ यस्मिन् शतं! अयं नि इः प्रजापती। अस्य नू विश्वा भूतानि॥ नावीर्वान्तः समाहितेति हि अस्य न यथोक्ते अस्य णि नयस्त्रिंशद्देवाः ये देवा दिव्येकादश

इं स्थेति मंत्रोक्ताः समाहिताः तथा ब्रह्मन् परब्रह्म रूपे वरेव स्वामिनी विंद प्र[redacted]जापती समाहितो [redacted] तथा ब्रह्मरूपे व विश्वा भूतानि सर्वाणि स्थावरजंगमानि

नि अंतः समाहितानि सम्यगवस्थितानि तत्र दृष्टांतः नावीवेति यथा समुद्र नद्यादि तरणदेलायां देन नावा तेन नाविवस्तुनि नौमध्ये अवस्थाप्यते तद्व

त्। अथ हविषो याज्यामाह॥ चतस्र आशाः प्रचरंत्वग्नयः। इमं नो यज्ञं नयतु प्रजानन्। घृतं पिन्वं नजरं सुवीरं। ब्रह्म समिद्भवत्याहुतीनामिति

। यथोक्ते ब्रह्मणाच चतस्र आशाः चतुर्विधाः प्राच्यादिशः प्रति अग्नयः आहवनीयाद्याः प्रचरं तु प्रकर्षेण वर्तनां पूर्वस्यां दिश्याहवनीयः दक्षिण

स्यां दिश्यन्वाहार्यपचनः पश्चिमायां दिशि गार्हपत्यः उदीच्यां दिश्याग्नीध्रीयः तथाविधः सर्वाधार परमात्मानोस्मदीयमिमं यज्ञं प्रजानं तु प्रकर्षे

द णानुसंधानः नयतु समाप्तिं प्रापयतु। किं कुर्वन्। अजरमविसुवीरं क्षान नापत्य हेतुभूतं दूदं घृतमाहुतिरूपं पिन्वन् पिब्बन् किं बहुना आहु १५२

नश्वरं१

ती नामस्माभिरनुष्ठीयमानानां ब्रह्म समिद्भवति परब्रह्मैव सम्यक्प्रकाशको भवति। यदुक्तं सूत्रकारेण। आगावो अग्मन्नित्युपहोमा इति तत्रा

शानां ऋचां मध्ये प्रथमामाह॥ आगावो अग्मन्नुत भद्रमक्रन्। सीदंतु गोष्ठे रणयंत्वस्मे। प्रजावतीः पुरुरूपा इह स्युः। इंद्राय पूर्वीरुषसो

दुहाना इति। यरानागावः संतिना अग्मन् इहागच्छंतु उत अपि च भद्रं कल्याणं अक्रन् कुर्वंतु अस्मदीये गोष्ठे सीदंतु निषंतु अस्मे अस्मा

न् रणयंतु रमयंतु इहास्मद्गृहे प्रजावतीः बहुवत्सोपेताः पुरुरूपाः श्वेत कृष्णादिरूपेण बहुरूपाः स्युर्भवेयुः उषसः उषःकालात् पूर्वीः पु

थं रासु रात्रिषु दुहाना इंद्रायें द्रार्थं दुग्ध मासिरं च दुहाना तिष्ठंतु॥ अथ द्वितीयामाह॥ इंद्रो यज्वने पृणते च शिक्षति। उपेद्ददाति न स्वं मुषायति

। भूयो भूयो रयिमिदस्य वर्धयन्॥ अभिन्ने खिल्ये निदधाति देवयुमिति। योयं यज्वा यागानुष्ठायी यश्च पृणन् याग काले हविः प्रयच्छन् वर्त्त

ते अथवा गां ददाति तयोरुभयोरर्थे इंद्रः शिक्षति फलं ददाति उपेत् पुनरपि ददाति स्वमात्मानं न मुषायति न मु[redacted]यति यजमानं प्रति भू

यो भूयो ददातोपि कदाचित् पिनति रोभवतीत्यर्थः अस्य यजमानस्य भूयो भूयः पौनःपुन्येन रयिमित् धनमेव वर्धयन् देवयुं देवानास

नइच्छंतं यजमानं अभिन्ने स्वनिवास स्थानेन [redacted] नेदरहिते खिल्ये खिलीभूते यागरहिते रणम्ये निदधाति स्थापयति स्वकीय लोक एव

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ग्रा॰भा॰ तंगमयतीत्यर्थः अथतृतीयाचतुर्थ्यौ प्रतीकेदर्शयति। ननानशंतिनताअर्वेति।नतानशंतिनदभातितस्करइति। नताअर्वारेणुककाट
१५३ इतिचतुर्थी। एतद्वोभयमुतनःप्रियेत्यत्र[redacted]व्याख्यातं। अथपंचमीमाह। गावोभगोगावइंद्रोमेअच्छात्। गावःसोमस्यप्रथमस्यभक्षः इमा
यागावःसजनासइंद्रः। इच्छामीद्धृदामनसाचिदिंद्रमिति। योयंभगःसौभाग्यंभवतिअच्छा[redacted]तअच्छानिर्मला गाएवमेममइंद्रस्वामीय
थास्वामीपालयतितथानिर्मलागावोमांपालयंतीत्यर्थः तथागावएवप्रथमस्यमुख्यस्यसोमस्याभिषुतस्यभक्षःभजनीयःसोमोहिदध्या स्य
संति दिश्रयणार्थंगोभजनंकरोतियाइमागावःहेजनासोमनुष्याःताएवसइंद्रः इंद्रोहिगाःपालयतितस्माद्भेदोपचारः इदा[redacted]
त्कमलनिष्ठेनमनसाचित्तमनसैवगोरक्षार्थमिंद्रमिच्छामि॥ अथषष्ठीमाह॥ यूयंगावोमेदयथाकृशंचित्। अश्लीलंचित्कृणुथासु
प्रतीकं। भद्रंगृहंकृणुथभद्रवाचः। बृहद्वोवयउच्यतेसभास्विति। हेगावोयूयंकृशंचित्कृशमपिपुरुषंवस्तंवामेदयथामेदस्वि
नःपुष्टंकुरुतअश्लीलंचित्अश्लीलंकुरूपमपिपुरुषंसुप्रतीकंकृणुथघृतादिनापोषयित्वाशोभनवयवंकुरुथभद्रवाचःकल्याणवाक्यागा ना
वःगृहंभद्रंकृणुथहंभारवयुक्ताभिर्गोभिर्वस्तेसंपूर्णगृहंरमणीयंभासंनेहेगावःवोयुष्मदीयंवयोन्नंक्षीरघृतादिकंसभासुयज्ञशालासु १५३

नस्तस्यते बृहदुच्यतेमहत्वेनप्रकीर्त्यते॥ अथसप्तमीमाह॥ प्रजावतीःसूयवसंरिशंतीः। शुद्धाअपःसुप्रपाणेपिबंतीः॥ मावस्तेनईशतमाघशं
सः। परिवोहेती[redacted]रुद्रस्यवृज्यादिति॥ एतागावःप्रजावतीःवत्सोपेताःसूयवसंशोभनंतृणादिकंरिशंतीभक्षयंतीः सुप्रपाणेसुष्ठुप्रक स्पर्शः
पातु र्षेणशक्यनटाकादौशुद्धाअपःपिबंतीः विमलंजलंपिबंत्योवर्तेनामितिशेषः हेगावस्तेनचोरःवःमेशतयुष्मानपहर्तुमीश्वरोमाभू
त् अघशंसःअघंपापंशंसतिमारयताडयेत्यादिभिर्भर्त्सनंकरोतीत्यर्थः अघशंसःसोपिवोमेशातनतथारुद्रस्यक्रूरस्यदेवस्यहेतिरायुधं अ
वःपरिवृज्यात् युष्माकंपरितोवर्जनंकरोतु॥ अथाष्टमीमाह॥ उपेदमुपपर्चनं। आसुगोषुपपृच्यतां। उपऋषभस्यरेतसि। उपेंद्रतववी
र्यइति। इदंचवक्ष्यमाणंसर्वंउपपृच्यतांसमीपेयुज्यतांकिंकिमितितदुच्यतेउपपृच्यतां। उपपर्चनं[redacted]समीपेसंपर्कयोग्यतृणादिकंआसुगोषुप
पृच्यतांसमीपेयुज्यतांऋषभस्यरेतसिउपपृच्यतांगर्भेइतिशेषः हेइंद्रतववीर्यंत्वदीयेरक्षणसामर्थ्यंउपपृच्यतांमास्विति शेषः॥ अत्रविनि
योगसंग्रहः अहमष्टावन्यशाखाकथितांनार्थंवहति। देवीवाचेवेहतिस्यात्सूक्तद्वार्थंवेहति। ब्रह्मब्रह्मार्थंऋषभेआभावद्धहोमकाः॥ इ
तिश्रीमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेयजुर्ब्राह्मणेद्वितीयकांडेष्टमप्रपाठकेष्टमोनुवाकः॥ अष्टमेअन्नार्थपश्वादीनांसक्तान्यभिहितानि। नवमे

१ य्यंतोयदुक्तं सूत्रकारेण। [redacted] सूर्याचंद्रमाभ्यां यमौ श्वेतकृष्णौ चैकयूप इति। यमावेकस्मिन्नालंभे समुत्पन्नौ तयोः पश्वोः सूक्तेवपा [redacted] १
ब्रा०भा० शुक्लकृष्णपश्वादीनां सुक्तानुयोः पुरोनुवाक्यामाह। तासूर्याचंद्रमसा विश्वस्तत्तमा महत्। तेजो वसुमद्राजतो दिविसामात्मानाचरतः
१५४ सामचारिणा ययोर्व्रतंनममे जातुदेवयोरिति। ययोः सूर्याचंद्रमसोर्देवयोः संबंधिव्रतं कर्मजातु कदाचिदपि नमपेकश्चिदपि मातुंनशक्तः
एतदीयकर्मतावनाफलेन युक्तमिति [redacted] नकोपि परिछेत्तुं शक्तोस्ति तौ तथाविधौ सूर्याचंद्रमसौ दिवि राजतः द्युलोके दीप्येते कीदृशौ विश्वभृ
त्तमा अतिशयेन विश्वस्य भर्तारौ पोषकौ अत एव महत् [redacted] महांतौ तेजः तेजस्विनौ वसुमद्धनवंतौ सामशब्देन सामभेदाद्युपायेषु
चतुर्षु [redacted] तेषु प्रथमोपायोभिधीयते तदात्मकं प्रजापालने सामोपायप्रधानावित्यर्थः अत एव सामचारिणौ साम्नोपायेन सर्वं जगदनुग्राहकप्रका
शरूपेणचरणशीलौ चरतः परिभ्रमतः अथ दपयोर्याज्यामाह उभावंतौ परियातअर्म्यांदिवो नरश्मीं स्तनुतो व्यर्णवे। उभा भुवंती भु
वनाकविक्रतु सूर्या न चंद्रा चरतो हतामती इति। उभावंतौ पृथिव्याः पूर्वः पश्चिमे सेतावसानभागौ अर्म्यौ गता परियातः। परिक्रमणं कु श्वे
रुतः दिवो न दिवीव व्यर्णवे समुद्रसमाने अंतरिक्षे रश्मीन्वितनुतः प्रसारयतः भुवना भुवंती लोकान्भावयंतौ उत्पादयंतौ कविक्रतु क
विर्मेधावी क्रतुः कर्ता कवी च तौ क्रतुच कविक्रतू हतामती हता विनाशिता प्राणिनाममतिरंधकार निमित्त अज्ञानं याभ्यां तौ हतामती १५४

पतीद्यु
तौ सूर्या न चंद्रा सूर्यचंद्रश्चेत्येतावुभौ चरतः संचारं कुरुतः अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह। महिस्व विदा उभा दिवः सूर्यो उभा चंद्रमसा
विचक्षणा। विश्ववारा वरिवो भाव रेण्या। तानोवतंमतिमंता महि व्रते [redacted] ति [redacted] द्युमत् द्युमंतौ दीप्तिमंतौ देवौ विश्वविदा सर्वज्ञौ दि उभौ
वः पती द्युलोकस्य पालकौ वर्तेते सूर्याचंद्रमसा सूर्याचंद्रमसेत्येतावुभौ विचक्षणा कुशलौ विश्ववारा विश्वेषां शत्रूणां निवारयितारो व
रिवः वरिवस्यमानो सर्वैः परिचर्यमाणावुभौ देवौ वरेण्या वरणीयौ मतिमंतौ अत्यंत बुद्धियुक्तौ महिव्रता महता व्रतेन कर्मणा युक्तौ ईदृ
शौ ताबुभौ नोस्मान् [redacted] वतं रक्षतं अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह। विश्ववपरी प्रतरणा तरंता। सुवर्विदा दृशये भूरिरश्मी सूर्या हि चंद्रा
वसुत्वेषदर्शता॥ मनस्विनोभानुचरतोनुसंदिवमिति विश्वव परी विश्वस्मिन् जगति रश्मीनां वप्तारो विस्तारयितारो प्रतरण आपदां प्रक
र्षेण तारयितारो तरंता आकाश समुद्रं तरंतो सुवर्विदा स्वर्गस्य लंभयितारो दृशये सर्वलोकस्य दर्शनाय भूरिरश्मी प्रभूत दीप्ती सूर्या हि चं
द्रा सूर्यचंद्रश्चेत्येवं प्रसिद्धो वसु वासयितारो त्वेषदर्शता दीप्यादर्शनीयो मनस्विना दृढेन मनसा युक्तो उभा देवावुभौ तु क्षिप्र द्विं द्युलोक ३
मभिसंचरतः। अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह॥ अस्य श्रवो नद्यः सप्त बिभ्रति। द्यावाक्षामा पृथिवी दर्शतं वपुः। अस्मे सूर्याचंद्रमसा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ब्रा०भा० भिचक्षे। अद्धे कमिंद्रचरतो विचत्तुरमिति॥ हे इंद्र त्वमस्मे अस्मदर्थं सूर्याचंद्रमसा एतौ सूर्याचंद्रमसौ अभिचक्षे अभितः कथयसि श्रद्धे श्रद्धार्थं
२५५ कं सुखार्थं च विचत्तुरं विशेषेण त्वरा यथा भवति तथा चरतः एतावुभौ संचरतः अस्य तवेंद्रस्य श्रवः श्रवणीयं दर्शनं दर्शनीयं च वपुः शरीरं स
मनद्यः गंगायमुनाद्याः समसंख्याकाः सरितः द्यावाक्षामा पृथिवी क्षाम शब्दोंतरिक्षमभिधत्ते त्रयो लोकाश्च विभ्रति धारयंति अयमर्थः यदे
तद्वृष्टिनिमित्तं जलं तदेतदिंद्रेणोमादितत्वात् इंद्रस्य शरीरं तच्च सर्वेषां प्राणिनां प्रियत्वात् श्रवणीयं दर्शनीयं च नदिंदं जलरूपं शरीरं समम
नद्युपलक्षिताः सर्वा नद्यः समुद्राः त्रयो लोकाश्च धारयंति न हि जलमंतरेण लोकत्रयव्यवहारः सिध्यतीति। अथ हविषो याज्यामाह। पूर्वा
परं चरतो मायये तौ। शिशू क्रीडंतौ परियातो अध्वरं। विश्वान्यन्यो भुवना [redacted] भिचष्टे। ऋतूंरन्यो विदधज्जायते पुनरिति। एतौ सूर्याचंद्रमसौ
मायया परमेश्वरस्य शक्त्यानुगृहीतौ पूर्वापरं पूर्वं च परं चाग्रिम भागे प्रतिचरतः परिभ्रमणं कुरुतः शिशू बालकाविव क्रीडंतौ अध्वरं क
न स्यापि हिंसा यथा न भवति तथा परियातः अथवाध्वरं अस्माभिरनुष्ठीयमानं यज्ञं प्राप्नुतः उभयोर्मध्ये अन्य एक आदित्यः विश्वानि भुवना
न्यभिचष्टे सर्वतः प्रकाशयति अन्यश्चंद्रः प्रतिपदादितिथ्युत्क्रमस्य पक्षस्य चैत्रादिमासद्वारा ऋतूंश्च विदधत् पुनः पुनर्जायते उदयं गच्छती २५५

त्यर्थः यदुक्तं सूत्रकारेण अद्भ्यो वेदत इति तस्य पशोः सूक्तेषु णामृचां प्रतीकानि दर्शयति हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका या सां राजा॥ या
सां देवाः शिवेन मा चक्षुषा पश्यत। आपो भद्रा आदित्यस्या मीति। हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इति वपायाः पुरोनुवाक्या यासां राजा वरुणः
इति याज्या। यासां देवा दिवि कृण्वंति भक्षमिति पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या शिवेन मा चक्षुषा पश्यतेति याज्या आपो भद्रा इत्ति [redacted] दापश्चास्तु रि प
ति हविषः पुरोनुवाक्या आदित्यस्यामु तस्या भृणोमीति याज्या। एतत्सर्वं हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः इत्यनुवाके व्याख्यातं। यदुक्तं सूत्रकारेण स्या
य तत्सलिलमुप जुहुयादिति। तत्र पूर्वोक्ते कर्मणि नासदासीदिति सूक्तगतेन मंत्रेण जलद्रव्ये णोपहोमाः कर्तव्या इत्यर्थः तस्मिन् सूक्त प्रथमा
मृचमाह॥ नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं॥ नासीद्रजो नो व्योमा परो यत्। किमावरीवः कुहकस्य शर्मन्। अंभः किमासीद्गहनं गभीरमिति।
यदा पूर्वं सृष्टिः प्रलीनावस्था सृष्टि [redacted] श्चनोसं नात दानीसदसतीद्वे पिनाभूतां नामरूपविशिष्टत्वेन स्पष्टं प्रतीयमानं
जगत् सच्छब्देनोच्यते नरविषाणादि समानं शून्यमसदित्युच्यते तदुभयं नाशीत्किंतु काचिदव्यक्तावस्थासीत् सा च विस्पष्टत्वाभावान्न स
ना तीजगदुत्पादकत्वेन सद्भावोप्यसतीनो सदासीदिति यत्संग्रहे णोक्तं [redacted] नरेव प्रपंच्यते नासीद्रजः शब्देन सत्वरजस्तमो गुणत्रयमुप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ब्रा०भा० लक्ष्यतेतत्त्रयंनासीत्नोव्योमआकाशवाचिनाव्योमशब्देनभूतपंचकमुपलक्ष्यतेतदपिनासीत् यथोक्तगुणत्रयपंचभूतापेक्षयापरः
१५६ उ पदार्थोन्योगिरिनदीसमुद्रादिकोयंयोदृश्यतेसोपिनासीत् यथाभूतानितानि तद्भौतिकमपि [redacted] नासीदित्यर्थः अनेनभूतभौतिकगु
धा णत्रयनिषेधेनब्रह्मांडस्यनिषेधःसंपन्नः अंडाद्बहिः महत्तत्त्वावरणानिपौराणिकावदंति। तदेतदावरणजातंआक्षेपवानाकिंसीदत्रयेवि
णनिषिध्यते। आवरणस्यदृष्टिविषयभूतंकिंचिदाश्रियमाणमपेक्षितंतत्रअंडाभावात्किमावरीवः किंनामवस्तुतेनावरणेनाश्रियेत
अतस्तावरणमपिनसंभवतीत्यर्थः कुहेतिदेशाक्षेपः कस्यशर्मेतितिमित्ताक्षेपः कुत्रदेशेकस्यभोक्तुः सुखनिमित्तं दूरमावरणंस्यात् ति
नत्वस्तितदाकश्चिद्देशः नापिसुखस्यभोक्ताकश्चिद्विद्यते। अत्रकश्चिन्मंदोवांतरप्रलयविषयामापोवादृस्मयेसलि[?]लमासीदितिश्रुतिं
श्रुत्वामहाप्रलयेपितथाविधंजलमस्तीतिभ्राम्यतितद्भ्रमव्युदासायजलंनिषिध्यतेगहनंप्रवेष्टुमशक्यंगभीरंअगाधंतेनावस्थातुंअ
शक्यंयदंभःतत्किमासीत्तदपिनासीदित्यर्थः॥ अथद्वितीयामृचमाह॥ नमृत्युरमृतंनर्हिनाराव्याअन्हआसीत्प्रकेतः।
आनीदवातं स्व[redacted]धयातदेकंतस्माद्धान्यंपरःकिंचनासेति॥ तर्हितस्मिन्महाप्रलयकालेप्राणिनांमृत्युर्नासीत् तेषामेवाभावा १५६
वरणकस्यासंभवात्५

तअतएवामृतंजीवनमपिनासीत्राव्याःप्रकेतश्चिन्हंचंद्रनक्षत्रादि अन्हःप्रकेतःसूर्यंतदुभयमपिनासीत् किंतुतत्सर्वोपनिषत्
प्रसिद्धं एकंब्रह्मवस्तुस्वधयास्वस्मिंनाश्रितयासर्वजगत्प्रकृतिरूपयामाययासहितमानीत् चेष्टितवत्नात्रचलनंचेष्टाकिंतुसत्ता
[redacted] वमात्रमभिप्रेत्यावातमितिविशेषवायुरहितंनिश्चलमित्यर्थः तस्मादेकस्माद्ब्रह्मणोन्यत्किंचनकिमपिपरमपुरु ष्टं नान्यने वासीज्जगत्
स्यते तोनिषिद्धत्वान्निकृष्टं पूर्वमेवनिराकृतंतस्मादुत्कृष्टं निकृष्टंचकिमपिब्रह्मव्यतिरिक्तंनासीत्॥ अथतृतीयामाह॥ तमआसी
त्तमसागूढमग्रेप्रकेतं। सलिलं सर्वमाइदं तुच्छेनाभ्वपिहितंयदासीत्। तमसस्तन्महिनाजायतैकमिति॥ तमःशब्देनअविद्याभि[?]
[redacted] यथा [redacted] तमःपदार्थानावृणोतिएवमपि चिद
याशात्यादिशब्दवाच्यंजगदिकारोपादानंमूलाज्ञानमुच्यते [redacted]
ब्रह्मतत्वमावृणोतीतितमःशब्देनव्यवहारः तादृशंजगद्विकारनिष्पादनक्षमंब्रह्मणपाश्रितंकिंचित्तमआसीत्तेनतमसासर्वंजगद्भू
र्द यथाशिडेघटोगूढः यथावाबीजेवृक्षोगूढःतद्वत् अतएवाप्रकेतंप्रकर्षेणज्ञातुमशक्यंतथाचमनुनास्मर्यतेआसीदिदंतमोभूत
म प्रज्ञानमलक्षणं। अप्रकाममविज्ञेयंप्रसुप्तमिवसर्वतइति। तत्रदृष्टांतसलिलमितिसलिलवत् यथावर्षोपलाविंधीनेःस[redacted]लि
दा वर्षोपतिता:

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अस्दे

ब्रा०भा० त्वमात्रत्वेनावशिष्यते तथा सर्वं जगत् इदं तमः [redacted] आसीत् तमोमात्ररूपेणावशिष्टमित्यर्थः अत्र द्विकाणादादयो सत्कार्यवा
१५७ दिनः कारणे पूर्वं [redacted] विद्यमानं च कार्यमुत्पद्यत इत्याहुः सत्कार्यवादिनस्तु सांख्यादयः पूर्वं विद्यमानमेव कार्यमव्यक्तं सत्कारण
व्यापारेणाभिव्यक्तीभवतीत्याचक्षते तत्र सत्कार्यवादिनां मतमेव तमसा गूढमिति श्रुत्यांगीकृतं आसमंताद्भवत्युत्पद्यते इति आभूत
जगत् तदेतत्तुच्छेनापिहितं तत्त्वज्ञानमात्रेण नि[redacted]वर्त्यत्वात् तत्कारणं मूलाज्ञानं तुच्छं तेन अपिहितं प्रलयकाल आच्छादितं तादृशं य
ज्जगत् आसीत् तज्जगदव्यक्तं सत् पूर्वोक्तारज्ञानरूपात्तमसः सकाशात् महिना महत्त्वेनाभिव्यक्तजगद्रूपेणाजायत नात्यंतं तत्त्विदम
ज्ञानदृष्ट्या जगदाकारेणाभासमानमपि परमार्थतएकं ब्रह्मैवा।।।थ चतुर्थीमाह।। कामस्तदग्रे समवर्तताधि। मनसो रेतः प्रथ
मं यदासीत्। सतो [redacted] बंधुमसति निरविंदन्हृदि प्रतीष्या कवयो मनीषेति। परब्रह्मसंबंधिनो मनसः प्रथमं रेतः आद्यं कार्यं यदा
सीत् कार्यमग्रे सृष्ट्यादौ कामोऽभूत् अधिसमवर्तत आधिक्येनावि[redacted]र्भूत अयमर्थः यदेतदेकमेवाद्वितीयं सत्यं ज्ञानमनंत
ब्रह्मत्वेनैवं स्वरूपं वस्तु सृष्टेः पूर्वं तमसावृतमासीत् तस्य तमोविशिष्टस्य ब्रह्मणः सिसृक्षारूपं यन्मनआद्यं तत्संस्थे तस्य मनसः कामएव प्रथ १५७
दु

मकार्यभूतः पदार्थः स च काम उपनिषदिस्पष्टमाम्नातः सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति। एकोद्वितीयरूपोऽहमेव बहुविधो यं तत्रायमु मवे
पायः पूर्वमवस्थितमद्वितीयरूपमनुपमृद्य [redacted] प्रकर्षेण मायाकल्पितजगद्रूपेणोत्पद्येयमिति। तस्य वाक्यस्यार्थः स च कामः सतो बंधुः ति
मा इदानीं सत्वेन प्रतीयमानस्य [redacted] भूतभौतिकरूपस्य जगतः असच्छब्दाभिधेयेन मसव्यक्तेबंधनहेतुः कामो ह्यज्ञाने सर्वव्यवहारं बध्ना
ति यथा निद्रायां पुरुषे [redacted] समुत्पन्ना चित्तवृत्तिर्नानाविधं स्वप्नव्यवहारं बध्नाति यथा वा जागरणे स्वं तमलभ्ये विषये समु[redacted]सं[redacted]ना[redacted]तृ प्य
ष्णा सुखदुःखपर्यंतं मनोराज्यरूपं व्यवहारं बध्नाति। एवमयं परमेश्वरस्य कामः देवतिर्यङ्मनुष्यादिसर्वव्यवहारं बध्नाति क ड़ः
वेद वयो विद्वांसो वेदांतपारंगताः हृदि हृदयकमले मनीषा स्वबुध्या प्रतीष्य विचार्य असद्व्यक्तेन मसि कामं सत उत्पद्यमानस्य ज
गतो बंधनहेतुं निरविंदन् निश्चितवंतः काममस्य सर्वव्यवहारहेतुत्वं बोधनेऽनिश्चिति; समामनंति अथो खल्वाहुः काममय एवायं
पुरुष इति यो सो पिस्मरति। कामबंधनमेवेदं नान्यदस्तीह बंधनमिति। अस्मद्दत्तु नवोपितथा हृश्पने सर्वो हि पुरुषः प्रथमं कि
चित् कामयित्वा तदर्थं प्रयतमानः सुखं दुःखं वा लभते तस्मात् श्रुति स्मृत्यनुभवसिद्धत्वात् काम एव सर्वव्यवहारहेतुरिति विदुषां
ऽत्तनेयिनः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ब्रा०भा० निश्चयः। अथ पंचमीमाह॥ तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषां। अधस्विदासी३ दुपरिस्विदासी३त्। रेतोधा आसन्महिमान आसन्। स्वधा
१५८ अवस्तात्प्रयतिः परस्तादिति। रश्मिः सूर्यरश्मिसमानः कश्चित्स्वयंप्रकाशश्चेतनपदार्थः एषां भूतभौतिकरूपाणां जगद्वस्तुनां
मध्ये तिरश्चीनस्तिर्यग्वर्त्तमानः विततो व्याप्तः। सचेतनस्वरूपः परमात्मा अमीषां पदार्थानां मध्यभागे वस्थितः किंवोपरिभागे व
द्वय स्थितः। स्विदुक्तौ विकल्पेन पक्षद्वयसूचनार्थौ प्लुतिर्विचारद्योतनार्था अयमभिप्रायः। सेयं प्रकाशः कश्चिच्चेतनपदार्थः सर्वे
व षां वस्तूनां मध्ये पर्यालोच्यमानो दीर्घतंतुवत् तिर्यग्भूतेनाप्यवभासते उपरिपर्यालोच्यमानः तत्राप्यवभासते तस्मादधऊर्ध्वे [redacted]
मा मध्ये भासमानत्वात् एकत्रैवावस्थित इति वक्तुमशक्यः। यथा घटस्योपादानभूतां मृत्तिकार्थः। घटस्याधऊर्ध्वमध्यभागेषु सर्वेष्वनुव
र्त्तते। एवं तत्तत्पदार्थोपादानानि तत्तत्कार्येषु व्याप्यैवर्त्तंते एवमयं परमात्मापि स्वकार्येषु व्याप्य वर्त्तमानः सन् अधआसीदित्ये
ववादुपर्यासीदित्येवं वा निश्चेतुमशक्य इति सर्वं एते पदार्थाः भूतभौतिकरूपाः पूर्वोक्तस्य विततरश्मिरूपस्य स्वप्रकाश १५८
रु चेतनस्य रेतोधाः। सारभूतधारिणः। आंतत्र चिदेकरसस्य हि वस्तुनः सद्रूपसारं तत्त्वं सर्वे पदार्था धारयंतीति अस्तीत्येवं स्व
[redacted] अधः पर्यालोच्यमानः तत्राव भासते५
च

६ लप्रभ तयः शून्यादितः जगदुत्पत्तिरिति माध्यमिकाः। जगतः कारणमेव नास्ति स्वभावत एव अवतिष्ठत इति लोकायतिकाः ते सर्वे पि६

रूपेणैव सर्वेषामवभासमानत्वात् तेच सद्रूपधारिणः सर्वे महिमानो गिरिनद्यादिरूपेण महांत आसन् एवं स्वधा शब्दवाच्य
मायाविद्यादिशब्देनाभिधीयमाना पारमेश्वरी शक्तिः अवस्तादधमं कारणं प्रयतिः सा शक्तिः प्रयतनं यस्मिन्परात्मनि सेयं
शक्तिः प्रयत्नाधारः परमात्मा प्रयतिः सच परस्तात्परममुत्तमं कारणं तावेतौ शक्तिपरमात्मानावेव जगत्कारणभूतौ प्रकृति
पुरुषाविति शास्त्रेषूपदिश्येते॥ अथ षष्ठीमाह। कोअद्धावेद क इह प्रवोचत्। कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः। अर्वाग्देवा अ
स्य विसर्जनायाथा को वेद यत आबभूवेति। अत्र केचिदागममुपेक्ष्य स्वस्वबुद्धिबलात् अन्यथा अन्यथा कल्पयंते तथाहि परमाण
वो मूलकारणमिति काणादगौतमादयो मन्यंते स्वतंत्रमचेतनं प्रधानं जगतो मूलकारणमिति कापिलानाएवा को अद्धावेद ज
ति गत्कारणं को नाम पुरुषः साक्षादवगच्छन् सामान्यविशेषण च यथावत्स्वरूपेण इत्यर्थः यद्वा नगत्यर्थः सामान्यविष
याग ते ब्यां भेदे आवस्तु निरपरिच्छिन्ने अथवा अवतिज्ञानार्थः कोपि निर्विशेषेण ज्ञातृविशिष्ट ज्ञानात्मतिर्दर्शं विा अत
वगत्य च क इह प्रवोचत् स्वयमदृष्ट्वा को नाम जगत्कारणमीदृशमिति वक्तुं शक्नोति कोयमत्र वक्तव्यां श इति चेत् तत्पने इयं

ऋ०भा० विविधासृष्टिः कुतःआजाता तस्मादुपादानकारणात्सर्वतउत्पंनापुनरपिकुतोनिमित्तादुत्पंनेतितदिदमुपादाननिमित्तंचवक्त

१५८ अ व्यंतच्चवक्तुमशक्यंकुतोशक्तिरितिचेत्तदुच्यते। किंदेवाएनद्ब्रूयुःकुतोन्यःकश्चिन्मनुष्यःनतावद्देवावक्तुंशक्ताःतेह्यस्यजगतोवि

विधसृष्टेरर्वागेवविसर्जनेनतुसृष्टेःऊर्ध्वंतेसंतियदादेवानामपीदृशीगति[redacted]तदानींगतेअंगस्याबभूवतत्कारणंवक्तुमन्यःकोवावेददेवा

न श्चमनुष्याश्चसृष्टेःप्रागवस्थांनतावत्प्रत्यक्षेणपश्यंतितदानींस्वयमेवाभावात्नाप्यनुमातुंशक्तातयोरप्यत्रोहेतुदर्शनस्याभावात्तस्मात्अ नां

तिगंभीरमिदंपरमार्थतत्वंवेदिकसमधिगम्यमित्यभिप्रायः॥ अथसप्तमीमाह॥इयंविसृष्टिर्यतआबभूव।यदिवादधेयदिवान।[redacted]

[redacted]।योअस्याध्यक्षःपरमेव्योमन्।सोअंगवेदयदिवानवेदेति। इयंदृश्यमानाभूतत्वातिकरूपाविविधासृष्टिःयतउपादानकार

णादाबभूवसर्वतउत्पंनातत्दानकारणंयदिवाकिंविश्वरूपंधृत्वावतिष्ठतेयदिवातस्यस्वरूपमेवनास्तिनात्मिमंनिर्णयंयःपरमेश्वरोदुपा

स एव वेद अस्यजगतोध्यक्षःस्वामीसोअंगवेदयदिवासोपिनवेदइतिश्रीसितव्यादिलोकिकव्यवहारदृष्ट्यासोअंगवेदेत्युक्तं यत्रत्वस्यसर्वेमा

यदि सैवाभूत्तत्केनकंपश्येदितिसर्वव्यवहारातीतपरमार्थदृष्ट्यायदिवानवेदेत्युक्तं।अतोमनुष्यादिषुतद्वेदनशंकापिदूरापेता।अथाष्टमीमा १५८

हा॥किंस्विद्वनंकउसवृक्षआसीत्।यतोद्यावापृथिवीनिष्टतक्षुः।मनीषिणोमनसापृच्छतेदुतत्।यदध्यतिष्ठद्भुवनानिधारयन्निति।लोकेहिगृहं धारयंनि

चिकीर्षुःपुमान्वनंगत्वातत्त्वकंचिद्वृक्षंछित्वातदीयैःकाष्ठैर्गृहंनिर्मिमीतेतत्दृष्टांतेनअत्रापियतोयस्मात्वनजन्याद्वृक्षात्द्यावापृथि

वीद्युलोकभूलोकौनिष्टतक्षुःतक्षणेननिर्मातारोनिर्मितवंतःतादृशंवनंकिंस्वि[redacted]द्भवेत्कश्चतादृशःसवृक्षआसीत्हेमनीषिणो

बुद्धिमंतःमनसास्वकीयेनविचार्यतदिदमर्थद्वयमाचार्यसमीपेपृच्छतकिंचयत्कारणभूतंवस्तुभुवनानिसर्वान्लोकान्स्वात्म

निधारयन्अध्यतिष्ठत्नियमनमकरोत्तदिदुतदपिवस्तुपृच्छत।अथनवमीमाह॥ब्रह्मवनंब्रह्मसवृक्षआसीत्।यतोद्यावा

पृथिवीनिष्टतक्षुः।मनीषिणोमनसाविब्रवीमिवःब्रह्माध्यतिष्ठद्भुवनानिधारयन्निति।यदुक्तंमनीषिणःप्रश्नत्रयंतस्याचार्यउत्तरं

ब्रूतेनस्माद्वनजन्याद्वृक्षात्द्यावापृथिव्योनिर्मितेतद्वनस्थानीयंतद्वृक्षस्थानीयंब्रह्मैवतस्यशक्तिवात्यस्मात्यायस्ययासामपेक्षि सदं ... अ

तासासर्वातस्मिन्विद्यतेतदेवब्रह्मसर्वाणिभुवनानिअस्मिन्धारयतिनियमयतिचहेमनीषिणःआचार्योहंमनसानिश्चित्यवोयुष्मभ्यं

विब्रवीमिविविधमुत्तरंब्रवीमियदुक्तंसत्रकारेण।गायवासितामिति।गर्भधारणयोग्यावाशितातस्याःपशोःसूक्तस्यवपायाःपुरो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्री०भा० नुवाक्यामाह। प्रातरग्निं प्रातरिंद्रꣳ हवामहे। प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना। प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं। प्रातः सोममुत रुद्र[redacted]ꣳ हुवे
१६० मेति। प्रातः काले अग्न्यादीन् देवानाह्वयामः प्रतिदेवं वाक्यभेदेन प्राधान्यद्योतनाय प्रातः शब्दावृत्तिः यद्वावृत्तिर्नो त्तिनत्रापा वृत्ति
रूनेया॥ अथ वपाया याज्यामाह॥ प्रातर्जितं भगमुग्रꣳ हुवेम। वयं पुत्रमदितेर्यो विधर्त्ता। आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चित् राजा चि
य द्यं भगं भक्षीत्याहेति। प्रातः काले जितं जनसुक्तं उग्रं वैरि बुनीत्रं भगं देवं हुवेम आह्वयामः कीदृशमदितेः पुत्रमादित्यं य आदित्यः
विशेषेण जगतो धारयिता तमिति पूर्वत्रान्वयः। आध्रश्चित् दरिद्रोपि यं देवमभिमत प्रदं मन्यमानः भगं देवं भक्षीत्याह। जनंकरा भ
मीति ब्रूते तथा तुरश्चित् कार्ये त्वरमाणोपि यं भगं कार्य साधकं मन्यमानो भजेयेति ब्रूते तथा राजा चित् राजापियं भगे राज्यसाध
कं मन्यमानो भजयेति ब्रूते तं भगमाह्वयाम इति पूर्वत्रान्वयः। अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह। भग प्रणेतर्भग सत्यराधः। भगेमां
धियमुदव ददन्नः। भग प्रणो जनय गोभिरश्वैः। भग प्रनृभिर्नृवंतः स्यामेति। हे प्रणेतः प्रकर्षेण नेतुं कुशलं हे भग देव अस्मात्कं
र्मणि प्रणयेति शेषः हे सत्यराधः सत्यधन भगदेवास्मभ्यं धनं देहीति शेषः हे भग नोस्मभ्यमिमं धियं ददत् कर्मानुष्ठानबुद्धिं प्र १६०

(stamp)

यच्छन् उदव उत्कर्षेण रक्ष। हे भगदेव नोस्मान् गोभिरश्वैः प्रजनय तद्युक्तान् कुर्वित्यर्थः हे भग त्वत्प्रसादात् वयं नृभिः पुत्रपौत्रादिभिः पुरुषैर्नृवं
तः पुरुषवंतः स्याम। अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह। उतेदानीं भगवंतः स्याम। उत प्रपित्व उत मध्ये अह्नां। उतोदिता मघवन् सूर्यस्य। वयं दे
वानाꣳ सुमतौ स्यामेति। उतेदानीमस्मिन् कर्मकालेपि भगवंतः अनेन भगेन देवेन युक्ताः स्याम। उत प्रपित्वं सायंकाले पि उत अह्नां म
ध्ये मध्यांह्नकालेपि उतोदिता उदयकालेपि भगेन देवेन युक्ताः स्याम हे मघवन् धनवन् देव वयं सूर्यस्य तव सुमतौ स्याम अनुग्रहबुद्धौ ति
ष्ठेम। अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह॥ भग एव भगवाꣳ अस्तु देवाः। तेन वयं भगवंतः स्याम। तं त्वा भग सर्व इज्जोहवीमि॥ स नो भग पुर एता ग
भवेहेति। हे देवाः भगाख्यो देव एव भगवान् अस्तु सौभाग्यवान् भवतु तेन देवेन भगवंतः सौभाग्यवंतः स्याम। हे भगाख्य देव तं तादृशं त्वां स
र्व इत् सर्व एव लोकः जोहवीमि आह्वयतीत्यर्थः हे भग देव स त्वं इहास्मिन् कर्मणि नोस्माकं पुर एता पुरतो गंता भव। अथ हविषो या
ज्यामाह॥ समध्वरायोषसो नमंत। दधिक्रावेव शुचये पदाय। अर्वाचीनं वसुविदं भगं नः। रथमिवाश्वा वाजिन आवहंत्विति। अस्य भगदेवस्य
प्रसादादुषस उषः कालदेवता अध्वराय यज्ञनिष्पत्त्यर्थं सं[redacted]नमंतः समनमंत। तत्र दृष्टांतः दधिक्रावेत्यश्वस्य नाम अश्वो यथाधान

श्री दा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ऊीन

श्री०भा० कालेश्चु चर्ये[redacted]निष्यत्तये पदाय[redacted]आहवनीयायतने संभाराणामुत्तरतः [redacted] पादेनाक्रमणाय संप्राप्नोति तथैवोषः कालदेवता
१६१ अपि प्राप्नुवंतु। अन्योपि दृष्टांत उच्यते। वाजिनो वेगवंतो श्वा यथा रथमावहंति तथा नोर्वाचीनमस्माकमभिमुखं वसु विदंथन स्वलआरंभ
गदेवं [redacted] आवहंतु इह कर्मणपानयंतु। अथ हविष एव विकल्पितां याज्यामाह॥ अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासः। वीरवतीः सद मुछं
तु भद्राः। घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीनाः यूयं पात स्वस्तिभिः सदा न इति। अश्वावतीः बहुभिरश्वैर्युक्ताः गोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताः। वीर
ग वतीः पुत्रपौत्रादिभिर्वीरैर्युक्ताः भद्राः कल्याणरूपाः घृतं दुहानाः घृतक्षीरादि द्रव्याणि संपादयंत्यः विश्वतः प्रपीनाः सर्वमपि जगत्प्रकर्षे
णाप्याययंत्यः उषासः यथोक्तगुणविशिष्टा उषः कालदेवता भगस्य प्रसादात्सदं सदनं कर्मानुष्ठानस्थानं प्रति उछंतु प्रभातं कुर्वंतु हे उ
त षासो यूयं स्वस्तिभिः क्षेमरूपैः फलप्रदानैः नोस्मान् पारक्षत॥ ॥अत्र विनियोगसंग्रहः॥ तास्वर्यैति पञ्च द्वं हे [redacted] चंडस्त्वर्याम्यदेवते।
हिरण्यपाण्योवेहतिस्यांनाम त्ततो यहोमकः। प्रातरग्निमिति प्रोक्तं पशोस्त्याद्गदेवतके॥ ॥ वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ ॥ श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरिहरभूपा १६१

श्री०भा० लसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे न यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकांडे एमप्रपाठके नवमोनुवाकः
१६२ ग्रंथसंख्या प्राचीन१००००नवा ३३३ एवेकूनप९००

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सं०भं०पा०पुं० ३१०८

Indira Gandhi National
Centre for the Arts